

Моје успомене, 1910.

Садржај

Предговор

Из доба детињства и прве младости

Године учења и путовања

Натраг у Вецлар, и даље!

Моје ступање у раднички покрет и јаван живот

Ласалова појава и њене последице

Скупштина немачких радничких савеза

Фридрих Алберт Ланге

Нове социјалне појаве

Штутгарска Скупштина

Вилхелм Либкнехт

Све веће неслагање у радничким савезима

Катастрофа од 1866

После рата

Даље развијање Удружења Радничких Савеза

Приватни живот

Пут за Нирнберг

Покрет за оснивање занатлиских удружења

Моје прво осуђење

Пре догађаја у Бармен-Елберфелду

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIONU I
DOKUMENTACIONU DELATNOST

82-94:32

Inv. br. 358
SIGN. _____

КЊИГЕ БОРБЕ

1

МОЈЕ УСПОМЕНЕ

ОД
АВГУСТА БЕБЕЛА

ПРВИ ДЕО

С НЕМАЧКОГ
Душан М. Богосављевић

Издање Социјалистичке
Књижаре, Београд, 1910

Цена 1,50 дин.

ПОМ. 1910

Јав. бр.
38609

СВОЈОЈ ДРАГОЈ ЖЕНИ

БЕОГРАД

НОВА ШТАМПАРИЈА САВЕ РАДЕНКОВИЋА И БРАТА

1910

~~1910~~

САДРЖАЈ:

	СТРАНА
Предговор	VII
Из доба детињства и прве младости	1
Године учења и путовања	21
Натраг у Вецлар, и даље!	40
Моје ступање у раднички покрет и јаван живот	45
Ласалова појава и њене последице	70
Скупштина немачких радничких савеза	78
Фридрих Алберт Ланге	94
Нове социјалне појаве	98
Штутгартска Скупштина	110
Вилхелм Либкнехт	122
Све веће неслагање у радничким савезима	128
Катастрофа од 1866	134
После рата	159
Даље развијање Удружења Радничких Савеза	167
Приватни живот	175
Пут за Нирнберг	181
Покрет за оснивање занатлиских удружења	195
Моје прво осуђење	208
Пре догађаја у Бармен-Елберфелду	211

Предговор.

Жеља многих мојих партиских другова кад бих могао написати своје Успомене, поклапа се са мојом рођеном жељом. Ако је човек, као ја, због погодних прилика дошао до положаја од великог утицаја, онда и Општинство има право да позна те прилике које су к томе водиле. Али и многе лажне оптужбе и нетачни судови, којима сам ја тако често био обасипан, уливају ми убеђење да је оправдано да покажем јавности шта је од тога истинито.

Отвореност и истинитост су први захтеви за ово, иначе нема никаквог циља говорити јавно о своме животу. Читалац мојих Записа, стајао он на ма којој страни, или припадао ма којој партији, неће моћи пребацити ми да сам ствари прикривао или их превлачио лепшом бојом. Казао сам истину и тамо где ће неко помислити да бих боље урадио да сам је прећутао. Ово гледиште ја не делим. Нема ниједног непогрешног човека, и понекад признавање погрешке је оно што читаоца најживље интересује и најбоље оспособљава да правилно пресуди.

Ако сам хтео, по могућству, да пишем истину то се нисам могао ослонити на памћење. После читавог низа година памћење оставља човека на цедилу, чак и догађаји што се дубоко урезали у човеку добијају у току година, под свакојаким сугестијама, сасвим други изглед. То сам искусио не само на себи него и на многим другим. Ја нисам ретко у кругу познаника и пријатеља причао, при најбољем веровању, догађаје из ранијих година, који су се после, например, према нађеним писмима што су

писана непосредно под утиском догађаја, сасвим другојаче представљали. Ово ме је одвело до гледишта: Судија не би требало да прими заклетву каквог сведока о догађају пре неколико година. Опасност од лажне заклетве велика је.

Да бих утврдио исправност својих података, као и схватања која сам у једно одређено доба имао, употребио сам, где се могло, писма, забелешке, чланке, итд.

Али у моме животу било је тренутака у којима је било опасно писма чувати, ако не бих хтео да будем денунциатор других или себе самог. То је било нарочито у доба владе Закона против Социалиста, када сам ја сваког тренутка срљао у опасност да ми не претресу кућу или мене самога, у намери да нађу материјал за какву парницу против мене или кога другог. Код полиције и државних адвоката ја сам дуго уживао глас опасног човека коме се не би смело да поверује да пређе с једног троцара на други. Можда не с неправдом. Али из истих разлога било је забрањено и дневник да водим.

У овој публикацији нарочито се гледало да се обухвати материјал о антисоцијалистичким радничким удружењима у шездесетим годинама прошлог столећа, који је досада само делимице био познат. Пошто је крајем октобра последње године умро у Франкфурту на Мајни Л. Зонеман, сем мене не живи више ниједан човек који историју онога времена тако добро зна, који ју је проживео као ја, а коме би и материјал био на расположењу. Надао сам се са радом да одем даље него што сам дошао. Али болест, која ме је готово за две године учинила неспособним за сваки напорни духовни рад, није то допустила. Добијем ли потребно здравље, за прилично кратко време после првога доћи ће други, а можда и трећи део.

Шенеберг — Берлин,
Нова Година 1910.

А. Бебел.

Из доба детињства и прве младости.

Ако се хоће тачније да оцени човек, мора се знати историја његових година детињства и прве младости. Човек долази на свет са извесном количином обдарености и карактерских особености, чије развијање врло много зависи од прилика што су око њега. Природни дар и карактерне особености васпитањем и примером околине могу се потпомоћи или спречити, шта више, до извесног степена и угушити. Затим, од прилика у доцнијем животу, чешће и од енергије дотичне личности, зависи да ли се, и на који начин, јављају погрешно васпитање или особености које су биле спутаване. Човека често стаје доста тешка борба са самим собом, јер утисци што их прима у доба свога детињства и прве младости највише утичу на његово осећање и мишљење. У доцнијем животу ма шта прилике створиле од појединца, утисци његове младости утичу на њега у добром и рђавом смислу, и често одређују његово делање.

Ја бар морам признати да су ме догађаји из детињства и младости често у неку руку заробили, те сам имао муке да се браним од њих, а потпуно нисам их се никада ослободио.

Човек се роди ма где.

Мени је ова срећа била додељена 22 фебруара 1840, кога дана сам угледао светлост света у казамату у Дајц-Келну. Мој отац, Јохан Готлоб Бебел, био је подофицир у трећој чети двадесетпетог пешадиског пука, моја мати звала се Вилхел-

мина Јохана рођена Симон. Као место рођења моја крштеница не показује Дајц — који је тада био још самостална општина, — него Келн, очевидно зато што је гарнизон у Дајцу припадао гарнизону у тврђави у Келну и истој црквеној општини.

„Светлост света“, у коју сам ја после свога рођења гледао, била је суморна светлост калајне светиљке која је слабо осветљавала суре зидове велике казаматске собе, што је у исти мах била спаваћа и седећа соба, салон, кујна и спаваћа соба. По причању моје мајке, избијало је девет сати када сам ја дошао на свет, један исто толико „историски моменат“, као што је баш тада напољу пред казаматом трубач свирао повечерје, као што је познато, знак од „незапамћених времена“ да људи треба да се спреме на почивање.

Пророчки обдарене природе могле би закључити из ове чињенице да је тиме већ било јављено моје доцније опозиционарно држање према постојећем државном уређењу. Јер, строго узевши, коси се са војничким уређењем што сам ја, дете пруског подофицира, баш у томе тренутку узнемирио дреком зидове краљевско-казаматске собе — а кажу да сам већ по рођењу имао врло снажан глас, — када је била издавана наредба за мир.

Али који су тако судили, обмањивали се. Требало је доцније још доста времена док се нисам ослободио веза предрасуда, у које су ме спутали живот у казамату и доцнији утисци из младости.

Није излишно, чак је за оцењивање мене самог потребно, да кажем нешто овде о своме оцу и мајци. Мој отац био је рођен у Острову, у провинцији Позену, као син бачвара Јохана Бебела. Мислим да се мора претпоставити да су се Бебели са југозапада Немачке (Виртемберг) преселили на исток, отприлике у доба Реформације. Могао сам потврдити да је око 1625 већ живео један Бебел у Крајцбургу (Шлезија). Али у већем броју налазе се до данас у југозападној Немачкој. Од доба Реформације носиоци имена Бебел уводе га и у јавне поло-

жаје. Потсећам на писца „Facetiae“, хуманисту Хајнриха Бебела, који је био професор у Тибингену и умро 1518. Даље, био је један штампар Јохан Бебел у Базелу, који је око 1518 издао *Ушојију* Томе Мора. Професор Балтазар Бебел живео је око 1669 у Штрасбургу, у Елзасу, и Dr. med. Фридрих Вилхелм Бебел око 1792 у Наголду, у Вертембергу. Име Bebel искварено у Böbel, налази се још и у јужној Немачкој. Што је мој отац са истока залутао на запад узрок је тај што је он са својим братом Аугустом, с којим је био близанац, ступио 1828 у један позенски пешадиски пук, мислим у деветнаести. Кад је затим 1830 избио Пољски Устанак, пруска влада сматрала је за нужно да се позенски пукови удаље из провинције. Пук у коме је мој отац служио био је као део пруског савезничког гарнизона премештен у тадашње савезничко утврђење Мајнц. Ова околност учинила је те се мој отац и моја мати упознали.

Моја мати била је из једне домородне, не убоге паланачке породице негдашњег слободног града Вецлара. Отац је био пекар и земљорадник. Породица је била многобројна, и тако моја мати, угледајући се на кћери других вецларских породица, отишла је у Франкфурт на Мајни да служи као слушкиња. Из Франкфурта дошла је у суседни Мајнц, и учинила овде познанство с мојим оцем. А кад је доцније дотични пешадиски пук опет био премештен у провинцију Позен, мој отац због своје заручнице, а можда и зато што му се у земљи око Рајне боље допадало него у рођеној домовини, иступио је из истог пука и ступио у двадесетпети пук, који је имао гарнизон у Келн-Дајцу. Његов брат Аугуст, мој кум на крштењу, пошао је за његовим примером у толико што је прешао у четрдесети пешадиски пук (осми рајнски пешадиски пук) коме је гарнизон тада био у Мајнцу.

Породица једног пруског подофицира тога доба живела је у бедним приликама. Плата је била више него оскудна, као што се у опште у оно доба у

војничком и чиновничком свету Пруске рђаво хранило, готово сваки је за Бога, Краља и Отаџбину морао писати ласкаве стихове и гладовати. Моја мати добила је допуштење да може да држи неку врсту крчме у казамату, тојест имала је право да продаје свакојаке потребне ситнице војницима из казамата, што се све вршило у једној соби у којој смо становали. Видим је у памети још и данас пред собом како с вечера при светиљки напуњеној уљем од репе пуни војницима камене зделице са неољуштеним печеним кромпирима који се пуше, по шест пруских пфенига једна порција.

За нас децу — априла 1841 родио ми се први а у лето 1842 други брат — живот у казаматима био је пун радости. Јурили смо се по казаматским собама, а подофицири и војници миловали нас, или се шалили с нама. Кад би собе биле празне зато што су војници одмарширали на учење, отишао бих ја у једну собу и скинуо са зида гитару подофицира Винтрмана, који је такође био мој крштени кум, на којој сам свирао дотле музичка вежбања докле је било иједне непрекинуте жице. Да би овим необуздатим музичким вежбањима и њиховим рђавим последицама дао одговарајућу промену, Винтрман ми је изрезао од једне даске инструменат на форму гитаре, који је превукао цреваним жицама. Од тада ја бих са својом гитаром у друштву своје браће сатима седео на прагу једне угледне зграде у главној улици у Дајцу и злостављао бих жице, што је обе ћерке једног драгонерског коњичког капетана који је преко пута седео, толико „усхићавало“ да су нас често за моје музичке услуге обдаривале домаћим или куповним колачима. Наравно, ова музичка вежбања нису била на уштрб војничким. Потстрека за то било је у целој околини, било га је, буквално, у ваздуху. И тако чим сам обукао прве панталоне и први капут, који су наравно били прекројени од старог очевог огртача, ја бих, снабдевен потребним оружјем, стао поред или иза војника који се вежбали на отвореном месту пред казаматом, и подра-

жавао њихове покрете. Како ми је мајка доцније са пуно хумора причала, ја сам нарочито окретање на десно и лево мајсторски научио, вежбање које је војницима много зноја задавало, и због чега ме је командирајући официр или подофицир стављао као углед.

Али мој отац гледао је постепено на војнички живот другојаче него његов син. Како нам је мајка чешће причала, он је, као и његов брат, био изванредно учен, тачан и углађен чиновник у војсци — прави узорни војник, — али у оно доба он је претуррио већ дванаест и више година војничке службе, и војнички живот дошао му, како се обично каже, до грла. Служба је тада била још педантнија и тесногруднија него данас. Педантерија је тада славила своје оргије. Независни и опозиционарни дух није јавно недостајао моме оцу, за која је у оно време право место било у рајнској провинцији, и тако јо он долазио чешће у највећем гневу и са псовкама на језику са вежбалишта у мрачну казаматску собу. Када је године 1840 под владом Луја Филипа и његовог министра Тјера претио рат између Француске и Пруске, кажу да је он једног дана у највећој узрујаности ушао у собу, и кад му се, по његовом мишљењу, један као капља млад официр приближио, викнуо је мојој мајци: „Жено, кад дође до пуцања прво зрно које будем испалио намењено је једном пруском официру!“ Израз „пруски официр“ у устима пруског подофицира звучио је чудновато, али он се објашњава ипак. Тада, и још много доцније, становништво пруске рајнске области сваког официра и чиновника обележавало је просто као „Прус.“ Становништво око Рајне није се још осећало Прусима. Кад је младић требао да ступи у војску говорило се просто: он мора бити Прус (вулгарно немачки „Prüss“). Шта више томе се додало грубо погрдно значење. Још у пролеће 1869, када сам са Либкнехтом у једној политичкој прилици био у Елберфелду, чуо сам да је у трпезарији хотела у коме смо одсели један гост рекао

другоме: „Шта ли ће овде пруски официр?“ кад је видео да пролази улицом неки официр. Елберфелд тада, као и данас, није био гарнизонско место.

Овакво схватање било је очевидно познато и моме оцу. Када је он затим 1843 и 1844, после петнаестогодишње службе, тешко оболео и годинама морао проводити у војној болници, имајући пред очима смрт и беду која очекује његову породицу, молио је он мајку поново на најдирљивији начин да после његове смрти не да нас децу у „Завод за војничку сирочад“, зато што је с тим била скопчана обавеза да одрже доцније деветогодишњу службу у војсци. При помисли да би мати ово ипак учинила из сиромаштва, узвикнуо је он поново у своме узбуђењу појачаном од болести: „Учиниш ли ипак то, ја ћу децу пред четом пробости!“ У својем узбуђењу он је превиђао да он тада неће бити међу живима.

Моме оцу откуцавао је час ослобођења баш онда кад му је понуђено место пограничног чувара, за коју се службу он одавно био јавио. Он је при-мо место, тако се породица нешто пешице, нешто седећи на теретним колима што су возила ствари — јер железнице у оно време још није било у оном крају, — преселила у Херцоренрад, на белгиској граници. Али наше бављење овде није било дуго. Још није прошао ни тромесечни пробни рок, а мој отац због напорне ноћне службе наукао је на себе тешку болест. Моја мајка називала је то запаљењем мишића, ја сумњам, то је био реуматизам у зглавковима, чему се придружила сува болест. Пошто још није протекао пробни рок мој отац није био разрешен војничке службе, ми смо морали са тешко болесним човеком да превалимо на исти начин исти пут до Келна. Дошавши у Келн, отац је морао бити смештен у војну болницу, а нама је опет дата једна соба у казамату, овога пута изван градског опкопа. После тринаестомесечног боловања мој отац је умро у тридесетпетој години, не оставивши мајци право ни на какву пензију. Ми

смо морали ускоро после очеве смрти да оставимо казамат, и мајка би већ сад била приморана да се пресели у свој завичај Вецлар да није очев брат, Аугуст Бебел, узео мајку и нас к себи. Да би ову дужност могао боље испуњавати, одлучио је он, с јесени 1844, да се ожени мојом мајком.

Овај мој очух био је у септембру 1841 због потпуне неспособности отпуштен из службе у четрдесетом пешадиском пуку са милостињом од два талира месечно. Узрок за неспособност био је губљење гласа за командовање због запаљења гркљана, које је доцније такође прешло у суву болест. Према налогу свога положаја у пуку, он је готово две године вршио дужност полицајског подофицира у војној болници у Мајнцу, а затим је привремено заузео положај инспектора у провинцијалном казненом заводу у Браувајлеру код Келна. Његова права намера била је да ступи у службу код поште. Али тада се пошта налазила још у застоју. Ако би се хтело имати такво место морао је већином онај који је место имао прво да умре или да буде пензионисан, те да се упразни место. За поштанску установу онога времена карактеристично је што је мој очух, пишући у лето 1844 у Острово своме брату да му изради потребно службено допуштење за женидбу, на адреси писма, које се случајно налази у мојим рукама, записао: „Пошиљач моли да се писмо брзо преда“. Предавање писама било је тада очевидно ретко и немарљиво. Жељено место у пошти за разносача било је дато моме очуху после вишегодишњег чекања тек у октобру 1846, кад је он управо лежао на самртничком одру.

У позно лето 1844 преселили смо се у Браувајлер. Мој садашњи отац у провинцијалном заводу имао је извесно најтежу дужност. Он је био, између осталог, и настојник казног завода који се тамо налазио за људе што су због преступа били осуђени на робију у заводу. Завод је сачињавао велики сплет од зграда и дворишта и опкољавао га врт. Све ово било је ограђено високим зидом. Људи,

жене и млади становници били су одвојени. Да би се дошло до зграде за осуђенике, у којој се налазио наш стан, морало се прећи преко више дворишта, која су била раздвојена тешким закључаним капијама. Зграда за осуђенике била је, дакле, одвојена од сваке људске околине. Сваког вечера, чим наступи сумрак, јата буљина у свима величинама са својим кијањем и крештањем летела су око зграда, и нама деци уливала страх и ужас. Легло ових буљина био је тороњ оближње цркве. И иначе ово боравиште није било пријатно за нас децу, а можда ни за моје родитеље. Служба мога оца, која је изјутра почињала од пет сати и трајала до мрклог вечера, била је врло напорна и скопчана са много јада. Начин тадашњег поступања са осуђеницима био је свиреп. Више но једанпут посматрао сам како су млади и старији људи, који су нарочито тешко били осуђени, морали да се подвргну грозној процедури стављања у кврге. Ово стављање у кврге састоји се у томе што је преступник имао потрбушке да легне на под своје ћелије. Онда му ставе гвожђе на ноге и на руке. Затим му је десна рука окренута преко леђа, била окована са левом ногом, а лева рука, исто тако преко леђа, са десном ногом. То још није све, ланен покривач на форму ужета чврсто је био везан на леђима омотавши тело, груди и руке. Тако као живо клупче увезан, морао је злочинац издржати два сата лежећи на трбуху. Затим су му били скинути окови, али после неколико сати процедура је почињала поново.

Урлање и јечање тако злостављаних људи хорило се кроз целу зграду и наравно на нас децу чинило језовит утисак.

Овде у Браувајлеру већ од јесени 1844 ишао сам у сеоску школу, имајући тек четири и по године, и зато су ме звали „добровољцем“, пошто сам био тако мали. Кад смо се ми деца враћали из школе, морали смо проћи кроз једну од капија коју је стража имала да отвори. Али једног дана били смо се запањили од изненађења кад је стражар отворио

врата и ми место чака који се дотле носио видесмо на његовој глави сјајан шлем врло знатне висине. Ови први шлемови према данашњим шлемовима били су права наказа, и због тога тешки. Од изненађења и чуђења повратили смо се тек онда, кад нам је стражар заповеднички викнуо: „Мали, улазите, или ћу вам врата залупити пред носом!“

За нас децу живот у заводу није био много разнолик. Он се одигравао у суштини у једном делу заводских бедема. А и наш отац, који је био врло строг човек и који се много једио, постајао је све раздражљивији; та раздражљивост код њега је све више расла од како се појавила сушица. Мајка и ми деца имали смо од тога много да пропатимо. Више него једанпут морала је мати пасти оцу у наручје, кад је он у неумереном узбуђењу вршио над нама тешке телесне казне. Ако су батине највећи излив васпитачке мудрости, онда ја бих морао бити прави човек за углед. Али оно што сам постао, постао бих заиста и без батина.

С друге стране отац се опет најмарљивије трудио за наше благостање, јер он у пркос свему био је човек доброг срца. Кад нас је могао обрадовати, на пример за Божић, Нову Годину, или Ускрс, чинио је то колико су му скромна средства допуштала. А ова су била врло скромна. Поред бесплатног стана (две собе), огрева и осветлења, отац је добијао месечно отприлике осам талира плате. Са тим се морало издржавати петоро, доцније четворо чељади, кад је мој најмлађи брат, дете лепо као уписано, и очев љубимац, умро у лето 1845.

Болест мога оца корачала је међутим наглим корацима. Већ 19 октобра 1846 он је умро, отприлике после двогодишњег брачног живота. Тако моја мати за три године била је двапут удовица а ми сирочад без оца. И из овог брака мајка није могла да тражи државну помоћ. Сад јој није ништа више преостало него да се пресели у свој завичај Вецлар. Почетком новембра ствари су биле опет натоварене на проста кола — данашњих транспортних кола

тада није било — и отпутовало се у Келн. Време је било рђаво. Било је хладно и кишовито. У Келну покућанство је било остављено на калдрми на обали Рајне под ведрим небом, да одатле буде лађом пренесено у Кобленц, а одатле опет колима долином Лана у Вецлар. Кад смо се увече око десет сати укрцали у лађицу да се одвеземо у Кобленц, ова је била препуна путника, а дувански дим претио је да нас загуши. Како нам нико није хтео начинити места, ми два малишана, мртви уморни, као што смо били, шћућурили се крај врата на поду и заспали, као што само уморна деца могу спавати. Петог или шестог дана дошли смо најзад у Вецлар, у коме су тада живили само моја баба и три удате сестре и један ожењен брат моје мајке.

Своје право доба младости проживели смо сада овде. Вецлар, мала, романтично положена варош, имао је тада сасвим добру Основну Школу. Најпре ишли смо обоје у Сиротињску Школу, која се налазила у једној великој згради, Немачкој Кући, која је негда припадала немачком ритерском реду. У великом дворишту уз ову зграду стоји лево и једноспратна кућа, у којој је некад становала Шарлота Буф, јунакиња Гетеовог „Вертера“. Случај је хтео да сам доцније више пута преноћивао у овој кући, када је један од мојих рођака постао чичероне за собу Шарлоте Буф. Могу се још сећати прославе Гетеовог стотог рођендана (1849), која се приређивала на Вилдбахерском Извору, где се налази и Гетеова Липа. Извор се зове од тога времена Гетеов Извор. Десет година доцније присуствовао сам прослави Шилеровог стотог рођендана у Салцбургском Позоришту.

После неколико година Сиротињска Школа била је спојена са Грађанском Школом, ми смо се сада звали већ слободним ученицима; девојчице су добиле за школску зграду Немачку Кућу.

Са школом и учитељима ишло ми врло добро, само не са певцем, кога нисам волео. Ја сам био међу најбољим ђацима, што је нарочито дало по-

вода нашем учитељу Геометрије, малом, углађеном човеку, да мене и још два друга изузме од осталих и посвети у тајне Математике. Научили смо да рачунамо са Логаритмима. Поред Аритметике и Геометрије, омиљени предмети моји били су Историја и Географија. Религију, за коју нисам имао никаква смисла — а моја мати, просвећена и слободна жена, није нас код куће тиме мучила, — учио сам само зато што сам морао. И овде сам био у првом реду, али то није сметало да на часовима Катихизиса дам понекад свештенику такве одговоре који се никако нису слагали са смехом, и које су ми доносили мале опомене с прекором.

Уосталом наш свештеник био је врло частан човек и никако лицемер, али што није, узгред речено, сметало да му приреде једног дана, управо једне ноћи, једну неумесну шалу. У Вецлару постојао је у оно време обичај, он постоји можда још и данас, да се гуске заклане позно у јесен и зиму оставе преко ноћ на мразу да би печење било укусније. Дакле, гуска се обеси на пристојној висини, по правилу изнад прозора. Тако и код свештеника. Ујутру гуска је била одлетела. Међутим идућег јутра фино оглодане кости гускине биле су учвршћене за уже од звонцета на вратима са цедуљицом на којој су стајали лепо стихови:

Добро јутро, драги господине чико!
Луче бејаш масна: сад ме неће нико!

Смејао се цео Вецлар, јер у малој вароши такви догађаји брзо се разгласе. Ја држим да се и свештеник смејао.

Али као што сам марљиво учио и свуда у знању био први, тако исто стојао сам на челу раз-
узданих шала, које су код малишана што имају у већој мери слободно кретање, неизоставне, шта више природне. То ми је о „владању“ створило рђав глас. Нарочито тај глас уживао сам код нашега певца, који је имао да представља одељење спољних послова, тојест који је за сва рђава обешешаштва

што су школи јављена имао да казни кривце. Како је он, место Ректора, дошао до ове улоге, ја не знам. Можда су га за то предодредиле године службе, или његова крупноћа тела, или његово уобичајено право. А умео је он са неупоредивом грациозношћу и врло вешто да завитла штап. Мање је болело кад је својим малим дебелим рукама возио по лицу десно и лево да је само пуцало. Али и у таквом тренутку нисам могао пропустити а да се не дивим малим дебелим рукама.

Наша главна игралишта била су: најближа околина Саборне Цркве, стара зграда Краљевског Замка, чије су велике просторије дуго служиле као боравиште једном крчмару, велике развалине тврђаве Калсмунта испред вароши, каменити делови на Гарбенхајмском Друму — место Гарбенхајм има такође успомене на Гетеа — на чијим смо каменим плочама подизали своја „утврђења“, стари градски зид, а нарочито на висоравни положена Гарбенхајмска Стражара, са које смо ми у јесен предузимали своје разбојничке походе на кромпиришта да донесемо кромпире за печење. Једног дана морали смо због тога издржати од једне земљорадничке породице опсаду од више часова, али коју смо ми победоносно одбили. Излети у шуму и поље, нарочито о распусту, били су безбројни.

А било је бојева са воћем, како смо ми то звали, омиљена забава лети и у јесен, јер околина Вецлара била је врло богата воћем. Лан, готово велика река, давао је лети жељене згоде за купање, а зими могућност за клизачки спорт. Једном таквом приликом десило се да је мој брат баш поред мене упао у једну лако замрзнуту рупу, и несумњиво би отишао под лед и удавио се да није нехотице раширио руке, које су га горе одржале. Један друг и ја извукли смо га из воде и однели на једну камену плочу на Гарбенхајмском Друму. Овде се морао свући, дали смо му нешто од свога одела, и затим смо исцедили његово одело које смо осушили на необично топлом фебруарском сунцу. Тек месецима

после дознала је мајка за овај догађај, а то је било омогућено тиме што смо своје одело чистили сами, и, толико далеко, крпили сами, само да сакријемо од мајке подерана места.

Годину дана доцније помогао сам једном свом рођаку, који је био неколико година старији од мене, да спасе живот у сличној прилици. Он, изврстан клизач, једног дана летео је као ветар низ Лан и приближавао се једном бедему, при чему, због површине леда сјајне као огледало, није видео да испред бедема има широки простор отворене воде. У страху викнуо сам му да окрене. Послушао је. Али било је доцкан. Кад је лук описивао да скрене упао је. Грчевито се држао чврсто за лед; али док је покушавао да пребаци ногу горе на лед упао је поново. Онда ја брзо скинем с врата дуги плетени вунени шал, који су се тада свуда носили, узем још један од друга до себе, саставим их и бацим своје рођаку један крај, који он срећом ухвати. Сад смо га извлачили полако на чврсти лед. Био је спасен.

Мој рђав глас код нашег певца био је тако чврсто укореењен да је он као нешто природно претпостављао да сам ја учествовао при сваком обешештву што се десило. Кад бих покушао да одбраним кога друга од неправедне казне, посредујући за њега, онда сам и ја без милости сматран за саучесника и бивао кажњен, и ако нисам учествовао. Доцније у Партији за моју особину да се хоћу по сваку цену оправдати, пребацивали су ми шаљиво као култивисање правде. Доста често наш певац свакако је имао разлога да тера самном парницу. Тако сам једнога дана, из потмулог нагона за „славом“, у степеницама од црвеног пешчара при уласку у Саборну Цркву збијеним словима изрезао своје цело име, место и дан рођења. Један велики клин место длета и један камен место чекића били су ми алат који сам за то употребио. Наравно рђаво дело било је свестрано откривено кад смо идуће недеље ишли у цркву, и то га је от-

крио певац. Крајњи резултат: неколико заушака и три дана затвора. То је значило да сам време по свршетку предавања пре подне до почетка предавања после подне морао проводити у „ћелији,“ тако сам тек после свршетка предавања после подне ишао кући и на тај начин губио ручак. Али срећом певац је имао једну ћерку мекога срца. Стојећи поред свога вереника, посматрала ме она када сам другог дана у подне стојао на прозору ћелије и филозофски размишљао о слободи врабаца што су у школском дворишту у јатима лармали. Дирнута мојом судбином, она је израдила код оца одмах потпуно помиловање, и сама је дошла да ми јави слободу и да ме пусти из затвора. То је било прво и једино помиловање које ми је у животу додељено. Да је о мојој судбини чешће одлучивало оно што је вечито женско, мислим да бих понекад боље пролазио.

Међутим дошао је и за мене дан сазнања, кад сам рекао себи: Али мораш једном и ти бити уредан човек. Овај чин извршио се овако. Мориц фон Г., син мајора у ловачком батаљону коме је гарнизон био у Вецлару, био је мој друг при свима необузданим обешечаштвима. Дошао је школски испит. Једини човек што је од грађана присуствовао испиту као слушалац био је мајор фон Г., чин по изгледу. Испит се свршио, и прочитане су оцене. Чудновато, оне су биле искључиво даване према владању. Сви ученици из разреда добили су већ оцене, само смо остали Мориц фон Г. и ја. Једини ми добили смо оцену пет, дакле најгору што је могло бити. Отац мајор није се ни намрштио, али имам разлога да претпоставим да није код куће са Морицом благо поступао. Од оног дана нисам га никад више видео, он је одмах после оног догађаја отишао у кадетску школу. Деведесетих година дознао сам да је у К. заузимао висок војнички положај, Њему је његова обешечачка природа исто толико мало шкодила као и мени. Од онога часа постао сам уредан, тојест нисам чинио ништа више

што би ми доносило казне. Тако идућег испита добио сам оцену три, а на доцнијем и последњем испиту што сам полагао, један. Кад је Ректор хтео прочитати име другог одликованог ђака, цео разред је викнуо моје име. Али Ректор је мислио да сам се додуше много поправио, али ипак не у толикој мери да ми се да награда! Тако сам ја ступио у живот, не добивши ниједне награде.

*

Наше материјалне прилике нису се могле побољшати у Вецлару. Моја мати није имала право на пензију. Једина потпора коју је доцније примала од државе била је петнаест гроша сребра на месец, и то на сваку главу нас два малишана. Ово је добијала јер нас је, упркос саветовању свога првог мужа, пријавила за кандидате „Завода за војничку сирочад“ у Потсдаму. Невоља је била то што ју је на то натерало; додуше наследила је од недавно преминуле мајке пет до шест парчета земље, која су лежала растурана у разним атарима око Вецлара. Али да их прода, падало јој необично тешко. Она је имала на уму само то да нам очува имање што смо имали, да не би потпуно без средстава остали у свету. Уопште, што једна мати може жртвовати за своју децу искусио сам на својој рођеној мајци. Неколико година моја мати за свога зета — рукавичара — шила је беле кожне рукавице за војнике, по шест крајцара, одприлике 20 пфенига пар. Више од једног пара није могла израдити на дан. Ова зарада за живот била је одвише мала, за смрт одвише велика. Али после неколико година морала је напустити и овај посао, јер и она је у то време добила суву болест, која јој је у последњим годинама живота сваки рад чинила немогућим. Ја као најстарији морао сам предузети старање у малој кући, соба и предсобље. Морао сам кувати каву, собу и предсобље чистити и суботом их рибати; морао сам рибати посуђе од калаја и лим, намештати своју постељу, итд., — посао који ми је после

као шегрту и политичком осуђенику добро дошао. Али кад доцније моја мати није могла ни да кува, ја и мој брат ишли смо да ручамо сваки код једне тетке, које су нам одмах указивале ову љубав. За саму мајку доносили смо наизменично од различитих породица бољег стања оно мало јела што јој је било потребно. Да би ма колико побољшао наш положај одлучио сам да намештам кегле на куглани. После школе ишао сам ради тога на куглану у једном парку. Одатле сам, по правилу, долазио кући око десет сати у вече, недељом много доцније. Али непрекидно савијање проузроковало ми је тако жетке болове у крстинама да сам сваког вечера стењући долазио кући. Морао сам оставити ово занимање. Друго једно занимање, у коме смо нас оба малишана учествовала, било је у јесен вађење кромпира приликом бербе њива једне од мојих тетака. Кад је магловито, влажно и хладно, то није био пријатан посао, од седам ујутру до мрака радити на кромпиришту; али мамила нас на то као награда велика врећа кромпира за зиму, сем тога добијали смо сваког јутра, полазећи у поље, као потстрек на рад велики комад колача са шљивама, што смо обоје страсно волели.

Кад сам ја био у тринаестој а мој брат у дванаестој години, од „Завода за војничку сирочад“ дошао је извештај да би мој брат могао бити примљен. Ја сам на основу лекарског прегледа био оглашен као телесно сувише слаб. Али сад је мојој мајци понестало храбрости; она је осећала да јој се приближава крај, и мислила је да не би могла одговорити да мој брат за две године војничког васпитања буде после обавезан на девет година војничке службе. „Ако хоћете да будете војници, идите после од своје воље, ја нећу да одговарам за то,“ изјавила је нама. Тако је изостало ступање мога брата у „Завод за војничку сирочад“, што сам ја тада јако жалио.

Мој живи детињи интерес пробудиле су бурне године 1848 и 1849. Мноштво вецларског становништва, одговарајући традицијама вароши, мислило

је републикански. Ово мишљење пренело се и на школску младеж. При једној препирци о нашим политичким начелима, какве се обично дешавају међу ђацима, видело се да смо монархистички мислили само ја и један мој друг. Зато су нам обојици доделили један оброк батина. Кад, дакле, моји политички противници негодују за моје „антипатриотско“ мишљење зато што су по њиховом мишљењу монархија и отаџбина једно исто, онда нека увиде из наведене чињенице, можда на своје задовољство, да сам ја за отаџбину већ патио кад су њихови оцevi и дедови, у цвету младости своје, некажњено припадали антипатриотима. У долини Рајне, бар у оно време, већи део становништва мислио је републикански.

За моју мајку оно време унело је у њену свакодневну једноликост једну малу промену, кад се, мислим при повратку из баденског ратног похода, батаљон двадесетпетог пешадиског пука, у коме је мој отац служио, кратко време задржао у Вецлару. У њему је било још подофицира који су познавали моју мајку из раније. Походили су нас. На њихово наваљивање моја мати је пристала да им готови ручак. Није зарадила наравно ништа. Чуо сам једног дана како су се двојица од гостију одлазећи разговарали на степеницама и јело јако хвалили, али се такође чудили како га је моја мајка могла дати за тако ниску цену.

За нас децу биле су врло забавне побуне сељака, што се оних година одигравале у вецларском округу. Још једино сељаци морали су тада испуњавати обавезе заостале из феудалног доба. Пошто се сви заносили слободом и једнакошћу, хтели се сада ослободити и ових терета; скупљали се у хиљаде и ишли у Браунфелс пред замак кнеза од Золмс-Браунфелса. На челу таквог похода носила се, по правилу, црно-бела застава као знак да побуњеници хоће да буду пруски, а не браунфелски. Један део руље носио је пушке различитог калибра, али велика множина косе, гвоздене и дрвене виле,

ПОНИШТЕНО

ПОНИШТЕНО

секире, итд. Иза похода, који се више пута обнављао и увек без крви разбегао, марширао је, по правилу, вецларски гарнизон да заштити кнеза, ако није већ пре тога био отишао. О сусрету сељачких вођа са кнезом кружиле су по Вецлару занимљиве приче. Становништво Вецлара остало је још дуго у свом опозиционарном расположењу. Кад је године 1849 или 1850 принц од Пруске, доцније цар Вилхелм I, у пратњи генерала фон Хиршфелд, који је тада командовао осмим рајнским корпусом, при свом инспекторском путовању дошао у Вецлар, пред капијом била су му кола обасута блатом. Једанмој рођак, који се дао привући од побуњеника, био је кажњен са три године затвора. За народну одбрану, која је у немирним годинама и у Вецлару постојала, имао сам само осећање презирања, и ако су више мојих рођака спадали у њу, и то због тога што нису имали војничког реда када су вршили своја вежбања. Кад се повратила реакција, ње је нестало.

*

Година 1853 од мене и мога брата начинила је сирочад. Почетком јуна умрла нам мати. Она је јуначки гледала смрти у очи. Кад је после подне свога смртног дана осетила да јој се приближава последњи час, наредила нам да зовнемо њене сестре. Разлога за то није имала. Кад су сестре дошле, ми смо били удаљени из собе. У тужном осећању седели смо ми сатима на степеницама и чекали смо шта ће се догодити. Најзад око седам сати изишле су сестре из собе и казале нам да је баш сад мати умрла. Још истог вечера морали смо спаковати своје ствари и поћи за теткама, а није нам било допуштено ни да видимо мртву матер. Сиротица! видела је мало добрих дана у свом брачном и удовичком животу. Па ипак увек је била веселе и добре нарави. Њој су умрли у три године два мужа, сем тога два детета, сем мојег најмлађег брата и једна сестра, која је пре мене била рођена, али за коју

ја нисам знао. Са нас два брата она је имала поново да претрпи тешке случајеве побољевања. 1848 ја сам боловао од нервне грознице, и за више недеља лебдио сам између живота и смрти. Неколико година после тога разболео сам се од такозваног својевољног храмања, али остао сам са правим ногама. Мој брат, кад ми је било девет година, играјући се у једној житници пао је са најгорњег степена доле на гумно, и при томе разбио је главу и пореметио мозак. И он је са тешком невољом умакао смрти. Моја мати патила је најмање седам година од суве болести. Више несреће и бриге тешко да је којој мајци додељено.

Ја сам дошао сад једној тетци која је у Вецлару имала једну воденицу у наследној својини, мој брат дошао је другој тетци чији је муж био пекар. Ја сам морао сад марљиво прионути на посао у воденици. Нарочито ми је чинило задовољство да са два магарца што смо имали преносим сељацима брашно у село и да примам од њих жито. Али најмилије би ми било кад бих добио само мало жита да носим у воденицу, тада бих могао јахати у град на једном магарцу. То се такође допадало и нашем Црnome, који је био трпељива животиња; али наш Сиви, који је био млад и ватрен, мислио је другојаче. Он је имао тако нешто као свест о свом положају, јер осем уобичајеног терета није трпео на леђима ништа друго. Али ипак кад сам га једног дана узјахао почео је одмах касати, затим је забио главу између предње ноге и хитнуо се стражњим ногама што је могао јаче. Пре но што сам и помислио, одлетео сам у елегантном луку у шанац поред пута. Срећом нисам се повредио. Он је постигао свој циљ: оставио сам га отада на миру.

Сем та два магарца, моја тетка имала је једног коња, више крава, извесан број свиња и више десетина кокошију. А како се занимала и земљорадњом, било је доста посла, и ако су поред њеног сина радили један воденичар и једна слушкиња. Кад слуга не би имао времена онда сам ја морао да

тимарим коња и магарце, и понекад да јашим коња купајући га у реци. Старање о кокошињаку било је потпуно предано мени. Ја сам се морао бринути о хранењу кокошака, морао сам узимати јаја из гнезда, или већ где су кокошке иначе носиле, и чистити кошару. У овим пословима затекао ме и Ускрс 1854. После овога дошло је моје излажење из школе, догађај коме се ни ја нисам радовао. Најрадије бих остао у школи.

Године учења и путовања.

„Шта ћеш ти бити?“ било ми је питање које ми је ставио сад мој старатељ, један ујак. „Ја бих студирао рударство!“ „А имаш ли за студирање новац?“ Овим питањем моја илузија је свршена.

Што сам хтео да студирам рударство био је узрок тај, што је вађење гвоздене руде у околини Вецлара узело велики мах кад је почетком педесетих година Лан начињен пловним до Вецлара. Дотле гомиле гвоздене руде стајале су готово без вредности пред окнима, јер због великих превозних трошкова експлоатисање руде није се рентирано. Како од студирања рударства није могло бити ништа, одлучим се да будем стругар. Понуду једног лимара да ступим код њега у наук, одбио сам, човек ми је био несимпатичан, а имао је и глас пијанице. Стугар би био из простог разлога што сам смео претпоставити да ће муж једне пријатељице моје мајке, који је био стругар и који је у вароши уживао глас ваљаног човека, бити готов да ме прими у наук. То се и догодило. Разлог са кога је примио моју молбу био је доста чудноват. Он је изјавио како му је причала жена да сам ја свој испит из Религије врло добро положио при Конфирмацији у цркви, и он претпоставља да ћу и иначе бити употребљив дечко. Ја заиста нисам био глупо дете, али морао бих рећи неистину кад бих хтео тврдити да бих у стругарском занату постао вештак. Било је таквих, и мој мајстор је био међу њима, али ја у пркос свим мукама не бих отерао даље од осредњости, што ипак није сметало да

после три године, на крају свога шегртовања, добијем најбољу оцену за своје калфенско узорно дело.

Моје физичке способности за рад биле су слабљене телесном неразвијеношћу. Ја сам био не-обично слаб дечко, чему је много доприносила и мршава храна. Тако наша вечера за много година састојала се сваког дана од умерено великог парчета хлеба које је било танко премазано маслом или пекмезом. Кад би се сваког дана тужили и жалили да смо још гладни, мајка нам је увек одговарала: „Човек мора понекад да завеже врећу, и ако још није пуна. Тако мора да буде“. Под таквим околностима даје се објаснити што смо ми кришом одсецали комад хлеба кад год би могли. Али моја мајка крађу је одмах откривала, и казна није изостајала. Једнога дана ја сам опет учинио овај злочин. Упркос свим мукама што сам себи задавао да исечем хлеб глатко, као моја мајка, она је ипак увече открила дело. Њена сумња, не знам зашто, пала је на мог брата, који је одмах добио неколико удараца пљоштимице дугим канцеларским лењиром из очеве оставштине. Мој брат је протествовао да он није кривац. Али мојој мајци то се учинило као лагање, и зато је добио други оброк. Сада сам хтео да се јавим ја као кривиц, али пало ми на памет да би то било будаласто; мој брат је већ претрпео батине, а ја бих вероватно добио још више него он. Тиме сам утешио и брата кад ми је после пребацивао што се нисам јавио као кривац. Појмљиво је, дакле, што ми је годинама био идеал да се једном сит могу најести хлеба с маслом.

Мајстор и мајсторица били су врло уредни и виђени људи. Мене су готово дворили у кући, јело је било такође добро, само не толико довољно. Моје учење заната било је напорно, и посао дуг. Ујутру у пет сати рад је почињао и трајао до седам увече без икаквог одмора. Из струга одлазили смо на ручак, и с ручка враћали се у струг. Чим бих устао ујутру морао бих донети мајсторици четири пута по два ведра воде са бунара који је био удаљен

пет минута, посао за који сам недељно добијао четири крајцаре, или четрнаест пфенига. То је био цепарац што сам имао за време учења заната. Ретко сам смео изилазити преко недеље, увече готово никако и не без нарочитог допуштења. Исто тако било је и недељом, када је био наш пазарни дан, јер тада су сељаци долазили у варош и куповали луле итд. и остављали ствари на оправку. Пред мрак или увече смео бих тада изићи два или три сата. У том погледу ја сам био најстрожије држан шегрт у Вецлару, и често сам плакао од јада кад сам лепих празничних дана видео како се моји пријатељи и другови шетају док сам ја морао у дућану стојати и чекати на муштерије и сељацима чистити њихове прљаве луле. Само недељом пре подне, пошто нисам више ишао у недељну школу, било ми је допуштено да идем у цркву. Али ја за тим нисам чезнуо. Ипак сам вребао прилику да не одем у цркву. Али да бих ишао сигурно и да ме не би изненадили, увек сам се претходно обавестио која се песма пева и који свештеник држи проповед. Али једне недеље задесила ме несрећа. За вечером упитао ме мајстор да ли сам био у цркви. Одговорио сам смело: „Да!“ Питао је даље: „Која се песма певала?“ Казао сам број, али на своје запрепашћење видео сам да су обе ћерке што су седеле за столом једва уздржавале смеј. А кад сам на треће питање: „Ко је од свештеника држао проповед?“ дао такође погрешан одговор, оне су преле у смеј. Био сам поражен. Ја сам био сувише рано дошао до црквених врата, пре но што је црквењак истакао нов број песме, а и о имену свештеника био сам погрешно обавештен. Мајстор је мислио просто: изгледа, кад нисам хтео да идем у цркву, да бих могао у будуће остајати код куће. Тако сам изгубио добар део слободе. Са толико више жара бацио сам се сада на читање књига, које сам читао без избора, наравно, већином романе. Већ у школи својим првенством над друговима, којима сам помагао у решавању задатака, или им дао да их од мене препишу, користио сам

се на тај начин што су морали као за награду да ми позајмљују књиге што су имали. Тако сам прочитао, на пример, *Робинзона Крузе* и *Чича-Томину Колибу*. Својих неколико пфенига трошио сам сад на узимање књига из библиотеке. Један од мојих омиљених писаца био је Хаклендер, чији *Војнички животи за време мира* допринео је томе да се моје одушевљење за војништво унеколико угаси. Даље сам читао Валтера Скота, историске романе Фердинанда Штола, Лујзе Милбах, и т. д. Из очеве оставштине сачували смо неколико књига. Тако једну књигу која је садржавала преглед грчке и римске историје. Писца сам заборавио. Даље, неколико књига о пруској историји, наравно службено прекројених, чију сам садржину тако имао у глави да сам знао у прсте све датуме о бранденбуршко-пруским кнезовица, славним ђенералима, биткама итд. Једва сам очекивао свршетак мога шегртовања, имао сам жељу да пројурим кроз цео свет. Али то није тако брзо ишло како сам ја желео. Онога дана када се моје шегртовање завршило умро ми је мајстор, и то опет од суве болести, која је тада у Вецлару управо беснела. Тако сам ја дошао у ретки положај да управљам радњом од оног дана када сам тек произведен за калфу. Другог калфе није било, такође ни сина, који би могао предузети радњу; тако се мајсторица одлучила да помало распродаје еспап, а после да затвори радњу. У своју мајсторицу, која је била врло лепа жена и за своје године необично држећа и која је увек лепо поступала са мном, ја сам се заљубио. Своју наклоност показивао сам јој тиме што сам радио преко своје снаге. Од маја до августа устајао сам сунцем и радио увече до девет и дуже. Крајем јануара 1858 радња је била ликвидирана, и ја сам се спремао на путовање. Кад сам се растајао са мајсторицом сем припадајуће плате дала ми још један талир за пут. 1 фебруара кренуо сам се на пут по жестокој мењави. Мој брат, који је изучио столарски занат, испратио ме отприлике за један сат хода. Кад смо се раста-

јали бризнуо је у плач, узбуђено осећање што нисам никад код њега опазио. Суђено је било да га тада видим последњи пут. У лето 1859 добио сам вест да је за три дана подлегао јаком реуматизму. Тако сам ја био последњи од породице.

Моја најближа мета био је Франкфурт на Мајни. У Лангену седнем на железницу и још истог дана у вече дођем у Франкфурт, где одседнем у кафани код Принца Карла. Нисам хтео још да тражим рад, и после два дана одвезем се железницом у Хајделберг. Воз на коме сам се возио место стаклених прозора имао је завесе од порхета које се могле навлачити. Тада се још морао имати пасош, тојест, занатлиске калфе морале су да имају путну књигу, у коју су полицијом били уписани — визирани — крајеви кроз које калфе хоће да иду. Ко није имао такав преглед био је кажњен. У многим варошима тако и у Хајделбергу постојао је, даље, у оно доба пропис да занатлиске калфе морају ујутру између осам и девет доћи у полицију да буду лекарски прегледани, нарочито због заразних кожних болести. Ко је задоцнио за овај лекарски преглед морао је чекати до сутра, јер нису му хтели оверити путну књигу. Тако се десило са мном, јер ја нисам знао пропис и дошао сам у полицију сувише доцкан. Из Хајделберга отпутовао сам пешке у Манхајм, а одатле у Шпајер, где сам нашао рад. Поступање је било добро, а јело и добро и довољно, међутим морао сам спавати у радионици у којој је у једном углу био намештен кревет. То ми се догодило доцније и у Фрајбургу у Брајсгау. У оно доба на занату је био обичај свуда да калфе буду код мајстора на храни и стану, и стан је често био јадан. Плата је такође била мала, у Шпајеру она је износила недељно форинту и шест крајцара, отприлике две марке. Кад сам се тужио на то, мајстор је говорио да ни он није имао више на свом првом месту где је ступио да ради кад је путовао. То је могло бити пре педесет година. Чим је дошло пролеће нисам се више патио у радионици. Почет-

ком априла опет сам френтовао, како гласи технички термин за путовање калфа. Ишао сам кроз палатина преко Ландауа за Гермерсхајм, и преко Рајне натраг у Карлсруе, и редом кроз Баден, Офенбург, Лар, у Фрајбург у Брајсгау где сам опет ступио на рад. Тога пролећа нарочито много се тражили кројачки помоћници; и како сам ја ишао чисто и по спољашности одговарао представи каква се имала о кројачким калфама, често су ми се још на градским вратима обраћали кројачки мајстори, који су мислили да виде у мени предмет своје експлоатације. Више њих нису хтели веровати да нисам кројач, други опет извињавали се да су ме држали за кројача зато што сам сасвим тако изгледао.

У Фрајбургу у Брајсгауу проживео сам једно врло пријатно лето. По своме положају Фрајбург је једна од најлепших немачких вароши; његове су шуме чаробне. Шлосберг је диван предео, а на излете у околину маме човека неколико десетина лепо уређених места. Али оно што нисам имао било је друштво са младим људима који исто мисле као ја. У оно доба није било везе између помоћника једнога заната. Еснаф је био растурен, а нових занатлиских организација није још било. Политичких друштава којима би човек као радник могао приступити није било. У Немачкој још свуда владала је реакција. За друштва ради чистог уживања ја нисам имао ни смисла ни новца. Чуо сам да постоји ту друштво католичких калфи, које је на самом Карлсплацу имало своју друштвену зграду. Пошто сам се известио да се примају и калфе других вера, ступио сам у друштво, и ако сам тада био протестант.

Ја сам још, док сам био у јужној Немачкој и Аустрији, у Фрајбургу и Салцбургу, припадао као члан друштвима католичких калфи, и није ме то гризло. Срећом у оно време није још постојала борба за културу. У овим друштвима владала је и тада потпуна трпељивост према члановима других вера. Председник друштва био је увек свештеник.

Председник Фрајбуршког Друштва био је професор Албан Штолц, који се доцније јако прочуо у борби за културу. Чланове друштва представљао је Врховни Калфа, кога су чланови изибирали, који је после Председника најважнија личност. С времена на време држале се проповеди и давала обука у различитим струкама, на пример у француском језику. Друштва су била дакле као нека врста васпитних друштава; не могу ништа рећи о томе како се ова друштва доцније развијала. У друштвеној соби налазио се приличан број свакако само католичких новина, али из којих се ипак могло дознати шта се у свету догађало. За мене, који сам се већ на крају учења школе и после на занату кад је букнуо Кримски Рат живо интересовао политиком, то је била главна ствар.

И потреба за опхођењем са вредним младацима мојих година нашла је овде своје задовољење. Особити елеменат у друштву били су капелани, који млади и жељни живота, желели су да привуку себи елементе истих година. Ја сам неколико пута са таквим младим капеланима провео најпријатније вечери. Такво једно вече провео сам, између осталих, у Минхену, пошто сам при повратку из Салцбурга походио друштвену зграду и у њој одсео, и то почетком марта 1860. Ако је члан таквог једног друштва отишао из вароши добијао је путну књигу, која га је легитимисала код других друштава и код свештеника, ако би од ових хтео тражити помоћ. Ја имам још данас једну такву књигу на чијој је првој страни био насликан Св. Јосиф са малим Христом у наручју. Св. Јосиф је патрон ових друштава. Самога оснивача тих друштава, свештеника Колпинга, тада у Келну, који је, ако се не варам, у својој младости био обућарски калфа, познао сам у Фрајбургу у Брајсгауу, где је он сам једнога дана беседио.

У септембру прохтело ми се да путујем даље. Оставио сам Фрајбург и пешачио по најлепшем времену кроз Хегентал преко Шварцвалда у Најштат,

Донаусшинген и Шафхаузен. Диван призор био је онога дана посматрати већ по подне на небу велику Комету — Донатску, — која је у чудном сјају блистала и имала необично дуги реп. У оно време Шварцвалд је стајао још у свем свом сјају и величанствености. Деценијама доцније, сикире и тестере обориле су и расветлиле велику просторију најкрасније шуме. То је захтевало модерно развиће. У Швајцарској нисам смео остати. Бављење у Швајцарској пруским занатлиским калфама било је забрањено од њихове владе. Најенбуршка Препирка која је била пре годину дана, ипак није била свршена у корист пруске владе. Сем тога, калфе би могле примити републиканске идеје, а у интересу државног реда тога се требало чувати. Када сам у пролеће 1858 од Пруског Посланства у Карлсруеу тражио допуштење да одем у Швајцарску, одбили су ме на основу ове забране.

Тако сам путовао поред Швајцарске у Констанц, одвезао се лађом преко Боденског Језера у Фридрихсхафен, где сам због буре добио морску болест. Од Фридрихсхафена пешачки марш ишао је преко Равенсбурга, Бибераха, Улма, Аугзбурга, у Минхен. У Виртенбергу у то време по градовима била је уредба да су допућујуће калфе могле примати такозвани државни поклон, који је, по правилу, износио шест крајцара, да би се уздржали од прошње. Ја сам свуда савесно примао овај поклон. Од Улма придружио ми се један рођен Тиролац, који је изгледао као месар, али био је кројач. Местом берлинског капута он је имао на леђима војнички ранац, што му је, пошто је носио и ланену блузу, давало чудновати изглед. Како смо оскудевали у новцу, а прошња није била у оно време срамота за калфе, просили смо прилично често у селима кроз која смо пролазили. У једно подне нацртали смо опет у једном селу стратегиски план. „Ти ћеш узети десну страну, ја ћу леву!“ гласио је план. Кад сам у једну кућу дошао и просио, добио сам од ћерке уз поклон и опомену да се при-

чувам јер је жандарм у близини. Послушао сам то и нисам више просио. Али кад сам изван села видео једну лепу кућу, чак на другој страни, али која је изгледала тако да би њени становници могли потпомоћи две калфе, нисам се могао опрети искушењу и ушао сам у њу слободно. Срећом посматрао сам кућу још споља док се нисам успео на шест или седам камених степена, и тада, на своје изненађење, више врата угледао сам натпис: Краљевско-баварска жандармериска станица. Прошао сам туда са страхопоштовањем и сео изван села у хладу на једној ливади, чекајући свога сапутника. Он се најзад појавио са тромим корацима и ишао слободно право на кућу која је била према њему. Не гледајући споља, он се попео уз степенице и ушао унутра. Признајем да ме је спопао грчевит смеј. Али после неколико секунда Тиролац је излетео из куће, скочио снажним скоком преко целокупних степеница и одјурио одатле колико га ноге доносе. Кад сам га, смејући се, упитао шта се десило, причао је да је право отишао у кујну, из које је врло лепо мирисало, али тамо је стајао један жандарм у кошуљи и набусито га запитао шта хоће. Он је, наравно, одмах познао ситуацију и излетео из куће.

Друго после подне дошли смо у Дашау. Овде је мој сапутник предложио да се обоје представимо као кројачи, што сам ја потпуно могао, иначе су ме сви држали за кројача. Нека се примети овде, под видом занатлија поклони су уопште богатије падали, него кад се просило. Што смо мислили, то смо урадили. Али из опрезности пустио сам Тиролаца напред. Да је ово било паметно урађено, видело се одмах. Попели смо се уз степенице једне куће и изазвали мајстора. Чим је Тиролац казао: „Два приспела кројача моле за поклон“, мајстор је одговорио: „Врло добро, могу вас обојицу добро употребити. Дајте ми своје путне књиге.“ Да је имао он путну књигу у руци, био би робовски ланац скован, јер тада је човек морао да ради. Док је сада Тиролац оклевајући вадио своју књигу из џепа на ка-

путу, ја сам се окренуо и у великим скоковима слетео сам са степеница и отишао из варошице. Жалио сам што сам Тиролаца изгубио као сапутника, он је био добар друг и пријатан сапутник.

Од Дашауа водио је у оно доба у Минхен друм прав као конац, који је и десно и лево био засађен разгранатим тополама. Слика друма била је завршена кулама минхенске женске цркве, Хајнеовом „слушкињом за свлачење ципела“, које су изгледале да стоје на крају друма од неколико миља. Ишао сам тромо путем кад се иза мене појавио један сељак са колима са арњевима, који је очевидно ишао у Минхен. Велика поњава била је пребачена преко ствари које су биле у колима. Пут је био још дуг и вече се спуштало. Запитао сам га учтиво да ли би ми допустио да седнем. Сељак ми је одговорио својим баварским наречјем, које ја тада још нисам разумевао, али његове речи ја сам тумачио као одобравање. Попео сам се на кола и наслонио се угодно на поњаву. Сељак се опет окренуо и довикнуо ми нешто али што ја исто тако нисам разумео. Најзад смо дошли у Минхен. Кола се зауставила на Карлстару пред једном трговином. Ја сам скочио, скинуо капу и учтиво захваљивао за бесплатну вожњу. У томе тренутку сељак је дигао поњаву за коју се сада залепила тврдва масла од више фуната. Ја сам, не знајући, обе пете метнуо преко једне чабрице са маслом која је само поњавом била покривена. Чим сам спазио учињену штету, поцрвенео сам као крв, молио сам за опроштај и изјавио сам да сам готов да накнадим штету. У тај мах чуо се кикот двеју младих девојака које су стајале на прозору првог спрата и виделе цео призор. То ме је још више збунило. Али сељак извео ме брзо из забуне, пошто је, на моју понуду да платим штету, грубо одговорио: „Иди, вуци се одатле, ти си ништак!“ Нисам допустио да ми двапут каже; у неколико корака био сам иза угла у Најхаузер Штраесе. Кад год идем у Минхен преко Карлстара, падне ми на памет овај догађај.

У Минхен сам дошао дан после прославе седамстогодишњице оснивања града, која је трајала читаву недељу дана и на коју се непосредно наставила октобарска свечаност. Цело становништво било је још *in dulci jubilo*, и у крчми у Розенгасе, у којој је у оно време владао још строги еснафски морал, далеко се дотерало. Ја сам био пријатељски поздрављен, и остао сам пуну недељу дана у Минхену, у коме ми се изузетно допадало. Али ма колико смо се трудили моји другови и ја да нађемо посао за мене, било је узалудно. Сва места била су заузета. Нико није хтео уступити. Тако се решим да одем у Регензбург. Са још једним сапутником, који је такође тамо хтео, упутисмо се на Исар да видимо да ли би се каквим сплавом могли возити до Ландсхута. Казали су нам да би се могли бесплатно возити, па добити награду, ако би хтели веслати на сплаву. Прво је добро, али друго не ваља. У оно време Исар је био сиромашан водом и имао многобројне окуке. Мој сапутник — Триерац — који је крмио напред (а ја сам натраг), вршио је своју дужност врло невешто, те смо неколико пута насили на спруд, што је сплавара љутило, због чега су псовке пљуштиле као киша. За време једне смене са путницима, Бреславцима и једним свештеником, упустио сам се у политички разговор, који је с моје стране тако ватрено био вођен да је сплавар претио да ће „проклетог Пруса“ бацити у Исар ако не престане да се препире. Ућутао сам, јер нисам имао вољу да у октобру учиним познанство са исарском водом. Кад смо у Мозбургу, неколико сати испред Ландсхута, пред вече пристали уз обалу, побегли смо право у честу. Вожња нам је већ досадила.

У преноћишту које смо у мрачној ноћи, уз бесно лајање паса, нашли у једној крчми, све историје биле су препуне људима који су сутрадан хтели бити на вашару у Ландсхуту. Ми смо морали да се сместимо у житници, у којој је већ једно преко друго лежало неколико десетина човечуљака и жена. Тек што смо легли, дршћући у полудремежу,

пробудила нас ларма. Једна жена, која је већ лежала на слами, била је очевидац како је њен муж са неколико вулгарних миловања захваљивао слушкињи која га је, са запањеним фењером у руци, водила на преноћиште у житници. Због тога одржала му она укорну придику на најчистијем баварском наречју, која је тргла све људе из сна и изазвала велики смеј. Ујутру, био је још апсолутан мрак, покушали смо да изађемо из житнице, при чему смо опазили да смо се ноћу на две супротне стране скотрљали са једне гомиле сена на коју смо легли да спавамо.

У Регенсбургу нашао сам рад у истој радионици са једним другом који је исто тако допутовао из Бреславе. Саветовали су ми да се не примим посла у тој радионици, јер је мајстор у целој Баварској познат као највећи грубијан. Али ја се нисам уплашио.

У Регенсбургу нисам доживео много што би било вредно спомињати. У кругу другова моје струке у коме сам се кретао, изузевши Бреславца, наједног није било који би имао више духовне потребе. Ко је највише пио, био је најслављенији. Зато смо највише недељних вечери ишли у позориште, у коме смо се, наравно, пели на Олимп где је место стајало само девет крајцара. Али једног дана хтели смо и преко недеље да гледамо један извесан комад. Али то је било неизводљиво, јер свршетак нашег рада поклапао се са почетком позоришта. Ипак ми смо замолили куварицу да спреми вечеру за једно по сата раније, ми би часовник у соби навили за толико унапред. У јужној Немачкој и Аустрији мајстори су тада давали увек врућа јела за вечеру. После јела преобукли смо се брзо и одјурили у позориште. У истом тренутку кад смо ми с једне стране улазили у позориште с друге стране дошао је мајстор са својом женом, и у истом тренутку на оближњој цркви избијало је седам. Сад би се тек свршило наше радно време. Били смо одани. Чудновато; сутрадан мајстор нам није рекао ни једне речи, али куварици је изјавио: „Слушајте, Кати, причувајте се

од Пруса, који су синоћ часовник за читавих пола сата отерали напред.“

Из Регенсбурга походио сам и Валхалу, која је изнад Донауштауфа са висине брега допуштала широк поглед у равницу. Као што је познато, Лудвиг I од Баварске, „Немац“, био је оснивач Валхале, у којој у оно време међу истакнутим бистама славних људи није било Лутерове.

Зима од 1858 до 1859 била је врло дуга и јака. Велике хладноће дотле су већ средином октобра. Свађа са мајстором дала ми је повода да пођем на пут још 1 фебруара, у пркос хладноћи и снегу. Бреславац ми се придружио. Прво смо отпешачили у Минхен, где смо опет узалуд куцали на врата да нам даду рада. Сада смо пешачили даље преко Розенхајма у Куфштајн. Улазак у Аустрију задао нам је доста бриге. Тада се на граници од сваког занатлиског калфе који је хтео у Аустрију тражило као доказ да има пет форината путног трошка. Али ми то нисмо имали. Тако смо дошли на мисао да на последњој баварској станици седнемо на железницу за Куфштајн. Да би смо што је могуће више изгледали као господа, очистили смо своје ципеле и одело, и метнули белу крагну. Наше лукавство имало је жељени успех. Наша чиста спољашност и чињеница што смо дошли железницом обманула је пограничаре; пустили су нас без препреке да прођемо. По љутој дичи и снегу од метра, пут пешице водио нас кроз Тирол. Хладноћа и снег натерали су гемзе да се сиђу са планине, њихово вабљење кад се смркне слушали смо уз пут. Били смо врло зачуђени кад смо при прошњи добијали обилно новаца, и то бакарни новац у величини нашег данашњег сребрног новца од две марке. Кад смо првог вечера свратили у гостионицу, носили смо тешки терет од испрошених новаца. Али кад смо сутрадан наш мали рачун исплатили, морали смо половину кафанског стола покрити овим новцима. Дознали смо да би ови новци за неколико недеља изгубили вредност, јер је аустријска влада издала нове новце. Тако се решила

законетка о великој дарежљивости; људи се радовали да са ослободе новца који ће изгубити вредност.

Најзад неколико дана ишли смо преко Рајхенхала право у Салцбург, у који смо стигли једно после подне кад је сунце чудновато грејало. Стали смо као укупани кад смо, идући око једног ниског планинског огранка (Менхсберга), видели да пред нама лежи град са својим многим црквама и италијанском архитектуром, надвишен Салбуршим Утврђењем.

У доцнијем животу изгледало ми је као загонетка, како од свих пешачења, при којима сам често до коже био мокар и грозно зебао, нисам добио никад неку озбиљну болест. Моје одело није никако било удешено за такве напорне путеве, вунене поткошуље биле су за мене непознати раскош, а кишобран уопште за путујућег калфу био је предмет поруге и подсмеха. Често сам се ујутру увлачио у још мокро одело које је јуче покисло и које ће сутра доживети исту судбину. Младост савлађује много.

У Салцбургу нашао сам рад. Међутим мој сапутник пошто сам му помогао свим новцем што ми је преостао, отпутовао је даље у Беч. У Салцбурцу остао сам до краја фебруара 1860. Познато је да је Салцбург по свом положају један од најлепших немачких градова; али има глас да лети врло често пада киша у њему. Изузетак је чинило лето 1859, које се морало назвати чудновато лепим. Али тога лета био је и један рат. У северној Италији букнуо је рат између Аустрије с једне а Италије и Француске с друге стране. Због тога је бављење у Салцбургу било интересантно, нарочито кад су масе војника свих родова оружја и народности, певајући и кличући, ишле у јужни Тирол. Неколико месеца доцније враћали се сиромаси сломљени као побеђени, праћени стотинама кола са рањеним и оболелим војницима. Али ускоро овладала је весела нада на победу. Ја сам био политичким немирима толико узбуђен да недељом, других дана нисам имао ни

времена ни новца, нисам излазио из Кафе Томазели док нисам прочитао све новине. Као Прус, човек је тешко пролазио у оно време у Аустрији. Што су Пруси оклевали да дођу у помоћ Аустрији, Аустријанци су сматрали за издају. Као добар Прус, који сам тада још био, покушавао сам да браним пруску политику, али сам са тиме зло пролазио. Више но једанпут морао сам се удаљити са кафанског стола, ако нисам хтео да будем истучен. Али кад су добровољни тиролски ловци из Беча, доње и горње Аустрије, дошли у Салцбург и тамо основали своје канцеларије за врвовање, обузела ме жеља за пустоловима. Са још још једним другом из Улма јавио сам се као добровољац, али добили смо одговор да се странци не могу употребити, него само Тиролци могу учествовати. Како својим присуством овде нисам могао ништа учинити, решим се, када се рашчуло да се Пруска мобилише, да се јавим у отаџбини за добровољца. Одмах сам писао својој турсору ако би за тај циљ могао послати неколико талира путног трошка. После извесног времена дошао је и новац — шест талира —, али сад ми није био потребан путни трошак, јер у томе је био закључен мир у Вилафранки. Рат је био на завршетку. Међутим новац ми је учинио добре услуге када сам идућег пролећа путовао у Вецлар.

И у Салцбургу наднице су биле рђаве, као свуда у стругарском занату. Тешко је било тада штедети. Ја сам у позну јесен купио на отплату свој први зимски капут, и као савесан човек нисам само штедео, ја сам гладовао да бих могао плаћати недељне рате. При томе ме притискивала још једна велика брига. Рада је било слабо, и ја сам се бојао да као најмлађи не будем отпуштен од Нове Године. Мајсторица је чула то од мојих другова. А када сам њој и мајстору честитао Нову Годину дала ми је утешну изјаву да могу остати на раду до повратка у завичај. Са тиме ми је пао камен са срца. Нехотично сам мислио на пријем о Новој Години који је аустриски посланик, барон фон Хибнер, пре

годину дана имао у двору за честитање у Тиљеријама, при чему захтев Наполеонов од Хибнера био је сматран као увод у италијански рат.

У Салцбургу постојало је Католичко Калфенско Друштво са преко двеста чланова, међу којима је било не мање од тридесет и три протестанта, готово сви из северне Немачке. Председник Друштва био је др. Шепф, професор у тамошњој богословији. Шепф је био млад, врло леп човек веселе природе. Кажу да је припадао језуитском реду. Шепф је, наравно, знао да у Друштву има извесан број протестаната.

На једној друштвеној седници изјавио је отворено да су му протестанти најмилији зато што најмарљивије походе Друштво. Сваке недеље увече он је држао увек јако посећен говор, који је био чиста морална поука коју је могао походити сваки без разлике вероисповести. Ја сам био познат са Шепфом, и на његов позив походио сам га чешће недељом после подне у његовом стану, где смо се разговарали нарочито о приликама у Немачкој и Аустрији, и он је износио чудновато слободне погледе.

Приближавао се Божић, и Друштво, као обично, требало је да приреди божићну свечаност. У Друштву се образовала мала музичка капела и певачка дружина. Они су требали на свечаности да даду најбоља извођења. Осем тога, по предлогу Шепфовом, извесан број чланова који су припадали разним племенима немачког народа требао је да декламује. Ја сам био изабран за представника становника око Рајне. Имао сам да рецитujem песму *Цигаре и Људи*. Вежбања се држала у стану Шепфовом, при чему нас је он частио пивом и хлебом. При овим вежбањима дешавало ми се да сам готово увек погрешно завршио слик, пошто сам употребљавао једну реч која се истина прилагођавала слику, али не и смислу песме. Шепф ме је озбиљно опомињао да не учиним погрешку на свечаности. Дошао је дан за свечаност (19 децембар). На свечаности је било сјајно друштво! Бискуп салцбуршки,

опат из Светог Петра, и извесан број других духовника, па и представници власти. Најзад дошла је на ред и моја декламација. Укратко пре моје појаве опоменуо ме Шепф да се узем на ум, што сам му ја најсвечаније обећао. Али са силама судбине не може се склопити вечити савез, и судбина брзо хита. Опет сам погрешио, при чему се у дну сале појавила Шепфова рука, која ми је песницом претила. Али несрећа се десила, мислим да већина није приметила. Уосталом свечаност је протекла врло пријатно, и ја сам, без икаквог терета на души, отишао задовољан кући.

У марту пада дан Св. Јосифа, који је у Аустрији велики празник. Св. Јосиф је, као што сам већ навео, патрон католичких калфенских друштава. На неколико дана пре овог празника држао је Шепф убедљив говор католичким члановима Друштва да би тога дана дошли у великом броју у цркву. Он зна добро, изјављивао је он, да су се младићи радо одатле искрадали, али овога пута да се не деси то те да га осрамоте, јер краљица — удовица цара Фердинанда, која је у Салцбургу становала —, која много за Друштво чини, сигурно ће то дознати. После подне, наставио је смешети се, идемо на литију у Марија-Плен, место чија је црква била на једном брегу у сред равнице, добар сат од Салцбурга. Тамо ће на рачун друштвене касе бити донешено једно буре пива, друго плаћа он; он је сигуран да нико неће изостати. Сви су се смејали. Мислим да је тачно тврдио. Литија је била извршена. Нас неколицина ишли смо весело у великом броју иза заставе коју је носио Врховни Калфа, на којој је био насликан Св. Јосиф са малим Христом у наручју. Дошавши у Марија-Плен, разгледали смо врло богато украшену цркву. Затим се отишло да се пије. Бурад су била брзо испражњена, шта више, неко је посрћући ишао натраг у Салцбург. Ред се разбио. Како је застава са Светим Јосифом дошла опет у Салцбург, до данас не знам.

Шепф, ја, и један Хановецац, враћали смо се

заједно. Дошавши у град, одвео нас он у једну кафану, у којој смо одиграли једну партију билијара. За мене је то била прва и последња партија коју сам у животу одиграо. Наравно губили смо ми двоје, али плаћао је Шепф.

Крајем фебруара 1860 отпутовао сам кући. Неких тридесет година доцније, један витез фон Пфистер из Линца послао ми је писмо у Берлин, у коме је стајало да је он хтео да иде у Берлин, и требао је овом приликом да ми изручи поздрав од каноника др. Шепфа у Салцбургу, пошто је болешћу био спречен од путовања, он ми шиље овај поздрав у писму. Како се др. Шепф мене сетио, остала ми је загонетка. Немогуће је да је могао претпоставити да је млади стругарски калфа од деветнаест до двадесет година — ако се уопште тога сећао — био доцнији социјалдемократски посланик у Рајхстагу. Тако дубоки утисак извесно нисам учинио на њега. Ја више претпостављам да су другови из Центра, којима сам узгред причао своје доживљаје у Салцбургу, обавестили каноника о томе. Кад сам почетком овог столећа после дуго времена опет дошао у Салцбург, др. Шепф био је умро пре неколико година. Кажу да је до смрти сачувао своју веселу природу и пуно уживање живота.

Причање о мом бављењу у Салцбургу нећу завршити а да не споменем један догађај о коме се тада међу нама младим људима причало и због кога се много смејало. У оно време краљ Лудвиг I од Баварске, који је абдицирао, као што је познато, због Лола-Монтесове Афере, живео је лети у замку Леополдскрону, у најближој околини Салцбурга. Краљ, висок, сув господин, који је у сивом летњем оделу са великим, нешто згужваним сламним шеширом на глави, и са јаким кукастим штапом у руци, чешће пролазио испред наше радионице, волео је да се шета сам по околини Салцбурга. Једног дана опет тако се шетао и видео како се једно дете мучи да омлати једну јабуку с дрвета. Краљ приступи детету и рече: „Гледај, овако мораш урадити!“ и завитла

својим кукастим штапом са најбољим успехом у гране. Али то је приметила сељанка из куће која је близу била, стала је сада, пламтећи од гнева, на кућна врата и довикнула краљу, кога није познавала: „Ти матори клипане, зар те није срамота да помажеш детету красти јабуке!“ Краљ је узео свој штап и отишао одавде. Сутра је дошао један слуга и донео сељанки форинту са примедбом да је то за јабуке које је јуче господин омлатио са дрвета. На њено питање који је то господин био, добила је неслућени одговор: краљ Лудвиг.

Кад овде једног умрлог баварског краља окривљујем да је крао воће, додаћу, по истини, да и ја у томе погледу нисам био без греха. Било је дивних бресака у Мирабеленгартену, бискуповом имању, које су ме на то навукле. Више пута кад сам се шетао у тој башти нисам могао одолети искушењу те да не узберем неколико бресака. Ја претпостављам да бискупу моја крађа воћа није шкодила, а мени је воће било добродошло. И моја грижа савести изчезла је кад сам читао да је Свети Амброзије, који је крајем четвртог века био бискуп милански, казао:

„Природа даје сва добра свима људима заједнички; јер Бог је све ствари створио да буду уживање за све уопште. Природа је, дакле, створила право заједнице, а само неправедно ошимање (usurpatio) је створило право својине.“

Да ли је могао мој поступак бити сјајније извињен, шта више, оправдан?

Натраг у Вецлар, и даље!

27 фебруара 1860 пошао сам на пут у завичај. У оно време још није било железнице у југоисточној Баварској, сем тога тада је занатлиски калфа највише путовао пешице, при чему се мало служио и прошњом. Време је било опет рђаво. Кад сам једног дана по вејавици која ми је била у лице, са рукама у џеповима од панталона, са штапом под пазухом, и са ободом од шешира натученим на очи, ишао друмом преко франачке узвишице, неко ме је изненада узео за руку и гурнуо у шанац покрај пута. Кад сам зачуђено погледао око себе, то је био коњ једних кола што су ми ишла у сусрет, који ме је паметно ухватио за руку и гурнуо на страну. На ветровитом времену ја нисам ни видео ни чуо да иду кола.

Средином марта, после више од две године одсуства, дошао сам опет у Вецлар.

На ретрутацији због опште телесне слабости одбијен сам на годину дана. Исто ми се десило и идуће године кад сам се јавио у Хале у Саксонској, тако да сам најзад био отпуштен као неспособан за војску. Међутим, како у Вецлару није било места за рад, ступио сам на рад код једног Јеврејина стругара у Буцбаху, две миље од Вецлара. Али како је време бивало све лепше, и како су једног дана моја три друга са берлинским капутом на леђима дошли у радионицу и казали ми да путују за Лајпциг, за њима „тада ме је силно повукло напред“, како гласи један стих у калфенској песми. Обећао сам својим пријатељима да ћу кроз три дана

поћи за њима, и надао сам се да ћу их стићи ако не би ишли сасвим форсираним маршем. Смео сам дати ову понуду, јер у оно доба у пешачењу нико ме није надмашивао.

И до тада нисам имао малу жељу да видим Лајпциг и Саксонску, а да ми се то није десило, не бих баш тада видео и те крајеве. Па ипак овај пут био је за моју будућност одсудан више но у једном правцу. Тако врло често случај одлучује о судбини човека.

Могао бих овде додати да ја мало полажем на пословицу: Сваки је своје среће ковач. Човек иде увек само за околностима и приликама које га окружавају и његов рад чине пужним. Исто тако не стоји најбоље ствар ни са слободом његовог рада. У највише случајева човек не може предвидети последице свога тренутног поступка; он сазнаје тек доцније до чега га је тај поступак довео. Један корак на десно место на лево, или обрнуто, одвео би га у сасвим друге прилике, које опет могу бити боље или горе од оних при којима је он правим путем ишао. Паметан, као и луди, корак он увиђа, по правилу, тек на последицама. Али често није свесан добре или рђаве природе свога поступка зато што му недостаје могућност поређења. Човек који, својом сопственом снагом постаје нешто, егзистира у врло условној мери. Стотина других који имају далеко изврсније особености него неки човек што се истакао, остају невиђени, живе и пропадају, због тога што непогодне прилике спречавају њихово уздизање, тојест, правилну употребу и искоришћење њихових личних особености. „Срећне прилике“ дају тек појединцу право место у животу. За бескрајно многе људе, који ово право место нису добили, трпеза живота није постављена. Али ако су прилике повољне онда свакако мора се имати нужна способност прилагођивања да се ове прилике корисно употребе. Ово се може сматрати као лична заслуга појединаца.

Своја три пријатеља стигао сам пре но што

су стигли у Тиринген, и дошао сам сасвим на време да једнога, коме се ноге већ разрањавиле, узмем под руку, што је при пролазу кроз варошице чешће изазивало смеј код становника. Прошли смо Рулу, Ејзенах, Готу, и дошли у Ерфурт. Овде смо преноћили први пут у крчми једног хришћанског омладинског друштва. Али само једанпут и никад више. Увече морали смо под командом заједно да идемо на спавање. Кад смо се попели на први спрат, отворила се врата на једној малој сали, до нас је допирала црквена мелодија коју је свирао на хармониуму један плави младић са раздељеном косом. Изненађени ушли смо унутра, радознали шта ће се ту радити. Затим је ступио стари крчмар на једно узвишено место и из једне књиге са црквеним песмама рецитовао је стих по стих. Цитиране стихове ми смо, уз пратњу хармониума, имали да певамо. У неком католичком калфенском друштву тако нешто није ми се десило. У Минхену, например, на зиду собе у којој смо по други пут спавали, била је закуцана штампана молитва са захтевом да се прочита пре легања. Од какве моралне силе нигде трага. Понављам: шта је од тада било са католичким друштвима, ја не знам.

У Ерфурту почео је описани догађај да нас занима. Ми смо рикали као лавови отсвирану мелодију са цитираним текстом. Тада се отишло горе у салу за спавање, пошто су прописно прегледане крагне на кошуљама страних становника, легли смо. Затим се удаљио стари крчмар са светиљком, и загладала је црна помрчина. Али тада међу десетинама младића, који су заступали готово сва немачка племена, захориле се шале и поруге, што дотле још никад нисам чуо. Веселост је достигла свој врхунац кад је у најудаљенијем крају сале један друг из Виртенберга учинио неколико хумористичких напомена на најчистијем швапском дијалекту. Тек дубоко у ноћ стишала се ларма. Сутрадан пешачили смо за Вајмар. Моји пратиоци изјавили су овде да не могу даље да иду, јер свој тројици израњавиле

се ноге. Међутим ја сам протествовао зато што сам имао мало новаца, и шта ћу тада ако у Лајпцигу нема рада. Ипак мој протест није помогао ништа ако нисам хтео путовати сам, морао се возити с њима. 7 маја 1860, у 11 сати увече, стигли смо у Лајпциг и распитали се за кафану у Флајштергасе. Када смо сутрадан разгледали варош и шеталишта у бујном мајском зеленилу, допао ми се Лајпциг необично. Такође имао сам срећу и добио рад, и то у једној радионици у којој сам научио један артикал на који сам се доцније учинио самосталним. Да сам за двадесет и четири сата доцније дошао у Лајпциг, место би заузео један други. Тако је овде опет „један тренутак среће“ одлучио о мојој будућности. По други пут сам радио у једној већој радионици. Поред мене радило је пет калфи и један шегрт. Мајстор и другови допадали су ми се, рад такође, при коме се могло нешто научити. Али што ми се није допадало била је рђава кафа, коју смо добијали ујутру и ручак врло оскудан, и по количини и по каквоћи. За доручак, ужину и вечеру, морали смо се сами старати. Спавали смо код мајстора; седам душа у једној пространој соби при земљи. Ја сам почео врло брзо да се буним против хране. За неколико недеља задобио сам другове толико да су пристали на заједничку молбу при чему смо изјавили да ћемо сви оставити рад ако нам молба не би имала успеха. Дакле, ми смо претили штрајком, пре но што је иједан од нас за ту реч чуо. Облик одбране истекао је из саме ствари. Мајстор је био у крајњој забуни, он је изјавио да не разуме тужбу, њему прија јело одлично. То је било природно. Он је јео са својом породицом доцније него ми, и добијао је друго јело. Он то није знао. После поновних преговора успели смо да против одговарајућих накнада с његове стране израдимо новчану храну, при чему он, како је уверавао, није имао никаквог рачуна. Он је морао својој жени плаћати више за нашу храну кад смо ми захтевали. Доцније упорним

лежањем у кревету, успели смо да је почетак рада ујутру био помакнут од пет сати на шест. Још доцније извојевали смо рад на парче, на шта мајстор није хтео пристајати зато што се бојао да ће добити рђаво израђен рад, у чему се варао, као што се после тога и уверио. Најзад успели смо и да станујемо изван његове куће.

Моје ступање у раднички покрет и јаван живот.

Узимање регенства у Пруској прицем Вилхелмом од Пруске, који је био брат краља Фридриха Вилхелма IV, као и италијански рат, јако су узнемирили народ. Притисак реакционарних година, који се од 1849 натоварио на народ, устукнуо је. Нарочито је била либерална буржоазија, која је сад почела да влада, пошто је за време реакционарних година према снагама потпомогла своје економско развиће и јако се обогатила. Њихово тадашње развиће није никако могло издржати поређење са развићем које је њихов економски систем постигао од 1871 и нарочито од двадесетих година прошлога столећа.

Буржоазија је тражила сада да учествује у државним пословима, она није хтела само у Пруској парламентарно да влада, у својој великој множини тежила је она и за уједињењем Немачке под пруским старешинством, да целу Немачку политички и економски начини државом у којој владају једноставна начела, као што су то Револуција од 1848 и 1849, и тадањи немачки парламенат узалуд покушали. Тежња је дошла до израза у оснивању Немачког Националног Савеза године 1859, чији је председник био Рудолф фон Бентзен. Позивање старолибералног министарства Ауерсвалд-Шверина од стране принца регента повећало је наде либерализма. Објављени програм принца регента наравно није оправдао велике наде, при чему су га требали штитити његова прошлост и нарочито његова улога

у револуционарним годинама. Али либерална буржоазија видела је да настаје нова ера.

Либерализам је увек пун нада чим му само да миг изглед на либералну владу, ма колико разочарења доживео у току деценија. Зато што сам нема храбрости и енергије за силно делање и што се плаши од сваког стварног народног покрета, он своје наде увек полаже на владаоце, који му привидно или стварно помажу. Одушевљењем и слепим поверењем, са којима пресрета овакве личности, он се нада да их привеже за своје интересе. У овим случајевима цвет његових нада био је доста брзо слољен. Принц регент, војник од главе до пете, осетио је најпре потребу за темељном војничком реформом на рачун установе о народној војсци, која је дотле важила. По његовом схваћању, важећа пруска војна организација није се очувала за време револуције и после ње, као и при мобилисању године 1859. Али остварење његових планова није коштало само много више новаца, планови се косили и са традицијама које се створиле у народу од 1813 о употребљивости народне војске; сем тога, у новој организацији тражило се продужење рока војничке службе од две године на три, а за резерву од две на четири.

Народна војска свакако је у револуционарним годинама овде онде одрицала послушност, она се осећала врло блиска са народом, и свакако није се могла имати за реакционарне ударе, и за непопуларни рат исто тако тешко се могла употребити. Али то је било што је принца регента покретало да је у новој организацији, по могућству, потисне у позадину. А кад је реорганизација без изричног одобрења Коморе, која је, доста кратковидо, најпре привремено одобрила средства, била дефинитивно изведена, либерали, који су у Другој Комори имали већину, почели су бити упорни. Сам принц регент није се дао варати и реорганизовао је даље. То је изазвало сукоб. Избори у децембру 1861 ојачали су опозицију. И ако је влада давањем либералних кон-

цесија (закон о министарској одговорности и нов закон о организацији срезова) покушавала да придобије Комору, ова је сада одобрила тражени буџет за организацију војске. Затим је дошло у марту 1862 распуштање Коморе, али које је имало резултат да је Комора при новим изборима у мају била још радикалније састављена. Консервативци се стопили у једанаест људи.

Сукоб се све више заоштравао, и краљ, који никаквог савета више није знао, позвао је сада господина фон Бизмарка, који је тада био пруски посланик у Франкфуртском Сабору — септембра 1862 —, на чело конзервативног министарства које је тада склољено. То је био онај исти Бизмарк, кога је већ 1849 Фридрих Вилхелм IV означио као црвеног реакционара који мирише на крв. Сукоб између владе и Коморе достигао је тиме свој врхунац.

У Немачком питању, међутим, исто тако постојао је све живљи покрет у целој Немачкој и увелико се заталасао. Немачки Национални Савез тражио је сазивање немачког парламента на основу Устава и Закона о Изборима од 1849. У исти мах супарница Пруске, Аустрија, требала је због јаког ненемачког дела свога становништва да буде истиснута из новог царства. Већина у Немачком Националном Савезу хтела је створити Малу Немачку насупрот онима који Немачко-Аустрију нису хтели сматрати као искључену и називали се стога Великонемцима. Ове супротности владале су у борбама за решење Немачког Питања у првој половини шездесетих година. Поред тога постала је и такозвана мисао о Тројединству, по којој поред Аустрије и Пруске, средње и мале државе тражиле су да буду заступљене у будућем образовању царства, које се требало састојати из трикефалног директориума.

Обим који је покрет узео и велики значај који би још могао достићи дао је повод далековидим либералима да зарана баце око на раднике и да задобију ове за своје политичке циљеве. Оно што се за последњих педесет година одиграло у Фран-

пуској: нагли развитак социјалистичких идеја, Јунска Битка, државни удар Луја Бонапарте и његово демагошко употребљавање радника против либералне буржоазије, учинило је да су либерали мислили да такве догађаје треба што пре предупредити у Немачкој. Тако су употребљавали корисно од године 1860 тежњу радника да оснују Раднички Савез и помагали су те савезе, на чије чело покушавали су да доведу личности које су њима изгледале сигурне.

Економски развитак Немачке додуше у оно време учинио је велике напретке, али Немачка је тада још претежно била земља маловарошана и сељака без непокретног имања. Три четвртине радника припадали су занату. Са изузетком рада у свим тешкој индустрији, рударству, индустрији гвоздених и машинских конструкција, фабрички рад од занатлиских калфи био је посматран са омаловажавањем. Продукти фабрике важили су додуше као прилични, али и као рђави, обележје које је још шездесет година доцније представник Немачке на Светској Изложби у Филаделфији, тајни саветник Рело, дао немачким фабрикатима. За занатлиске калфе фабрички радник важио је као нижи, и бити назват радником, место калфом или помоћником, многи су сматрали као лично понижење. Уз то је велика већина ових калфи и помоћника имала још уверење да једног дана може постати мајсторима, нарочито кад је у Саксонској и у другим државама у почетку шездесетих година важила слобода заната. Политичко образовање ових радника било је врло незнатно. У педесетим годинама, то јест, у годинама најцрње реакције, у којима је сав политички живот био изумро, они нису имали ни једну прилику да се политички образују. Раднички савези, или занатлиски савези, како се чешће називали, налазили се само са изузетком, и служили су свему другом само не политичком просвећивању. Раднички савези политичке природе нису се никад трпели у већини немачких држава, они су били, шта

више, на основу једне одлуке Франкфуртског Сабора од године 1856 забрањени, јер по мишљењу Франкфуртског Сабора Раднички Савез значио је исто што и ширење социјализма и комунизма. Али социјализам и комунизам нама младићима у оно време били су потпуно непознати појмови, шпанска села. Истина било је овде онде, на пример у Лајпцигу, појединачних личности, као Фрицше, Фалтајх, Шнајдер Шилинг, који су чули о Вајтлинговом комунизму и прочитали Вајтлингове списе, али то су били изузетци. Да је било и радника који су на пример познавали *Комунистички Манифест* и знали нешто о Марксовој и Енгелсовој делатности у револуционарним годинама у долини Рајне, у оно време нисам о томе у Лајпцигу ништа чуо.

Из свега овога излази да је радништво тада стајало на једном становишту са кога нити је имало класног интереса, нити је знало да то даје тако нешто као што је Социално Питање. Ипак радници су у четама јурили у савезе, које су помагали да се оснују либерални говорници који се радницима чинили да за чудо воле народ.

Ови раднички савези сада у почетку шездесетих година избијали су из земље као печурке после топле летње кише. Нарочито у Саксонској, па и у осталој Немачкој. Савези се основали у варошима у којима је доцније прошло много година док социјалистички покрет тамо није нашао извесно земљиште, ма да се ранији Раднички Савез за то време распао.

Политички живот био је тада у Лајпцигу врло жив. Лајпциг је важио као једно од главних седишта либерализма и демократије. Позив на народни збор за оснивање једног савеза за образовање прочитао сам једног дана у демократском „Mitteldeutsche Volkszeitung“, на који сам био претплаћен и који је уређивао Д-р Петерс, муж познате умрле водиље покрета за женско право Лујзе Ото-Петерс. Овај скуп у близини Розентала био у једном парку. Кад сам ја ушао у локал, он је био већ

препун. Једва сам нашао места на галерији. То је био први јавни збор на коме сам присуствовао. Председник Политехничког Друштва, професор Д-р Хицлер, имао је реферат у коме се саопштавало да се хоће основати Занатлиски Васпитни Савез као други одељак Политехничког Друштва, пошто се раднички савези по одлуци Франкфуртског Сабора од 1856 не би трпели у Саксонској. Међутим дигла се опозиција. Поред професора Росмеслера, бившег члана Франкфуртског Сабора, и кога је са његове професуре у Шумарској Академији у Таранту уклонио Господин фон Бајст, узели су реч Фалтајх и Фрицше и тражили су потпуну самосталност Савеза, који би морао бити политички. Старање о настави је ствар школе, а не савеза за одрасле људе. Ја, додуше, нисам пристајао уз ове говорнике, али ми је импоновало да се радници тако снажноprotиве ученој господи, и желео сам у себи да тако и ја могу да говорим.

Савез је био основан, и опозиција, ма да није постигла свој циљ, ступила је у њ. Једног вечера и ја сам се уписао за члана. Савез је био установа за углед. Било је много чланова који су читали своје научне теме. Тако поред професора Росмеслера, професора Бока — уредника часописа „Gartenlaube“ и писца књиге о здравом и болесном човеку, — професори: Вутке, Венк, Марбах, Д-р Линднер, Д-р Рајхер, Д-р Букхарт, и други. Доцније су дошли професор Бидерман и Д-р Ханс Блум, о коме је кружила прича да се у доба свога студирања на својим посетницама потписивао као студент човечијих права, Д-р Ерас, Либкнехт, који је лети 1865 дошао у Лајпциг, и Роберт Швајхел. Један од највреднијих предавача у првој години био је Д-р Дамер, кога је доцније Ласал поставио за првог потпредседника Општег Немачког Радничког Савеза. Предавао се Енглески и Француски језик, Стенографија, Занатлиско Књиговодство, Немачки језик и Рачун. Основано је гимнастичко и певачко друштво. Гимнастичком друштву приступио је Фалтајх,

који је пре господина био и остао велики гимнастичар; певачком друштву приступили смо Фрицше и ја. Фрицше је певао изврсно други бас, ја сам први, који, као што је познато, пева сваки онај који нема никаквог гласа за певање.

На челу Савеза стајао је Одбор од двадесет и четири члана, у коме се разгорела борба око председништва. Росмеслер је подлегао архитекти Мотесу, али опозиција радила је и даље по плану. При првој светковини годишњице, фебруара 1862, Фалтајх је одржао свечани говор, који је имао политичко обележје. Он је тражио опште право гласа. На новом избору Одбора био је и он изабран. Моја чежња да могу јавно говорити била је брзо задовољена при честим дебатама у Савезу. Један пријатељ причао ми је доцније да се људи за његовим столом, кад сам први пут говорио да образложим један предлог, згледали и питали: „Ко ли је тај што се овако показује?“ Пошто су у Одбору били образовани одсеци за различне струке, ја сам био изабран у Библиотечком Одсеку и у Одсеку за Забаву. У оба сам био председник. Избор председника Савеза, који је требао Одбор да изврши, изазвао је овога пута жестоку борбу. Четири пута се бирало, и ниједан кандидат није могао добити већину. Увек је био подједнак број гласова. Најзад професор Росмеслер са једним гласом подлегао је архитекти Мотесу, зато што је овај гласао за самог себе. Опозиција је сад пренела борбу у Генерални Скуп, који се одржао 1862 на Велики Петак. Савез је имао тада преко пет стотина чланова. Опозиција је опет изнела свој стари захтев да се Савез начини чисто политичким и да се искључи свака настава из њега. После жестоке борбе говорима од више часова, у којој сам и ја учествовао, захтев је пропао због већине од три четвртине гласова. Да је опозиција вештије поступала, да је тражила да се понекад могу држати политички говори о савременим догађајима и да се о њима може дискутовати, она би сјајно победила. Али што се из Савеза хтела искључити на-

става, која је за велику већину млађих чланова и мала највећи интерес, дражило је млађе чланове на отпор. Ја сам учио сам Књиговодство и Стенографију. На неколико дана пре оног одсудног Генералног Скупа, Фрицше и Фалтајх ревносно се трудили да ме привуку к себи. Ја нисам могао поћи за њима.

Опозиција се сада издвојила и основала Савез Напред, који је имао главни стан у хотелу де Сакс. Гостионичар у овом локалу био је негдашњи свештеник Виркерт који је био лишен чина у реакционарним годинама. Овај је имао један сопствени метод да шири просвету и при томе врши своје послове. Завео је сваке недеље предавања која је сам држао о свима могућим темама, као о дану рођења и смрти славних људи, о политичким дневним догађајима. Таквих вечери његов локал био је дупке пун. Чинило је, међутим, особити утисак кад је Виркерт, који се дотле још налазио међу гостима и овом или оном доносио чашу пива, заузео место на одморишту на степеницама које су водиле од горњег ка доњем локалу, и одатле, свима видљив, држао своје предавање. Не као супротност, него више као допуна састанцима у хотелу де Сакс, стајала је ресторација код Доброг Извора на риту, велики локал баш сада саграђен, чији је крчмар био Грун, борац из 1848. У једном углу оног локала стајао је велики округли сто, који се звао сто за преступнике. То је значило да су овде само уважене личности демократије смеле заузети место које су биле осуђиване на интернат и тамницу, или које су лишене чина. Чешће се десило и једно и друго. Ту су седели Росмеслер, Долге, који је због свога учешћа у Мајској Побуни био осуђен на смрт, после је помилован на доживотну робију, и онда је одседео осам година у Валдхајму. У „преступнике“ спадао је даље др. Албрехт, који је у нашем Савезу предавао Стенографију, др. Букхарт, др. Петерс, Фридрих Елкерс, др. Фриц Хофман, Гартенлаубе-Хофман назван, итд. Ми млади сматрали смо

за особиту част када смо у друштву старих могли за овим столом попиту чашу пива.

Али вође Савеза Напред нису се задовољавали са својим скуповима, они су агитовали по радничким и народним зборовима које су с времена на време сазивали, на којима су била решавана радничка и дневна питања. Ова решавана била су још врло нејасна. Дискутовало се о инвалидном осигурању радника, о приређивању светске изложбе у Немачкој, о улажењу у Немачки Национални Савез, при чему се тражило да овај прима годишњи улог од три марке и у месечним ратама да би радници могли ступати у њ. Даље тражило се опште право гласа за избор Коморе и тражио се немачки парламенат који има да прихвати радничко питање. Даље се дискутовало о сазивању општег немачког радничког конгреса на коме је требало расправљати о истакнутим захтевима. Питање о сазивању радничког конгреса појавило се истовремено и у берлинским и нирнбершким радничким круговима.

Да би удесили припреме за то и сазивали и даље потребне радничке зборове, основан је један комитет, у који поред Фрицшеа, Фалтајха и других мање познатих радника, био сам изабран и ја. Поред радничких зборована који су потицали с наше стране, месна управа Немачког Националног Савеза сазивала је чешће народне зборове, понекад са говорницима ван друштва, Шулице-Делић, Мец-Дармштат итд., на којима су била расправљана немачка питања: оснивање немачке флоте, пруски сукоб око устава, што је у тај мах било врло акутно, шлезвигхолштајнско питање, итд. Из набрајања ових тема види се већ да је политички живот у Лајпцигу у оно време био необично жив и држао нас у непрекидном раду. Врло омиљена тема на народним зборовима, које су сазивали либерали, била су и расправљана о уставним приликама у појединим државама, нарочито у Саксонској, Хесен-Каселу и Хесен-Дармштату. У другој линији дошли су Мекленбург и Баварска. Господа фон Бајст (Саксон-

ска) и Далвик (Хесен-Дармштат) били су особито предмет жестоких напада. Овима се придружио господин фон Бизмарк кад је у септембру 1862 ступио на чело пруске владе.

Оправдано је. У поменутим малим и средњим државама после угушења револуције, укидања устава и октроисања свих врста била су честа, али не мање и у Пруској. Сем тога ове мале и средње државе могле су злочиначки делати само под заштитом Пруске и Аустрије, које су тада биле срце и једна душа. Ипак либерали разних прелива у својим јавним нападима поступали су са малим и средњим државама много горе него, например, Пруси. Па ипак Пруси су били ти који су угушили револуцију и поред октроисања у рођеној земљи нису допустили да изостану насиља над револуционарима. Сећам се само осуде Готфрида Кинкела на доживотну робију, на стрељање Адолфа фон Трицшлер у Манхајму и Макса Дортиа у Фрајбургу у Брајсгауу, на стрељања у казаматским тамницама у Раштату, на страховите свирепости које је пруски војник после угушења Мајске Побуне у Дрезди вршио над похватаним револуционарима. А и прилике у Пруској у педесетим годинама под владом Монтајфелова система биле су такве да су сваког човека који иоле слободно мисли морале подстаћи на побуну, и најгоре убиле углед свима Прусима у Немачкој и у иностранству. А и сукоб око устава који је био у јеку узалуд је Немачкој тражио себи раван догађај. Мени, који сам тада морао важити као млад човек, још неискусан у политици, допало је ова мерење двојаким мером. И ово су нарочито употребљавали саксонски либерали и демократи. Свакако је систем господина фон Бајст, који је он инсценисао у Саксонској са одобрењем краља Јована, због наредба противних народу и угњетавања свих врста, а особито свирепим понашањем које су трпили политички кривци у затвору у Валдхајму, био необично и са правом омрзнут. У валдхајмском затвору било је не мање од 286 радника, од којих су већ до 1854

године 34, дакле 12 од сто, умрли. Над 42 осуђеника била је изречена смртна пресуда, који су затим били „помиловани“ на доживотну робију. У казном заводу у Цвикацу било је 286 политичких осуђеника, међу њима 239 радника; у затвору у Хубертусбургу примљено је 70 осуђеника.

У затвору у Валдхајму био је између осталих и Аугуст Рекел, директор музике у Дрезди, пријатељ Рихарда Вагнера и архитекте Семпера, којој двојици је испало за руком да побегну. Рекел, због учествовања у Мајској Побуни, био је осуђен на доживотну робију. После свога помиловања почетком 1762, пошто је 11½ године провео у затвору — он је био са адвокатом Кирбахом у Плацену последњи од помилованих осуђеника, јер су обојица одбијали да предаду молбу за помиловање —, објавио је 1865 једну књигу о догађајима у Валдхајмском затвору, под насловом: *Побуна у Саксонској и Зајвор Валдхајмски*, чија је садржина у Саксонској и Немачкој изазвала ужасну вику. Ја сам био један од највреднијих растурача Рекелове књиге: ја сам растурио преко 300 примерака, наравно без личне користи, што није сметало да сам у кобуршким новинама био исмејан као присталица Бајстов.

Међу мученицима у Валдхајму био је Кирбах, с којим сам се двадесет година доцније упознао у саксонској скупштини као с колегом. Он је најгоре прошао у затвору. Он није био од оних људи који су се у затвору вукли на крстинама; директор затвора Христ наредио је да му метну између ногу тако званог скакача. То је била гвоздена полука, отприлике једну стопу, која је са оковима на ногама била утврђена међу зглавковима. Ако је Кирбах хтео да иде, морао је скакати, отуда име скакач. При овој процедури кожа и месо на зглавковима били су огуљени, и Кирбах није само трпео страховите болове, него се и опасно разболео, после извесног времена морали су му опет скинути скакач. Политички развио се доцније негдашњи револуционар, као и толико других, у националног либерала,

ипак у родном куту свога срца он је гајио још увек демократске наклоности. Он је био једини међу националним либералима који је гласао за наш предлог о увођењу општег, подједнаког, и непосредног права гласа.

Сасвим друго политичко развиће узео је Кирбахов друг у затвору, Аугуст Рекел. Кад је година 1866 донела политичку кризу над Немачком, Рекел је стао на страну свога ранијег пријатеља Бајста и, кад је Бајст био канцелар у Аустрији, ишао с њим у Беч да ступи код њега у службу штампе.

Али ма какве прилике владале у Пруској, либерали су гледали у њој државу која би једина могла извести немачко јединство, како су они то јединство замишљали, и могла заштитити од владавине масе. Отуда је њихова тактика била да отргну што више средњих и малих државица, да би се држава немачког гласа, што је у њиховим очима била Пруска, показала у тако повољнијој светлости. Додуше, Бизмаркова ера стајала је јако на путу овом миту, али њу су проглашавали за пролазну појаву, и тада ће се тек Пруска појавити потпуно у либералном сјају. Господин фон Бизмарк био је, међутим, стварност првога реда, и он је познавао и либерале о којима је рекао: „Више но што мене мрзе, боје се они револуције“, што је било сасвим тачно. Међутим страсти су све више долазиле у ватру. Ко је на зборовима најжешће пуцао на Бизмарка и најопасније претње гласно викао, тај је могао рачунати на бурно одобравање. Тек у понеком либералу пробудила се стара револуционарна страст, тако у Јоханесу Микелу, који је десет година раније са Карлом Марксом стајао у вези, и чак у шездесетим годинама своје односе с њим није сасвим прекинуо, који се прочуо као комунист и атеист и своју помоћ понудио организовању сељачких буна. Сада је он краљу од Пруске претио судбином Бурбона: позваће се радници против Хохенцолерна, ако се не буду хтели опаметити. Таква изјава пала је од њега у приватном кругу приликом Генералног Скупа Не-

мачког Националног Савеза у Лајпцигу. Око тридесет година доцније, Јоханес Микел, као господин фон Микел, био је министар финансија једног Хохенцолерна, и сама национална партија, која је у то постала врло кротка и у чије је осниваче он спадао, била му је још одвише либерална.

Међутим и до Бизмаркових ушију могле су доћи такве претње — најкрвавије претње у анонимним писмима већ су биле у моди, пре но што је било социалдемократских вођа, који су их покад кад десетинама примали —, јер он је доцније јавно признао да није држао за нешто немогућно да подели судбину са Страфордом, који је као министар Карла I од Енглеске био погубљен. Он се при томе као брижљиви *pater familias* бринуо за своју кућу у свима случајевима.

Али у оно време говорило се и о краљу да је због непрекидних побуна патио од халуцинација и страховао да га не задеси судбина Бурбона. Они гласови били су потврђени доцнијом једном изјавом коју је умрли пруски скупштински посланик фон Ајнерн означио као лично саопштење Бизмарково. О томе му је Бизмарк причао ово. Кад је он 1862 био наименован за министра, изашао је краљу на сусрет до Јитербога и нашао га у највећој утучености. Баденске владе, од којих је краљ дошао, држале су сукоб са скупштином за нерешљив и покушале су да га склоне на то да промени тон. Краљ им је рекао: „Ви сте постали министри али само да се подигнете на губилиште које је подигнуто за вас на тргу пред Опером; сам ја, краљ, доћи ћу за вама“. „Краљ се надао несумњиво да бих му ја ове ствари избијао из главе, — причао је Бизмарк даље Ајнерну —, али ја сам обратно урадио, јер сам познавао овога часнога човека, који је био храбар према свакој сазнатој опасности. Рекао сам му да оба случаја у овом тренутку држим за можда не потпуно искључена — али ако би ти догађаји наступили, у томе не би било ничега важног, једном морамо сви умрети, и сасвим је свејед-

но да ли мало раније или мало доцније. Он тада умире како му је дужност, у служби свога краља и господара, а краљ умире тада у одбрани свога светог права, што му је дужност и према њему самом и према његовом народу. Не треба одмах мислити на Лудвика XVI, који је заиста непријатно умро, али Карло I је претрпео високо пристојну смрт, такву која је исто тако била часна као да је била на бојишту“.

„Кад сам — причао је Бизмарк даље — на тај начин ухватио краља за кајас као војника, он је постао још озбиљнији, и тада је био сигуран, и ја сам отпутовао у Берлин са човеком расположеним и жељним борбе.“

Ови догађаји показују шта би либерали могли постићи да су умели да искористе ситуацију. Али они су се бојали радника који су иза њих стајали. Бизмаркова реч: ако би га човек присилио на све, он би заталасао Ахерон, уливала им неизлечиви страх.

У ствари Бизмарк је прикупио све и сва само да буде господар ситуације; своја оруђа узимао је где год их је нашао. Он би се удружио са ђаволом и његовом бабом, само ако би у томе нашао користи. Тако је увукао у своју службу Аугуста Браса, главног директора тадањег великонемачкот „Norddeutsche Allgemeine-Zeitung“, и ако је овај раније био црвени демократ и певао лепу песму:

Кладенац наше црвене боје
Тиранско срце са крвљу то је!

Он није имао ништа да употреби на то да Брас позове као редакторе „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ Либкнехта из Лондона и Роберта Швајхела из Лозане. Даље, Бизмарку је пошло за руком да поред Браса задобије 1864 и Лотара Бухера, старог демократа, чије је велико знање историје и вешто перо ставио себи у службу. Бухер је био тај који је по налогу Бизмарковом 1865 покушао да задобије Карла Маркса као сарадника за пруске државне новине,

при чему је могао имати слободу да пише сасвим како хоће, чак и да пропагира за комунизам.

Методe по којима је Бизмарк покушао сада да влада он је измамио од Луја Наполеона, који је мајсторски умео постојеће класне супротности да употреби корисно за свој систем, и то шта више под владом општег права гласа. Ускоро се показало да је Бизмарк покушавао да раднички покрет корисно употреби у свом интересу против либералне буржоазије. Његов помагач у овим стварима био је тајни саветник Херман Вагенер, чије је познавање социалних питања и његова препреденост учинили да изгледа као згодан човек.

Крајем августа 1862 у Берлину је одлучено за раднички збор, општи немачки раднички конгрес, и то да се сазове у Берлину. То је дало повода Лајпцишком Комитету да ступи у везу са главним личностима берлинског покрета да се договоре ради сазивања конгреса. Тражило се због Лајпцига бољи географски положај за место где ће се сазвати конгрес. Почетком октобра као берлински изасланик дошао је молер и лакирер Ајхлер у Лајпциг ради договора, при коме сам и ја присуствовао као члан Комитета.

Овај договор био је у ресторацији код Јоахимстала у Хајнштрасе. Аухлер је одмах прешао на ствар. Он је изводио да радници нису имали ништа да очекују од прогресивне партије и Немачког Националног Савеза. Већина чланова Комитета делила је ово гледиште на основу стеченог искуства. Ајхлер је наставио даље: он извесно зна — и тиме се одао, по нашем мишљењу, за агента Бизмарковог — да је Бизмарк за увођење општег, подједнаког, и непосредног права гласа, и да би био готов издати потребна средства (60.000 до 80.000 талира) за оснивање једног кооперативног друштва за механичаре.

У оно време механичари су сачињавали елиту берлинских радника и важили су као телесна гарда прогресивне партије. Ајхлерова извођења изазвала су дебату од више часова, чији је крајњи резултат

био да се, са изузетком Фрицшеа, цео Комитет изјаснио против Ајхлера. Очевидно је да је Ајхлер пропагирао идеје које је, шест месеца доцније, Ласал развио у своме Одговору Лајпцишком Комитету, само што је Ласал тражио демократску државу као основатељку кооперативних друштава са државном помоћи.

Оних дана име Ласалово било нам је непознато, и ако је он већ у априлу оне године држао јаван говор „О нарочитој вези данашње периоде историје са идејом радничког сталежа“, који је доцније, и данашњих дана, излазио под насловом *Раднички Програм*. Исте године држао је предавања о уставности. Што су нам ова предавања остала непозната, био је узрок што ниједан од нас није читао берлинских новина. Знање о дневним догађајима црпели смо из лајпцишке штампе, нарочито из демократског „Mitteldeutsch-Volkszeitung“, и шта оне нису доносиле остајало нам је непознато. То су била у право још назадна времена.

Ајхлер, саопштивши да је Бизмарк евентуално за увођење општег, подједнаког, и непосредног права гласа, дао је само израза мисли коју је тада особито јавно пропагирао тајни саветник Херман Вагенер. При томе се мислило на октроисање истога, пошавши са становништа: кад је трокласно изборно право у мају 1849 октроисано, онда се може и једном краљевском наредбом одбацити и октроисати ново изборно право. Либералима, који у својој врло великој већини нису чезнули за општим, подједнаким, директним, и тајним изборним правом, овај изглед био је и сувише фаталан, и господин фон Унру, један од њихових главних вођа, дао је јавни израз својој забринутости. Своју одвратност према општем, подједнаком, директном, и тајном изборном праву либерали су крили иза изјава да је тај захтев штетан за време борбе око устава, прво се мора свршити борба са Бизмарковим Министарством пре но што би се могло помишљати на промену изборног права. Што су у оно време конзервативни де-

магози тако прионули на увођење најдемократскијег од свих изборних права, док су данас најодсуднији противници његови, имало је свога оправданог узрока. Наполеон III, који је после државног удара опет увео у Француској опште, подједнако, директно, и тајно изборно право, које је часна република после Јунске Битке заменила горим изборним правом, био је са истим необично познат. Наравно под облигатним утицањем на бираче помоћу државних власти. Упочетку међу шест стотина делегата било је само седам људи из опозиције, сви остали били су царски мамелуци. Тек 1863 попела се опозиција на 38, а 1869 на 110 глава.

Обрнуто, у Прусској трокласно изборно право, које је створено да би се добила послушна Комора, сад је постало врло опозиционарно, тако се дошло на мисао да се пође за Наполеоновим примером.

Друго питање је: Како је мисао о кооперативним друштвима са државном помоћи дошла у кругове конзервативаца? И изгледа да је Ласал већ године 1862 ову мисао прерадио у својој глави и своју мисао саопштио својој пријатељици и повереници, графици Хацфелт, која је затим однела идеју у конзервативне кругове још пре но што је Ласал јавно формулисао. Доцније, кад је Фалтајх постао Ласалов секретар, он је открио какве је двомислене елементе Ласал имао око себе. Исто је приметио и Либкнехт, који је Ласала опомињао да се чува околине а нарочито Бизмарка, на шта је Ласал одговарао: „Ах, којешта! ја једем трешње са господином фон Бизмарк, али он добија кошнице.“ Врло је вероватно да је тајни саветник Вагенер сугерирао Ајхлеру план још пре но што се сам Бизмарк тиме занимао.¹ О улози Ајхлера и

¹ Накнадно долазе ми до руке мемоари тајног саветника Хермана Вагенера (*Доживљаји*), у којима саопштава да је стајао у вези са Ласалом и графицом Хацфелт и другим првацима социјалиста (Швајцер?). Према томе такође је врло вероватно да је он од Ласала самог научно мислити о његовом програму и употребио их код Ајхлера.

односима Бизмарка према Ласалу било је јасно септембра 1878 при већању о Закону против социјалиста, када сам ја дошао да говорим о оним догађајима. Ја сам тада оптуживао кнеза Бизмарка да он гледа сада да уништи социјалну демократију којом је негда покушавао да се користи у својим политичким циљевима. Ја сам најпре указао на случај са Ајхлером и на понуду коју је он у његово име учинио нама у Лајпцишком Комитету; навео сам, даље, да је посредовањем једног хохенлолерског принца (вероватно принц Албрехт, брат краљев) и графице Хацфелт Ласал ступио у везу с њим (Бизмарком), да су његови разговори са Ласалом чешће сатима трајали, и да је, шта више, једнога дана баварски посланик који је хтео да говори с Бизмарком, био одбијен кад је Ласал био код њега.

Кнез Бизмарк узео је затим идућег дана, 17 септембра, реч у Рајхстагу. Ја сам погрешно казао да је погодба између Ајхлера и Лајпцишког Комитета била већ у септембру место тек у октобру. На то је Бизмарк надовезао да докаже да он такве предлоге није могао давати, пошто је он тек 23 септембра ступио за министра. Ипак се сећа да му је Ајхлер доцније стављао захтеве за службу, које му он није испунио. Даље је додао да је Ајхлер био у служби полиције и давао извештаје од којих је само он неколико дознао. Ови извештаји нису се тицали социјалдемократске него прогресивне партије и, ако се не вара, Немачког Националног Савеза.

Тиме се доказало колико је различна била наша сумња против Ајхлера у Комитету. Уосталом кнез Бизмарк побија да је он хтео издати 60.000 до 80.000 талира за кооперативно друштво. Он није имао никаквог тајног фонда, па одакле би могао узети новац? То је рекао исти човек који је у априлу 1863 изјавио у Комори: Влада ће, кад јој се учини потребно, са одобрењем народног представништва или без њега водити рат и за то узети новац онде где га нађе — и годинама је државне издатке чинила без одобрења Коморе. О односима

са Ласалом, за које сам му ја пребацио, изјавио је: Није он, него Ласал је имао жељу да говори с њим, а он му испуњење ове жеље није отежавао. Због тога није се кајао. До погађања између њих није могло доћи, шта би Ласал као убоги ђаво могао њему понудити? Али Ласал га је необично привлачио, он је био један од најдуховитијих и најљупкијих људи са којима се он икада опходио, он није био републиканац: идеја којој је он тежио била је немачка царевина. У томе су они имали додирних тачака. Ласал је у великој мери био славољубив, и да ли ће се немачка царевина завршити са династијом Ласала, то му је можда било сумњиво, али он је био монархистички кроз и кроз. После ове изјаве у Рајхстагу настао је велики смеј.

Дрски поступак, као што је Бизмарк жигосао Ласала као монархиста, није потребно нарочито побијати, он се побија и Ласаловим списима и писмима. Увек је Ласалова улога против Бизмарка била јединствена. Ослоњен на своје врло високо самољубље и свој независни социјални положај, он је мислио да може погађати се са Бизмарком као сила са силом, пре но што је имао силу иза себе. Како би се игра најзад свршила, о томе не треба лупати главу пошто је смрћу, крајем 1864, Ласал престао бити партнер.

Бизмарк је даље у сваком говору порицао да је између њега и Ласала била расправљана мисао о октроисању општег, подједнаког, директног, и тајног изборног права. Ја му нисам могао доказати да није тако, али речима Бизмарковим нисам веровао. Мени је овде Ласал меродаван који је у својем одбранбеном говору у врховном суду у Берлину, 12 марта 1864, јавно рекао: „И тако вам изјављујем на овом свечаном месту, неће пожда проћи ни година — и господин фон Бизмарк одиграо је улогу Роберта Пила, и опште и директно изборно право је октроисано.“ Ласал не би могао нипошто тако говорити да у његовим разговорима са Бизмарком није било речи о октроисању опште, ди-

ректног права. Као што је већ наведено, ова мисао објашњавала се врло озбиљно, и то још непрестано у конзервативним круговима, и либерали су имали пуну веру у њој. Осем тога, Бизмарк, који је по одлуци Коморе неуставно владао и у јуну 1863 против права и закона допустио извикање уредбе о штампи, није био човек који би зазирао од октроисања каквог изборног система ако би се од тога могла извући каква корист. Уз то, за такво октроисање не би му замериле у Пруској масе које су дотле политички биле без права.

Какав карактер су узела погађања Ласалова са Бизмарком, о томе говоре два писма Ласалова, која су тек много доцније била објављена, али овде им је најбоље место.

Ласал је писао Бизмарку:

„Екселенцијо! Пре свега потужићу се да сам јуче заборавио да Вам ставим на срце да се изборно право мора дати ујаво свима Немцима. Огромно средство за моћ! Стварно „морално“ освојење Немачке! Што се тиче изборне технике, још синоћ сам прочитао целокупну француску историју законодавства и ту сам нашао свакако мало што би се згодно употребило. Али ја сам и после размишљао и сада сам свакако прилично у стању да могу изнети пред Вашу Екселенцију жељени мађиски рецепт да се предупреди уздржавање од избора као и да се гласови исцепкају. У јако дејство тога рецепта не треба ни најмање сумњати!

Очекујем да се за то ујаври једно вече од стране Више Екселенције. Али молим покорно да вече буде тако изабрано да нас нико не узнемири. О изборној техници и још више о другим стварима имам да говорим са Вашом Екселенцијом, а неузнемиран и исцрпан разговор је неопходна потреба при озбиљном карактеру ситуације.

Очекујем одређење од Ваше Екселенције, са одличним високопоштовањем

Ф. Ласал.

Берлин, среда 13. 1. 64. Потсдамер Штрассе 13“.

И даље:

„Екселенцијо! Ја не бих наваљивао, али спољни догађаји силно наваљују, и зато молим да извините моје наваљивање. Писао сам вам још у среду да сам пронашао жељени „мађиски рецепт“ — мађиски рецепт од најјачег дејства. Наш најближи разговор биће, као што мислим, најзад завршен одсудним одлукама, и како се, као што ја такође мислим, ове одсудне одлуке не смеју даље одлагати, ја ћу допустити себи до сутра (понедељак) у вече у 8^{1/2} сати говорим с Вама. Ако би Ваша Екселенција у ово време била спречена, молим да ми изволи одредити други рок што је могуће брже. Са одличним високопоштовање Вашој Екселенцији најоданији

Ф. Ласал.

У недељу увече 16. 1. 64. Потсдамер Штрассе 13.“

Господин фон Кајдел, који је у оно време служио у Министарству Спољних Послова, тврдио је да је Бизмарк зато прекинуо везу са Ласалом што је овај све више наваљивао. Последње од горе штампаних писама говори за такво једно схватање. У свима случајевима ово опхођење Ласалово са Бизмарком, као и понеки од његових других поступака године 1864, било је врло познато и на тако што могао се усудити само човек као што је био он. Нажалост, он је овим опхођењем и својом другом појавом пред крај свога живота другима, који нису били Ласали, дао пример који је храбрио на лутање по беспућу. О томе доцније.

Карактеристичан је у Бизмарковом говору од 17 септембра 1878 и начин како се он, на ужас либерала, помирио са кооперативним друштвима са државном помоћи. Пошто је признао да је чешће имао са Ласалом разговоре од више часова и увек жалио кад се ови примицали крају, додао је да је са Ласалом говорио и о одобрењу државних средстава за кооперативна друштва, то је једна ствар о чијој корисности он је још и данас убеђен. Ову

мисао испредао је он и даље. Одобрење од 6.000 талира из приватне краљеве касе ткачкој депутацији из округа Рајхенбах-Најродер за оснивање једног кооперативног друштва, такође говори за то да му је свако средство било правично да натера клин између радничке класе и буржоазije, да би се одржао у моћи по начелу „подели па владај.“

У описивању догађаја ја сам нешто отишао испред тока ствари.

Убрзо после бављења Ајхлерова у Лајпцигу, Фрицше, Фалтајх и Долге, отпутовали су у Берлин да се одмах са вођама берлинских радника као и са вођама прогресивне партије и Немачког Националног Савеза погађају о наведеним тачкама. Да се немачки раднички конгрес могао сазвати тек почетком 1863 и то у Лондону, о томе се сложили брзо. Исто тако и о дневном реду на конгресу, из кога је подвучена тачка о „Одржању светске изложбе у Берлину“. Ајхлер са другим радницима лети 1862 походио је лондонску светску изложбу, на коју су били послати Немачки Национални Савез и извесан број радника као представници општина. Уопште, изложбу је походило око педесет радника, које је водио Макс Ворт. Тако је постала идеја о берлинској светској изложби.

Погодбе са вођама либерала задовољиле су врло мало лајпцишке делегате, како су они то отворено изјавили после свога повратка у своме извештају. Почетком 1863 Немачки Национални Савез одржао је свој Генерални Скуп у Лајпцигу. Савез се није смео усудити да одржи скуп у каквом пруском граду, и ако је радио за надмоћност Пруске. Шулце-Делић говорио је 3 јануара на једном великом збору у Тиволиу, у садањој Народној Кући Лајпцишких Радника, промена коју тада ниједан човек не би држао за могућу. Овде је др. Дамер управио молбу на Шулце-Делића да се изјасни о односу Немачког Националног Савеза према радницима. Шулце је одговорио, између осталог, да би се радници свакако требали мешати у политику, али,

додао је он даље, радник који је у тако рђавом положају да мора живети од прста у устима има ли времена и смисла да се меша у јавне догађаје? Не, заиста не! Ослобођење из ове оскудице за живот за сваког народног пријатеља и за Немачку нарочито треба да буде велики национални задатак. А праве раднике, који су своју уштеду употребили на то да побољшају свој положај, „њих поздрављам у име Одбора као духовне чланове, као почасне чланове Немачког Националног Савеза“.

Овај говор био је непријатно примљен у круговима радикалних радника, он је показао да је Немачки Национални Савез хтео далеко да држи раднике као чланове, јер је одбијао плаћање месечних улога. Кад је затим убрзо после оног скупа отишла у Берлин нова депутација — Др. Дамер, Фрицше, Фалтајх —, она није више била у сумњи о мишљењу меродавних личности према радницима. Тада је био млади Лудвиг Леве, оснивач познате фабрике оружја Лудвик Леве и Компанија, који је одвео депутацију Ласалу. Овде су нашли сви троје шта су тражили: разумевање за њихове захтеве и срдачни пријем. Са Ласалом је било уговорено да раднички конгрес треба да се одложи доцније, док он (Ласал) не буде написао своје погледе о положају радника у држави и друштву у једној нарочитој брошури, чије растурање требао би примити на себе Лајпцишки Комитет.

Могоао бих овде приметити да се промена код меродавних лица у лајпцишком покрету споља доста брзо извршила, и стога ми се са противничке стране пребацивало за несталност и нејасност. Тако је још у новембру 1862 на једном великом радничком збору на предлог Фрицшеов било одлучено да се састави један комитет за оснивање једног друштва за потрошњу. И почетком фебруара 1863, дакле у оно време кад се већ стајало у вези са Ласалом, Фрицше је реферисао о путу у Готу и Ерфурт, о тамошњим друштвима за потрошњу и предложио је оснивање таквог друштва у Лајпцигу. Одлуку о

томе спречио је Фалтајх, који је изјавио да је Комитет већ узео у обзир то питање. Он је то врло паметно урадио, јер изгледало би чудновато да се у Лајпцигу оснује друштво за потрошњу у оно време кад је Ласал већ писао свој одговор, у коме је, као што је познато, друштва за потрошњу означио као потпуно без вредности за подизање положаја радника.

И Фалтајх био је у оно време још у мирном уговорном расположењу. Крајем 1862 у лајпцишком „Mitteldeutsche Volkszeitung“ он је објавио дуг полемички чланак противу нападаја који су били подигнути против Комитета, у коме је извео да дужност према будућности радника налаже *да се има на уму највећа умереност*. Међутим Фалтајх у овој изјави отишао је већ изнад Ласала, који је још говорио о неком радничком сталежу, пошто је поставио став: Радници не чине особити сталеж, *него класу коју су створиле фактичке прилике*. Са појавом Ласаловог Одговора међу вођама настало је потпуно мењање фронта. Пребацити ми за то, било би неумесно. Промене мишљења брзо наступају у временима која вру. Процес мишљења се убрзава. Три године доцније кад је Немачка јурила на сусрет катастрофи од 1866, сасвим слично десило се мени и мојим тадашњим друговима што су мислили као ја. Брзе промене од Савла у Павла вршиле се непрестано без икаквог чуда.

Почетком новембра 1862 ја сам иступио из Комитета. Мој положај у Савезу тражио је моје време, моју снагу и моје интересе. Како сам ја вече за вечером, не пропуштајући готово ниједан раднички збор или комитетску седницу, проводио у Савезу, познао сам жеље и потребе чланова боље него они који су председавали у Савезу. Тако сам ја ускоро најмарљивије износио предлоге на одборским седницама и месечним скуповима. Моји предлози могли су готово, по правилу, рачунати да ће бити примљени. Тиме је мој утицај био велики. Али у оно време ја сам био још радник, тојест, морао

сам од шест ујутру до седам увече стојати крај стругарске тезге са целокупним прекидом од два сата приликом јела. Тако је моја врло велика делатност била у разним правцима, а била је новчано питање. Сем тога, дебате које теку у Комитету и на скуповима чиниле ми се врло нејасне и без циља, тиме ми је излазак из Комитета био олакшан.

6 фебруара 1863 имао сам још једну препирку са Фалтајхом. Он је био делегат за Савез Напред, а ја за Занатлиски Васпитни Савез на свечаности при оснивању Дрезденског Радничког Савеза. При заједничкој закусци Фалтајх је одржао изазивачки говор, у коме је на старински начин извео да радници истина примају политичко и хуманитарно образовање, али не треба да гаје елементарно образовање. Да радници добију ово последње, ствар је државе. Он је напио здравицу политичком образовању радника. То ме је изазвало у арену. Полемишао сам против њега и напио здравицу општем образовању. Наш поступак наравно није учинио пријатан утисак, али на Фалтајхово изазивање нисам могао оћутати, утолико мање што је Дрезденски Раднички Савез имао исти циљ као и наш.

Ласалова појава и њене последице.

Почетком марта 1863 изашао је Ласалов „Јавни одговор Централном Комитету за сазивање општег немачког радничког конгреса у Лајпцигу.“ На неколико дана пре овог објављивања ја сам држао свечан говор приликом друге прославе оснивања Занатлиског Васпитног Савеза, у којем сам се изјаснио против општег, подједнаког, тајног и непосредног права гласа, зато што радници нису још зрели за то. Овим својим погледом сукобио сам се са неколико пријатеља у Савезу. Напротив, мој говор допао се необично лепо мојој доцнијој заручници и жени, која је са својим братом дошла на свечаност. Али ја са разлогом слутим да је више говорникова личност била то што се њој допало него садржина говора, према којој је она тада морала бити прилично равнодушна.

Ласалов одговор није учинио ни издалека онај утисак који је очекивао у првом реду Ласал и око њега мали круг присталица. Ја сам растурио сам спис од прилике на две десетине примерака, да дам могућности и противничкој страни да дође до речи. Што је спис на већину радника, који су тада стајали у покрету, учинио тако мали утисак, може се данас некеме учинити необјашњиво. Па ипак то је било природно. Не само економске него и политичке прилике биле су још врло незгодне. Слобода заната, слобода сеобе, слобода насељавања, слободан пролаз и путовање, слобода удруживања и зборова,

били су захтеви који су раднику ондашњег времена много ближе стојали него кооперативна друштва са државном помоћи, о којима он није могао створити себи никакву правилну представу. Мисао о асоцијацијама или, рецимо, о удружењима, била је тек у зачетку. А и опште право гласа већини није изгледало као неопходно потребно право. Као што је више пута истичано, политичко образовање било је тада још незнатно, али тада великој већини борба пруског народног представништва против Бизмарковог Министарства изгледала је као храбро дело које заслужује потпору и допадање, али никако куђење и поругу. Ко је у политици био ревностан као ја, гутао је расправљања у Комори и посматрао их као изливе политичке мудрости. Либерална штампа, која је онда јавним мњењем далеко више управљала него данас, бринула се и за то да се ово веровање одржи. Либерална штампа напала је сада бесном и подругљивом виком на Ласалову појаву, што је дотле било заиста нечувено. Личне грдње и срамоте падале су на њега као киша, а што су само конзервативни органи, на пример „Kreuzzeitung“, говорили о Ласалу објективно — јер им је његова борба против либерализма необично згодно дошла — то у нашим очима није повећало кредит Ласала и његових присталица. Најзад, ако предочимо себи да чак и данас, после педесетогодишњег и дужег интензивног рада на просвећивању, има још милионима радника који јуре за различним буржоаским партијама, нећемо се чудити што је велика већина радника шездесетих година стајала скептички према новом покрету. И тада још није било ниједног социалнополитичког успеха, који је тек много доцније, захваљујући социјалистичком покрету, био постигнут. Пионера још увек има само мало.

У Лајпцишком Комитету Ласалова појава учинила је да се он поцепао, а исто тако и Савез Напред, који је био душа Комитета. Професор Росмеслер, Гец, сопственик ливнице грожђа, брат Турнер Геца у Линденау-Лајпцигу, Долге, и већи број рад-

ника у Савезу изјаснили се против Ласала. Фрицше, Фалтајх, и др. Дамер, са већином иза себе, били су прави носиоци новог покрета. У Лајпцигу овај покрет нашао је релативно још највише присталица. Берлин га се за дуго готово потпуно одрекао. Покрет је постепено налазио земљиште у Хамбург-Алтони, одакле се раширио ка Шлезвиг-Холштајну, затим у ХанOVERу, Каселу, Бармен-Елберфелду, Солингену, Ронсдорфу, Диселдорфу, Франкфурту на Мајни, Мајнцу, у неколико вароши Тирингена, као што су Erfurt и Aolda, у Саксонској, сем Лајпцига, у Дрезди, где се председник Дрезданског Радничког Савеза, Ферстерлинг, придружио Ласалу почетком 1864 са малом четом присталица; даље у Аугзбургу.

Али ово ширење, као што је речено, било је постепено и слабо, и одговарало је врло мало надама које су гајили Ласал и његове присталице. Стотине хиљада чланова, које је он у Одговору сматрао као велику политичку моћ за оснивање предложеног Општег Немачког Радничког Савеза, надао се Ласал да неће видети у далекој будућности. Као што је познато, дуго је још трајало пре но што је социјалистички покрет могао рачунати на овај број организованих присталица.

Крајем марта Лајпцишки Комитет на једном великом радничком збору дао је оставку на свој мандат и позвао да се изабере нов Комитет који ће радити на оснивању Општег Немачког Радничког Савеза, који је предложио Ласал. После једне врло живе дебате већина се изјаснила за овај план. Др. Дамлеру, Фрицшеу и Фалтајху био је поверен нов задатак.

Најзад, 16 априла, Ласал је дошао сам у Лајпциг да говори на великом збору који је био одржан у Одеону у Елстерштрасе, као и већина великих зборована онога времена. Говор је изишао под насловом *О Радничком Пићању*. Збор је посетило од прилике 4000 људи, али од којих је знатан део отишао из локала пре но што се свршио збор. Ли-

берали под вођством трговца Конера заузели су место на галерији преко од говорничке трибине и чешће се прекидали говорника узвизима. Припреме за говорника биле су нешто особите. Ивица катедре са које је говорио Ласал, била је претрпана књигама, међу њима тешки фолианти, као да је требало доћи до диспута á la Лутер contra Ек.

Изгледа да је Ласал мислио да ће наићи на јаку опозицију коју мора сломити, што није био случај. Његова лична појава није била свакоме симпатична. Високог, витког, али снажног стаса, Ласал је стајао врло изазивачки на катедри, при чему је чешће час једну руку час обе закачивао на изрезе за рукаве на своме прснику. Говорио је течно, понекад патетично, ипак чинило ми се да лако заплиће језиком. Он је завршио под бурним допадањем великог дела збора, на шта је други део одговорио звиждањем.

После Ласала узео је реч професор Росмеслер и прочитао је дужу изјаву, у којој је наводио: он зна да нема већину у овој дворници за своје погледе, али он се нада да ће се и то увидети. Он протестује против напада које је Ласал учинио против немачке прогресивне партије, он протестује, даље, против тежње да се радници одвоје од прогресивне партије и образују нарочиту радничку партију. Ласал је одговорио укратко и очевидно предусретљиво. Он је мислио да му разлике између Росмеслера и њега изгледају више тактичке него принципиелне природе. Очеvidно у Ласаловом табору још се надали да ће моћи привући Росмеслера. Сем тога, Фрицше и Фалтајх били су топли обожаваоци Росмеслера због борбе коју је водио против цркве и свештенства. Обоје су припадали са Росмеслером немачко-католичкој општини која је постојала у Лајпцигу, обојици је било жао растати се од Росмеслера.

Ласала није задовољавао само успех код масе, он је полагао много на то да људе од угледа и утицаја из буржоаског табора има на својој страни,

задавао је себи много труда да добије такве људе. Истина, у Лајпцигу ступио је на његову страну професор Вутке, али са његовим другим политичким положајем то се није дало лако помирити. Вутке је био Великонемац, и то са јаком наклоношћу према Аустрији. Као такав он је био и члан Франкфуртског Сабора. Он и Росмеслер били су политички и лични супарници. Сем тога, Вутке је био опаки противник мањонемачке прогресивне партије и Немачког Националног Савеза, две организације чије су присталице сачињавале готово један исти круг. Пошто је сада Ласал био против прогресивне партије, нашао је Вутково најживље допадање. Дубље социјално разумевање није имао Вутке, који је узгред речено, био сјајан говорник и имао леп орган. Мала, погнута, црнокоса прилика имала је нечег комичног у себи. Вутково писмо Ласалу које се прочитало на поменутом збору у Лајпцигу потврђује моје схватање о Вутковом положају. Несумњиво је да је и Ласал тачно оценио Вутка, али задовољавало га што је Вутке привидно стојао на његовој страни.

Примећујем овде да ја не пишем историју целокупног покрета него описујем моје личне доживљаје и односе у њему. Онога који хоће да се упозна са историјом целокупног покрета упућујем на Мерингову „Историју немачке социјалне демократије“, и Берштајнову „Историју берлинског радничког покрета“.

*

Са појавом Ласаловом и оснивањем Општег Немачког Радничког Савеза, које је успело 23 маја 1853 у Лајпцигу, био је дат сигнал за огорчене борбе у радничком свету, које се од тада па кроз дуги низ година одигравале, и у којима је често било сцена које се подсмевају сваком описивању. Са годинама, огорчење је расло и на овој и на оној страни, и како радници нису навикнути на салонски тон — којег, уосталом, нема ни код оних који се обично хвале да га имају, чим им се мишљења јако почну

разилазити —, то су и с једне и с друге стране летеле најгрубље псовке и грдње. Али није ретко долазило до туче и насилних сцена по зборовима на којима се оба противника ухватила у коштац, што је имало за последицу да крчмари чешће нису давали своје сале за зборове. Главна тежња сваке стране на зборовима била је: добити управу у своје руке; дакле борба је почињала по правилу већ око председавања. Када сам на једном радничком збору у Шемницу спазио да Ласалове присталице, да би била већина на њиховој страни, дижу обе руке у вис, затражио сам да обе партије дигну обе руке у вис. Са великим клицањем предлог је био примљен. Сада су ласаловци подлегли.

Једина корист од ових борба око мишљења била је што су оба дела чинила највеће напоре да увећају своју партију. То је било добро кад је неколико година доцније страна којој сам ја припадао, и ако се окренула социјализму, или је створила своју сопствену организацију, водила своје борбе против Општег Немачког Радничког Савеза, који се од 1867 поцепао у две неједнако јаке фракције. Али снага, новац и време трошили се на нечувен начин у оној међусобној борби која је готово целу деценију трајала, — трошили се на радост противника.

Појачање ласализма у Лајпцигу учинило је да су ишчезле старе разлике између Занатлиског-Васпитног Савеза и Савеза Напред, и најзад фебруара 1865 било је извршено уједињење под именом Раднички Васпитни Савез. Политехничко Друштво одавно је престало бити старатељ Занатлиског Васпитног Савезу, што се било показало као прави Сисифов рад. Сем тога, саксонска влада је увидела да се више не управља по старој одлуци Франкфуртског Сабора од 1856, она је допустила да се добро или рђаво покидају узде. Шта више Општи Немачки Раднички Савез изабрао је за седиште Лајпциг, и ако је његова тенденција очевидно стајала у опреци са одлуком Сабора. Влада је најзад

извукла последицу и изјавила 20 марта 1864 да је одлука поништена.

То је искуство које смо од тада често имали да сви закони и правила за угњетавање, који треба да задрже и угуше неки покрет, отказују послушност и њихово практично дејство бива уништено чим се покрет покаже као нешто што је по природи потребно и стога се не може савладати. Најзад и саме власти изгубиле су веру у своју моћ и напустиле су борбу у коју нису имале наде. Тако је у оно време било у Саксонској са законским одредбама о савезима, тако је било свуда. Затим са забраном радничке коалиције у Прусској и другим државама, на које се просто није више обазирало.

Борбе око наднице почеле су са напуштањем рада, у пркос свима забранама коалиције, још докле се о томе саветовала господа што сачињавају владу, да ли ове забране треба сасвим уништити или уколико их народ буде уништио. Исто искуство добила је доцније немачка социална демократија за владе Закона против социалиста, под којим су власти најзад увиделе да је немогуће даље забрањивати зборове и организацију, и угушивати листове и књижевност на исти начин како се то вршило првих година под Законом против социалиста. Исто искуство добио је доцније и женски покрет у оним немачким градовима у којима је било забрањено да се жене организују у политичке савезе и да учествују на зборовима њиховим. У пракси ове запознате биле су уништене много пре но што је влада најзад одлучила да законом санкционише оно што је већ, упркос ранијој забрани, постојало. Закони увек се вуку иза потреба, они никад не долазе пре какве потребе.

У Лајпцишком Радничком Васпитном Савезу при нужном новом конструисању ја сам био изабран за другог председника, положај који сам недавно у последње време заузимао у Занатском Васпитном Савезу. И кад је први председник др. мед. Рајер — ученик професора Бока — ускоро затим дао

оставку на своју дужност, ступио сам ја на његово место, положај који сам заузимао до 1872, које године сам морао отићи у затвор на који сам био осуђен због тобожњег припремања за велеиздају против немачког царства.

Од године 1865 Раднички Васпитни Савез добијао је годишњу државну помоћ од 500 талира, која му је давана поглавито за узимање под кирију бољих локала и за издржавање наставе. Али кад је идућој години Савез, следујући примеру свога председника, све више прелазео у левицу, градска управа смањила је помоћ на 200 талира. А кад се Савез године 1869 изјаснио за програм у Ајзеналу новосноване социалдемократске радничке партије у Немачкој, одлука која је после битке у речима која је трајала три вечера била донешена великом већином, он је идуће године изгубио остатак субвенције. Либерализам потпомаже само политички добру и послушну децу, јер наставни циљеви Савеза под његовом политичком променом нису ни најмање запостављени.

Скупштина немачких радничких савеза.

Број радничких савеза бивао је, нарочито у Саксонској, све већи. Сем нас у Лајпцигу, радили су на оснивању радничких савеза: Јулијис Мотелер, кога сам 1863 познао приликом прославе годишњице Занатлиског Васпитног Савеза у Лајпцигу, и Вилхелм Штоле у Кримичауу, бакарач Ферстерлинг, пре но што је пришао ласаловцима, и обућар А. Кнефел у Дрезди, Вебер Пилс у Франкенбергу, Вебери Липолд и Франц у Глаухауу, Вебер Боне у Хохенштајн-Енсталу, итд. Своју делатност раширили смо и на Тиринген. У доњем Ерцгебиргеу међу ткачима било је основано неколико десетина радничких књижевних савеза, у којима је владао жив духовни живот. Сличне појаве показале се и у осталој Немачкој. Нарочито је у Виртембергу основан велики број радничких савеза који се већ 1865 стопили у један окружни савез и ускоро затим увели у живот један свој орган. И у Бадену и краљевини Хановеру ступили су у живот многи раднички савези, већином васпитни савези.

Окретност и затвореност са којом су ласаловци радили, изазивала је и на противној страни потребу за уједињавањем. Али ово уједињавање могло је бити само слободније, јер савези нису имали један заједнички утврђени циљ, као што су имали ласаловци, за који су се они борили са одушевљењем и пожртвовањем. Оно у чему смо се сви слагали било је непријатељско расположење према ласалов-

цима, и да се у савезима тобож неће водити никаква политика. Али у ствари вође највише ових савеза или њихови млађи другови тражили су да за своју партиску политику задобију савез на који су имали утицај. У овим савезима биле су заступљене све ниансе буржоаских партије. Од републиканских демократа до чланова Немачког Националног Савеза, који је био на десници, и из чије је средине доцније (1867) била образована национално-либерална партија. Међутим већ 1865 одвојили се радикални, великонемачки расположени елементи Немачког Националног Савеза и образовали су демократску народну партију, чији орган је био „Deutsche Wochenblatt“, који је излазио у Манхајму.

Негда се у савезима слагало што се могло лепше. Политичка ситуација није још продрла у какву јасну одлуку, јер борба око устава против Бизмарковог Министарства у Прусској учинила је слогу нужном ствари. Немачки Савез за реформе, који се образовао на супрот Немачком Националном Савезу и заузимао се за придружење целокупне Аустрије Немачком Царству, био је неуређена гомила јужнонемачко-партикуларистичких и аустријских елемената са јаком ултрамонтанском примесом. Овај Савез за раднички покрет није имао никакав значај. Њихово заузимање за аустријску савезну реформу, која се у суштини састојала у немачком парламенту који би био изабран из скупштина појединих држава, није нашло нигде симпатије. У радничким савезима није се дошло до јасног заузимања положаја према Немачком питању, исто тако ни у Шлезвиг-холштајнском питању, које је са годином 1864 постало врло екуелно.

Раднички покрет ухватио је корена и на западу Немачке, нарочито у Мајнгауу. У Франкфурту на Мајни, приликом једне радничке скупштине коју је 29 маја 1862 сазвао франкфуртски Раднички Васпитни Савез, дошло је до јаког разилажења у политичком положају радника. Овде је адвокат Ј. Б. фон Швајцер — који је доцније играо главну уло-

гу у покрету — изишао за једну особиту политичку организацију радника, очевидно под утицајем Ласаловог предавања: „О нарочитој вези садашње периоде историје са идејом радничког сталеза.“ Од тада и у Мајнгауу ничу престале борбе око мишљења. Појава Ласаловог Одговора подстакла је ватру. У Франкфурту истакао се сада и Бернхард Бекер, у коме сам ја после низа година познао једног умерено обдареног и сујетног човека, који је био и невешт у говору. Покушај да се на једној радничкој скупштини у Ределхајму — 19 априла 1863 —, на којој је професор Луис Бихнер држао говор о Ласаловом програму, учини изјава против Ласала, није успео. Напротив, 17 маја појавио се сам Ласал у Франкфурту на Мајни да заступа своју ствар. Шулце-Делић, који је исто тако био оптерећен, оправдао је свој изостанак претрпаношћу послова. Тиме је заиста добро учинио. Како сам доцније лично познао Шулце-Делића, он би против Ласала у сваком погледу подлегао. Зонеман, који је пре Ласала говорио, имао је такву судбину.

Одговор на оне одговоре у Мајнгауу био је проглас, датиран 19 маја, којим се немачки раднички савези сазивали на скупштину у Франкфурт на Мајни за 7 јуни 1863. Проглас је потписао Централни Комитет радника у Мајнгауу и Нирнбергу, и Занатлиског Савеза у Диселдорфу.

У прогласу приписана је кривица Лајпцишком Централном Комитету да је за дуго онемогућио сазивање радничког конгреса. Али самом покрету основ је „тако важна и плодна мисао о тако широком значају за мирни, срећни развитак нашег целог народа и отаџбине, да он никад погрешком појединих чланова не сме бити уништен. Дужност је свих оних којима сама ствар на срцу лежи, да се чувају свим снагама да крај једног покушаја промашеног кривицом појединих чланова не буде почетак кобном цепању и распарчавању целог покрета“.

Али овај расцеп убрзо се десио, а он је био, као што сам доцније сазнао, права историска нуж-

ност. На Скупштини у Франкфурту на Мајни 54 савеза из 48 градова и једног слободног Радничког Удружења (Лајпциг) били су заступљени са 110 делегата. Да се ово сазивање скупштине није извршило на врат на нос, тако да је изгледало слично каквом изненадном удару, скупштина би била много јаче посећена. Лајпцишки Занатлиски Васпитни Савез са 112 од 124 гласова изабрао ме за свога представника. Сем тога, у Лајпцишком Радничком Удружењу као делегати били су изабрати професор Росмеслер и пословођа Битер.

Кад сам дошао у Франкфурт на претходни збор био сам представљен Аугусту Рекелу, који је био председник месног Комитета, који ме је ословио речима: „Гле, ви Саксонци, јесте ли се једном наспавали? Дошло је време!“ Нешто љутито одговорио сам му: „Ми смо раније устали него многи други!“ Рекел се смејао, није примио то за зло.

Међу делегатима налазили се између осталих Херман Бекер, црвени Бекер, који је у своје време у Келнској Комунистичкој Партији био осуђен на дугу робију, Еуген Рихтер, који је ускоро пре тога због своје политичке делатности био лишен чина судског помоћника, даље Јулиус Кнор из Минхена, власник „Münchener Neuesten Nachrichten“, које су тада изилазиле као мали лист, али су своје власнику донеле велико имање.

Да ли је црвени Бекер за свој надимак имао да захвали својој црвеној коси, која је још оскудно покривала велику главу, и својим кратко потсеченим брковима, или својем ранијем црвеном мишљењу, ја не знам. Бекер је био велики, угледан, врло весео господин, коме се са лица могла прочитати радост за добрим гутљајем и добрим залогојем. Он је био и приступачан и разговоран, у супротности према Еугену Рихтеру, чија ледена, повучена нарав већ тада ми пала у очи; Рихтер је чинио утисак као да нас је посматрао све са суверенским омаловажавањем. Случај је хтео да сам једног дана приликом прекида рада у подне шетао

по градском парку са Бекером, Еугеном Рихтером, и неколико других делегата. Ту је пала реч и о Ласалу. Бекер је изјавио да се Ласал само из увереженог поноса што га прогресивна партија није подигла на штит и што му није дала посланички мандат, побунио против ње. Како је причао Гвидо Вајс, стари Валдек је изјавио да је погрешка што су напустили Ласала. Бекер је наговестио даље да је Ласал свакојаким причама о женама изазвао „моралну сумњу“ у прогресивној партији, што је с погледом на „моралне погрешке“, за које се у оно доба дале оптуживати друге вође прогресивне партије, изгледало као лицемевство. Бекер, као што ћу приметити, чинио је своје изјаве без кивности на Ласала, као што се уопште никад није могао одати нападајима против својих негдашњих партиских другова, у супротности према Микелу, који је доцније гласао и за Закон против социјалиста.

Управа скупштине била је предана директору Трговачке Школе Рериху из Франкфурта на Мајни као првом и Дитману из Берлина као другом председнику. Као прву тачку дневног реда Росмеслер је изнео један предлог који је нашао на готово једногласан пријем и гласио:

„Прва Скупштина Немачких Радничких и Радничковаспитних Савеза ставља на чело својих саветовања и одлука захтев да као прву дужност у њој заступљених и свих радничких савеза као и опште целокупног радничког staleжа сматра да при остварењу своје тежње за духовним, политичким, грађанским и економским подизањем радничког staleжа буде сложна између себе, сложна са свима онима који теже за слободом и величином Немачке Отаџбине, сложна и помажућа са свима онима који раде на оплемењавању човечанства.“

Ова резолуција изражава више него дуги говори становиште скупштине. И ако је ова резолуција директно била управљена против ласализма, као и целокупна расправљања у Скупштини, име Ласалово, уколико се сећам, споменуо је само је-

дан говорник. Ово игнорисање није извршено по договору; може се претпоставити да се извршило зато што се још није веровало у будућност покрета који је изазвао Ласал или зато што му се није хтела учинити част да му се име спомене. О другој тачки дневног реда: суштини и циљу радничких васпитних савеза, реферисао је Ајхелсдерфер из Манхајма, који је стајао на левици скупштине. Ја сам исто тако учествовао у дебати. Вредно је приметити да је једна Дитманова поправка закона која је тражила да савези треба да добију наставничке снаге за образовање у Народној Економији и у познавању земаљског законодавства био одбијен са 25 против 25 гласова. Данашњем раднику овај назадак једва је схватљив.

Једну другу тачку дневног реда сачињавао је захтев за отклањање препрека, које би стајале на путу слободи рада, о којој је Дитман реферисао. Његова резолуција тражила је слободу заната, слободну сеобу и отклањање тешкоћа за закључење брака. Даља тачка дневног реда тицала се положаја радника према друштвима за штедњу и узajмљивање, друштвима за потрошњу и кооперацију, чије оснивање Скупштина је сама препоручивала радницима. Исто тако она је препоручивала оснивање друштава за заједничко служење радионицама и моторним снагама, као најбоље средство за унапређење националног благостања и грађанске самосталности радника. У овој резолуцији нарочито је било указано на то, да то све треба извести према предлозима Шулце-Делића. Радници *заједно са њиховим послодавцима* требали су помагати остваривање таквих друштава, схватање које је могло наћи одобрење само на скупштини која стоји на маловарошком становишту.

Најзад Скупштина се изразила за оснивање каса за помагање у старости и у онеспособљености које могу „понеку бригу бар делимично да отклоне.“ Овде бар, прецењивање ових каса није било. У питању организације препоручивало се оснивање окружних

Савеза са месечним састанцима делегата да би се помогло оснивање нових савеза и одржавала веза међу савезима који већ постоје. При овој тачки по други пут узео сам реч да се изјасним да се не пуштају представници из слободних радничких удружења. Ослањајући се на своје дотадање искуство, извео сам да ми ова удружења досад нису импоновала. Учасницима недостаје претходна просвећеност, која се у савезима добијала, и тако ишли су за тренутним утиском за којим је неки вешт говорник тежио. Какве замке Закона против Савеза нисам се бојао, за то су нам досада бар у Саксонској зајемчили, али то нам могу одузети. Окружне савезе сматрао сам за корисне. Ово извођење позвало је на трибину мога лајпцишког супарника Битера, који је протествовао против мога суђења о вредности радничких удружења. Она су много боља но што сам их ја описао, и са обзиром на могућност да се Закон против Савеза оштро на нас примени, морали би заступања за слободна радничка удружења осигурати као леђни заклон.

Организација која је најзад примљена гласила је:

I. Треба периодично, по правилу сваке године, да се приреде слободни састанци представника свих немачких радничких савеза да се живом личном изменом погледа и искуства међу самим радницима шири разумевање њихових правих интереса и да се ова знања популаришу у што ширим круговима.

II. Предмет расправљања је све оно што може бити од утицаја на благостање радничких класа.

III. Приступ на зборовима имају представници немачких радничких савеза који се као такви на Скупштини легитимишу писменим опуноћењем. Изузетно могу бити пуштени и представници слободних радничких удружења, ако то допусти Стални Одбор, коме уопште спада у дужност прегледање ових опуномоћења. Ако Одбор не допусти учествовање дозвољено је апеловати на Скупштину. Сваки савез може послати једног или више, до пет, посланика, али при гласању има само један глас. Сваки посла-

ник може заступати само један савез. Савези који су на једној Скупштини учествовали позивају се увек писмено. Истовремено позив ће се објавити у што је могуће више листова, али свакако у „Deutsche Arbeiter-zeitung“ у Кобургу и у франкфуртском „Arbeitgeber.“ Сваки савез који хоће да буде заступљен на Скупштини има да плати улог од два талира за сваку Скупштину. Исти улог имају да даду и они савези који не шиљу посланике, али хоће да им се пошљу сви извештаји и штампане ствари.

IV. Свака Скупштина избира Стални Одбор од дванаест чланова, који се брине о следећим пословима: 1. Одбор одређује место и време идуће Скупштине, у колико о томе није изрично закључено на последњем скупу, и извршује потребне припреме на месту где ће бити састанак. 2. Он издаје сазиве и прогласе, прима пријаве, израђује улазнице, прима прилоге, подноси трошкове и води о томе рачуна. 3. Он саставља привремени дневни ред и по њему извештаје, и образује претходне комисије с правом на образовање или мењање скупштинских решења. 4. У међувремену до идуће Скупштине он се брине о помагању циљева и извођењу скупштинских решења. 5. Одбор именује свога председника и одређује послове међу своје чланове; он подноси рачуне Скупштини на преглед и одобрење. Одборске седнице увек се држе у председничком стану. За важност једне одлуке тражи се да се позову сви, да раде бар седам чланова, и да се има проста већина гласача. Састављање одлуке може се и писменим путем извршити. Празнине кад се јаве допуњује Одбор, а кад се не може постићи потребан број за решења, председник.

V. Ред послова за расправљање на скупштини такође одређује он.

VI. Председник Одбора управља расправљањима на Скупштини док скуп не избере себи председента.

VII. Седнице скупштинске су јавне.

У Сталном Одбору међу осталима били су иза-

брани: Зонеман, Макс Вирт из Франкфурта на Мајни, Ајхелсдерфер из Манхајма, Дитман из Берлина, итд. Душа ове нове организације био је Зонеман, који је узео на се секретарске послове и праву управу.

Средства која су Одбору из организације стајала на расположењу била су врло незнатна, па и сам мали улог од два талира годишње многи савези нису плаћали. Приносити жртву за општи циљ за то нису били ондашњи антисоцијалистички раднички савези, у томе су се, нажалост разликовали много од ласаловаца. Зато што није било средстава Одбор се обратио у току лета Немачком Националном Савезу и добио од њега 500 талира, који су и у идућим двема годинама били плаћани. Исто тако Зонеман обратио се лично читавом низу великих предузетника да се од ових добију средства. Али одвратност према свему оном што се зове раднички савез већ тада инстинктивно се налазила код наших ђифта, и тако су с ове стране прилози врло оскудно текли.

Могао бих овде рећи о једном догађају који се истина догодио после две године (лети 1865), али који су четрдесет година доцније у „Kölnische Zeitung“ покушали да употребе неповољно по мене.

Борба против присталица Ласалових била је нарочито јака у Саксонској. За оно време високо развијене индустријске прилике у Саксонској изгледало је да пружају необично погодно земљиште за социјалистичке идеје. Али да би могли вршити агитацију, нисмо имали средстава. Ма шта приносили на агитацију није било довољно, пошто су говорници бедно били плаћани. Тако су једнога дана др. Ерас и списатељ Вајтман — Виртембержанин, човек који није имао ништа да изгуби, а могао је само да добије — сели су и саставили једно прекомерно понизно писмо Управи Немачког Националног Савеза, у коме су молили за новац против ласаловаца. Ја сам тек накнадно био обавештен о писму и на њино захтевање дао сам и свој потпис, сем тога потписали се Ерас и Вајтман. „Kölnische Zeitung“,

који је пре неколико година објавио ово писмо на примљених 200 талира — не 300, као што је он тврдио —, изјавио је слутњу да сам сва три потписника покренуо ја. Против овог подозрења морам се одлучно одбранити. У захвалном писму навео сам да намеравамо нарочито књижницу набавити за Савез, и кад би могла Управа Немачког Националног Савеза у овом смислу да поради код књижара да би нам јевтино дали. Што је Управа дала потпоре показује да је имала више интереса за покрет него што јој се са разних страна пребацује. Новац је међутим употребљаван нарочито на агитационе путеве; али он је био врло штедљиво издан. Кад се крајем 1866 и почетком 1867 одредила агитација за изборе за Севернонемачки Рајхстаг, од 200 талира остало је још 120, који су се сада утрошили. То је био свакако трошак који није био предвиђен. Али од 1865 до 1866 ситуација се променила, и с једне и с друге стране јављала се тако брза промена у погледима да је само врло мало њих могло остати на старом становништву. Немачки Национални Савез највише је претрпео од ове промене, који је од тада био пао у брзи процес распадања, и у ствари умро је много пре него кад је у јесен 1867 званично констатовао своју смрт. Што смо примили 200 талира, љутило је многе. Нарочито је био др. Ханс Блум који то никако није могао прегорети. Он је сматрао за особиту дужност да ми приступи на изборној агитацији и да ми пребаци што смо примили онај новац. Али он је морао увидети да су му биле узалудне све муке да ми нашкоди.

Овом приликом могао бих утврдити да никад нисам био члан Немачког Националног Савеза, као што се често тврдило. Не кажем тиме да сам био у оно време непријатељски расположен према њему, али поред свих великих материјалних жртава које су ми досудиле мој положај и рад у радничком покрету, чинило ми се сувишно да плаћам и улог за Немачки Национални Савез, јер мој доходак био

је врло мали. Задовољавао сам се да говорим са Шулце-Делићем, да будем „духовни почасни члан“ Немачког Националног Савеза.

*

У Лајпцигу осећала се потреба да се, као равнотежа према Ласаловој појави и према агитацији његових присталица, поведе одсудан удар. Тако сам ја добио налог да ступим у везу са Шулце-Делићем ради једног збора. Он је изјавио да је готов на то. У своме одговору изложио ми је да смо ми у Саксонској нарочито морали опазити да су саксонски радници већ 1848 и 1849 нагињали комунистичким и социјалистичким идејама. У току јануара 1864 Шулце-Делић дошао је у Лајпциг.

Било је уговорено да ја отворим збор са здравом Шулце-Делићу и затим да будем изабран за председника. Али десила ми се несрећа. Ја сам отворио збор, који је био посећен са 4.000 до 5.000 људи, али усред говора — који сам научио — застао сам. Мој темперамент био је прожет једном мишљу. Да сам могао пропао бих у земљу од стида. Завршетак је био да за председника нисам био изабран ја него Долге. Зарицао сам се тада да нећу никад говор учити, и тиме сам добро учинио. Шулце-Делић није имао пријатан орган, а и говор му је био сув и по својој садржини немогућ да пробуди одушевљење. Многе је разочарао. Развијање левице он није задржао.

Решење на Скупштини у Франкфурту о оснивању окружних савеза покушали смо да остваримо у Саксонској. Али како је постојећи закон стојао томе на путу тражили смо одобрење од Бајановог Министарства. На окружном збору који се лети 1864 одржао под мојим председништвом, прочитало се писмо господина фон Бајст, по коме ће министар дозволити окружни савез ако се савези обавезу да се неће занимати нити политичким и социјалним, нити уопште јавним стварима. Затим сам ја за-

тражио ову резолуцију, која је једногласно била примљена:

„Саксонски раднички савези захваљују за милостиви поклон господина фон Бајста и више воле да одустану од оснивања окружног савеза“. За другу резолуцију која гласи: „Сакупљени изасланици позивају саксонске раднике да приступе свом енергијом да се одбаци постојећи Закон против Савеза“, није допустио присутни полициски чиновник да се гласа зато што је то била политичка ствар. Ја сам око тога повео оштру дискусију са њим али сам се задовољио протестом пошто је он претио да ће растерати конференцију.

*

31 августа 1864 телеграф је пронео вест кроз свет да је Фердинанд Ласал умро у Женеви због последица са једног двобоја. Дубок је био утисак што је произвела ова вест. Највећи део његових противника дахнуо је душом као да је од море ослобођен; они се надали да ће се сад свршити покрет који је он изазвао. И у ствари тако је изгледало спочетка. Савез његов није само бројао тек неколико хиљада чланова на његовој смрти упркос циновском раду, него се и ови чланови одмах ухватили за косу. Тада је Ласал на несхватљив начин у списатељу Бернхарду Бекеру, кога је препоручио за свога следбеника на председничком месту, изабрао човека који ни у ком правцу није био дорастао своме задатку.

Али да су и понеки противници били правични о значају Ласаловом говори један чланак с краја 1862 основаног кобуршког „Allgemeine Arbeiterzeitung“, који је покренуо на свет адвокат др. Штрајт у Кобургу, пословођа Немачког Националног Савеза. Овај лист је досада, и ако умерено, нападао Ласала, али то му није сметало да му посвети почасни некролог, на чијем завршетку стоји:

„Један део либералне партије и либералне штампе, онај исти део који га је најогорченије а ипак са најмање права нападао, управо они који су

највише заслужили његове ударце, могу се сада у тишини радовати његовој смрти. Ми оплакујемо смрт противника који је само неправичношћу и ограниченошћу био мерен обичном мером.“

Као што је познато, графица фон Хецел, Ласалова дугогодишња пријатељица, чинила је читав култ са лешом умрлога пријатеља, пошто га је, да би избегла посмртне свечаности, хтела носити кроз целу Немачку, план који јој је, интервенцијом Ласалових присталица, био ометен од стране власти. На глас да ће Ласалов леш бити пронесен кроз Манхајм, Ајхелсдерфер је написао Зонеману писмо из кога вадим идућа места зато што она показују како су већ поједини на нашој страни гледали ситуацију.

Писмо је гласило :

„Драги пријатељу Зонемане!

Ласалов леш, како ми Рајше телеграфише из Женева, стићи ће овде у петак и биће однесен у лађу. И ако смо за његова живота били против њега, ми смо ипак у суштини били једно, да помажемо великој маси нашег народа, и ја мислим да смо ипак увидели да се на праву помоћ не може рачунати без општег права гласа и тиме доведеном променом данашњих државних прилика. Можда би овај тренутак био zgodнији да се са наше стране учини нешто те да се изведе сједињење обеју струја на основу одговарајућег програма и тиме да се подигне надгробни споменик умрлој борби. Нешто више умерености на противној и нешто више одлучности на нашој страни могло би одвести к томе и само користити ствари, пошто се мора потиснути филистрозност данашњег либерализма који даје тон, ако се хоће ићи напред ка циљу. Ово је моје мишљење које не могу да пропустим а да ти не саопштим и да чујем твоје мишљење, и тада да покренемо своје пријатеље можда на један корак који према околностима може бити од великих последица — у супротном смислу не може ништа шкодити.

Такође имам неодређено осећање што се ми у Лајпцигу¹⁾ наводимо на сувише енергичне одлуке: пошто све јури за принципима па ни ми им се не можемо одупрети. Полутанство и расплинутост не користе ништа; они никако не служе томе да припреме правилно решење.... Ја се не могу одрећи задатка да не будем на пратњи Ласаловој. Неколико пријатеља учиниће исто. Не знам да ли би требало за то да сазовем Савез кад се то може рђаво разумети, кад многи људи не разумеју, а још више њих неће да разумеју да се Ласал може признати, и ако се потпуно не мора ићи за њим.“ На свршетку он моли Зонеману да му саопшти своје мишљење.

Један допис гласи: „Зар се теби као председнику једног радничког друштва не би свиђало да дођеш овде и да одаш почаст противнику? Ако хоћеш то телеграфиши, нашто ћу ти ја чим дознам јавити време кад ће леш приспети.“

Шта је Зонеман одговорио на ово писмо, непознато ми је, свакако Ајхелсдерферов предлог није узет у обзир. Морало је још много воде Рајном протећи пре но што се испунило слично ономе што је Ајхелсдерфер хтео. Пошто је Стални Одбор по налогу Занатлиског Васпитног Савеза у Лајпцигу одлучио да се тамо одржи идућа Скупштина, *Кобуришке Радничке Новине* чиниле су томе опозицију. Искључена је могућност да се може одржати Скупштина у Саксонској којом влада господин фон Бајст, и отвориле су дебату о овој одлуци. Једини савези који се придружили *Кобуришким Радничким Новинама* били су баденски, који су на својој скупштини гласали у овом смислу. Извесна мишљења против одржања Скупштине у Саксонској била су оправдана, јер је држање такве скупштине на основу саксонског Закона против Савеза било сасвим у рукама господина фон Бајст, који је могао пустити кишу или сунце.

¹⁾ Лајпциг је био одређен као место за идућу скупштину. А. Б.

Да не би дошло до кише ми смо о ситуацији водили у толико рачуна да је Стални Одбор на наш захтев изјавио да је готов да не метне на дневни ред скупштински питање о оружју, као политичко по превасходству. За припреме био је образован локални комитет од по два члана из Савеза Напред, Занатлиског Васпитног Савеза, и Васпитног Савеза за штампаре, сем тога још од два професора К. Бидермана и једног члана из одбора Политехничког Друштва. Председништво је поверено мени Господин фон Бајст оклевао је дуго са траженим одобрењем, најзад је дошао повољан одговор. Скупштина је сад била сазвана за 23 и 24 октобар, а као дневни ред било је утврђено: 1. Слободна сеоба. 2. Друштва, и то: а) друштва за потрошњу, б) друштва за кооперацију. 3. Подједнак план наставе за васпитне савезе. 4. Каса за помагање при путовању, чије оснивање тражили су многи млади радници у савезу. 5. Осигурање у старости. 6. Осигурање живота. 7. Регулисање пијаце рада, дакле упућивање на рад. 8. Раднички станови. 9. Избор Сталног Одбора.

За два дана саветовања то је био врло обилан дневни ред чије остварење само тиме је било могућно што су известиоци прво објављивали мишљење и резолуцију, а извештаји и говори били су кратки. Разложитост и једног и другог оставила је по правилу много да се жели.

Било је заступљено 47 савеза, међу њима 8 из Лајпцига, и 3 окружна савеза: Горњи Баден, Виртемберг и Мајнгау. Тада је у Лајпцигу поред стручног савеза штампара био још савез зидара и тесача. Сем тога, ласаловци под управом Фрицшеовом основали су брзо три даља стручна савеза, и то савезе цигаретских, кројачких и ковачких калфи. Међу делегатима налазили се први пут др. Фридрих Алберт Ланге, представник Дунзбуршког Друштва за Потрошњу, и др. Макс Хирш за Магденбуршки Раднички Васпитни Савез. Даље је био присутан као

гост професор Б. А. Хубер, конзервативни представник идеје о друштвима.

Скупштина је изабрала Бандова из Берлина за првог председника, Долгеа и мене за његове заступнике. У име града, биргермајстер др. Кох поздравио је Скупштину. Одмах на првој тачци дневног реда: слободна сеоба, дошло је до краха са Фрицшеом и до побуњеничких сцена са његовим присталицама, који су јако посели трибине дворнице (стрелиште). Фрицше је изјавио у Ласаловом смислу да се о слободној сеоби више не дебатује, него да се дискретује, напротив мора се тражити опште изборно право. Он је говорио врло изазивачки и тиме је нашао демонстративно допадање код свих присталица. Против ове методе делегати су уложили живе протесте. У овој прилици дивио сам се посредничком таленту Фридриха Алберта Лангеа, којим је он успео. Енергична интервенција с моје стране, као председника локалног Комитета, створила је и мир на галеријама. Сутрадан дошло је још једанпут до живе сцене, кад је Фрицше тражио да му се да реч још пошто је већ био примљен завршетак дебате. Кад му није била дата реч, протествовао је против тероризма и да оставку на свој мандат. Скупштинске одлуке нису биле од какве велике вредности. Фр. Албрехт Ланге, који је реферисао о друштвима за потрошњу, показао се као сјајни говорник. У сталном одбору били су избрани: Бандов, Бебел, др. М. Хирш, Лахман из Офенбаха, Ланге, Мартенс из Хамбурга (негдашњи присталица Вајтлинга, али од чијег комунизма није се могло ништа више осећати), Рајнхард из Кобурга, негдашњи члан парламента за Макленбург, Зонеман, Штаудингер из Штудгарта и Макс Вирт из Франкфурта на Мајни.

Фридрих Алберт Ланге.

Зато што сам био члан у Сталном Одбору дошао сам са Фридрихом Албертом Лангеом у ближи додир лично а и преко писама. Ланге, дежмекаста и снажна фигура, био је споља симпатична појава. Имао је сјајне очи и био је један од најљупкијих људи које сам познавао, који је на први поглед освајао срца. При томе био је човек чврстог карактера који је јавно усправно ишао кроз живот, кога злостављања нису сломила. А она га нису поштедела кад је јавно изашао за раднике. Он је био врло брзо један од „поштованих“ и „изолованих“ у индустријском граду Дунсбургу. Између нас и ласаловаца он је заузео посреднички положај, као што показује његова књига *Радничко Пићање*, која је изашла јануара 1865. Кад је у доцнијим издањима исте књиге његово становиште све више прилазило десници, као што су му рекли критичари његове *Историје материјализма*, да је ту нагињао метафизици, ја сматрам то као последице дуге и тешке телесне болести којој је он, нажалост, рано подлегао.

Ланге у Сталном Одбору стајао је увек на левици и ишао ка десници. Мени је указао у оно време велику личну услугу из чисто стварних разлога. Ми у Лајпцигу, као што сам већ наговестио, дошли смо у сукоб са „Allgemeine Deutsche Arbeiter-Zeitung“. Што је лист заузео положај против држања Скупштине у Лајпцигу, било нам је наравно криво.

У редакцији „Allgemeine Deutsche Arbeiter-Zei-

95

tung“, вероватно по дошаптавању из Лајпцига, веровало се да ми хоћемо да поткупимо лист, и да сам ја присталица Бајстов. То је била већ озбиљна ствар. Ја сам, напротив, увек био за лист и помагао да се шири. И у Сталном Одбору, у коме су седели противници *Кобуришких Радничких Новина* био сам за те новине и препоручивао сам пријатељске односе са издавачем. Али кад су *Кобуришке Радничке Новине* наставиле са својим нападима против мене послао сам им једну запапрену изјаву, из које су оне отштампале само како сам ја признао да сам неумољиви противник Бајстове рђаве економије.

Ова препирка покренула је Стални Одбор да повери Лангеу да напише један извештај, у коме ме је он топло бранио и оправдавао моје држање. Лист је после постигао да сам ја, кад смо 30 јула 1865 држали окружну скупштину у Глаухауу, на избору за делегата на Скупштини у Штутгарту, са једним гласом, што сам имао мање од свог противничког кандидата, подлегао. Када сам после изнео свој положај према „Allgemeine Deutsche Arbeiter-Zeitung“ извештан број делегата изјавио да сад другаче гледају на ствар. Лист ми је доцније дао пуно задовољење што је био лажно обавештен. Саму ствар извинио сам ја лично на Штутгартској Скупштини.

Догађаји од 1865 — о којима ћу доцније говорити — и положај који је Ланге према њима заузео учинили су га немогућим у Дунсбургу где је био секретар Трговачке Коморе — издавао је свој листић „Der Bote vom Niederrhein“ и на позив свога пријатеља Блајлера, преселио се у Винтертур, у Швајцарској. Ту је ступио у редакцију Блајлеровог листа „Der Winterthurer Landbote“. Блајлер је био један од вођа радикалне демократије у Циришком Кантону. У оно време почела је агитација за реформу назадњачког Устава у Циришком Кантону. Блајлер, Ланге и млади Рајнхолд Риег, доцнији оснивач „Züricher Post“, са једномишљеницима ступили су у велику агитацију за демократску реформу устава, и године 1868 ви-

дели су свој рад крунисан успехом. Лангеов утицај је учинио те је у новом уставу примљен овај 23 члан: Држава штити и помаже путем законодавства духовно и телесно добро радних класа и развијање друштава.

У то — могу узгред напоменути — био сам председник у управи радничких савеза. Требало је сада навести савезе на последњи корак у социал-демократски табор. Да се ово без цепања не може извршити, било ми јасно. Ја сам се надао да добијем помоћ од Лангеа за овај корак, и написао сам му 22 јуна 1868 једно дуго писмо, које његов биограф, професор О. А. Елисен¹, назива „врло значајним писмом“, у коме сам га молио да узме на себе реферат о оружном питању за Нирнбершку Скупштину. Поред оружног питања — тако сам му писао по Елисену; дотично писмо, на жалост, није у мојим рукама — стоји још по нека тачка у дневном реду за коју је Ваша присутност и Ваш снажни глас од највећег значаја“. Говорио сам даље у писму о питању програма и вероватноћи цепања, али боље је десет поузданих савеза него тридесет који се колебају“.

Ланге је одговорио 5 јула:

„Драги господине Бебеле!

Јако жалим што сам Вас оставио у неизвесности, сам мој живот последње недеље био је такав да сам преко дана био у Цириху да реферишем из Комисије за Устав, а преко ноћи овде да уређујем једне свакодневне новине и један недељни лист. Мој ортак и колега као вице-президент Комисије за Устав и члан многобројних специалних комисија има у овом тренутку толико да ради *pro patria* да ја редакциски посао и при том још и старање за један прилично велики посао имам сам на

¹ Фридрих Алберт Ланге. Опис живота од О. А. Елисена. Лајпциг 1891. Књига вредна да се препручи.

трату. При томе могу да мислим на кореспонденцију само суботом пре подне и недељом. На жалост, пре завршетка новог устава — радосни смо ако још ове године буде готов — са сигурношћу не могу располагати својим слободним временом. Истина даће се одмор од више месеца; само не могу сигурно знати када ће то пасти, и стога не могу ни предузети, на моју велику жалост, реферат о оружном питању. Ако ми време икад допусти доћи ћу и тада у Нирнберг, пошто и ја сам чезнем за тим да опет видим тамо многе ваљане пријатеље — на жалост, делимично у раздељеним таборима.“

Нирнбершка Скупштина одржала се без Лангеа. Ја га уопште нисам више никад видео, а нисам се више ни дописивао. Крајем октобра 1870 Ланге је био наименован за професора на Циришком Универзитету. Кад га је затим 1872 либерални министар просвете Фалк позвао за професора у Марбург, Цирих је безуспешно покушавао да га задржи. Жеља за завичајем, која је нарочито била жива код његове жене, победила је. Али већ 23 новембра 1875 он је подлегао, тек му је било 47 година, својој дугогодишњој болести. Са Лангеом престао је да живи један од најбољих.

Нове социјалне појаве.

У пролеће 1865 састао се у Лајпцигу први немачки женски конгрес под вођством Лујзе Ото-Петерс и Аугуста Шмита, који је имао за последицу оснивање Општег Немачког Женског Савеза. То је био први корак из грађанског женског света који је водио организацији жена. „Frauenzeitung“, што је тада издавао неки Хауптман а. Д. Корн, био је орган Савеза, и поред Корна ушле су у редакцију госпођа Лујза Ото-Петерс и госпођица Жени Хајнрихс. Ја сам присуствовао расправљању као гост. Кад се затим Лајпцишки Женски Васпитни Савез чији председник је била Лујза Ото-Петерс, окрену, у Раднички Васпитни Савез, да недељама свој доо кал уступи установи једне женске школе за девојке, ми смо одмах одобравали са своје стране.

*

Године 1865, која је била година напретка, видела је много борби око наднице, које су избиле у најразличнијим градовима. Тако је био, између осталих, великих обустава рада у Хамбургу, штрајк сукнара у Бургу код Магдебурга, обустава рада лајпцишких штампара, за којом је дошла обустава рада лајпцишких обућара и других грана. Лајпцишка штампарска побуна била је изазвана ниским надницама. Највећа недељна плата $5\frac{1}{4}$ талира. За хиљаде плаћало се 25 саксонских пфенига, помоћници су тражили 30 пфенига и скраћивање радног времена. 24 марта од 800 људи 545 отказали су рад и осам дана доцније напустили радионице. Каква органи-

зација за потпомагање штрајкова није постојала. Штампарски Васпитни Савез, чији је председник био Рихард Хертел, морао је остати неутралан, под претњом да ће га растурити. Сам Хертел радио је у једној штампарији, Колдићевој, у којој је била призната нова тарифа. Покушај посредовања, који је учинио тајни саветник професор др. фон Вехтер један од првих правника Немачке, био је безуспешан.

Зонеман, који је је као ималац штампарије са особитим интересом пратио догађај, писао ми ако би могао обема странама измолити посредовања Сталног Одбора, и давао ми за овај покушај различита средства за савлађивање. Како наша преписка о овим догађајима може и данас још бити од интереса, ја је овде објављујем.

„Лајпциг. 11 маја 1865.

Господину Леополду Зонеману, Франкфурт на Мајни.

Задржан дужом слабошћу, тек данас сам у стању да одговорим на Ваше цењено писмо од 1 овог месеца. Ваш план, да покушам посредничку улогу у ствари овдашњег штампарског штрајка, морам потпуно одобрити. Због тога сам се обратио најпре писмом председнику овдашњег Штампарског Савеза да чујем његово мишљење о тој ствари. Он ми је одговорио да сам ради у једној штампарији у којој је тарифа повољна, због тога он стоји далеко од целог догађаја. Саветовао ми да се обратим Тарифној Комисији.

У среду после подне договорио сам се са Комисијом и био сам обрадован готовошћу са којом су срели мој предлог. Именовали су ми и неколико принципала код којих сам се најпре требао обавестити да ли се и с ове стране показује наклоност за посредовањем. То су била господа Гисеке & Девриан и Анерман (фирма Тајбнер). Јуче сам ишао поменутиим личностима.

Девриан био је отпутовао, Гисеке није био код куће, а код Анермана су ми казали да је најбоље

да се обратим градском саветнику Хертелу (Фирма Брајткопф & Хертел) или Брокхаусу, пошто су ови председници друштва. Морам овде приметити да се намерно нисам обратио овим последњим, и то из разлога што су они били познати као најжешћи противници радника. Ипак на ово упућивање видео сам да има разлога да одем Хертелу. Нашао сам оба брата код куће, разговарао сам с њима готово један сат. Крајњи резултат тога разговора био је да принципали не би више учинили ни један корак за споразум, пошто се Тарифна Комисија слагача показала тако непопустљива према посредничком покушају тајног саветника професора др. фон Вехтер. Ја сам на то одговорио да се од оног времена (четрнаест дана) погледи ипак добро изменили и да ће се са оне стране врло радо ступити у преговоре.

Али ова и слична објашњења с моје стране нису користила ништа.

Из изјава ове господе видео сам врло јасно да су до крајње мере огорчени на Тарифну Комисију и да просто неће никаквог споразума.

Између осталог поставили су тврдњу да Комисија нема мандат, нарочито од слагача, да преговара, него га је сама себи дала. Тврдња која према фактима чудновата изгледа. Затим су рекли: а шта је користило кад је Комисија тежила за сједињавањем са принципалима, али само остали нису хтели. Уопште, нема никаквог смисла предузимати друго посредовање, кад је поменути тајни саветник професор фон Вехтер при прекиду преговора изјавио да је готов да се у свако време тога опет прими, и ако је радницима збјља стало до предлога, они нека учине кораке к томе.

После ове изјаве увидео сам колико би мало успеха имали даљи преговори, и удаљио сам се.

Слагачима штрајкачима, који су у то време држали збор у колосеуму, јавио сам одмах ову вест; шта се решило, до овог тренутка ми је непознато.

Жао ме што нисам постигао бољи резултат. Одмах ћу се о ствари тачно обавестити, и ако

се ма где ствар за нас још повољно укаже, одмах ћу вам јавити.

Убеђен сам да се и од стране Комисије мисли одиста озбиљно на споразум, пошто се мало по мало почиње увиђати како је опасна ствар терати до крајности, и да је најбоље часно поравњање. Али с друге стране ја сам исто тако убеђен да поменути господин Хертел није никако радио против мене у смислу свих принципала, пошто је познато како су највише њих радо пружили руке за помирење. Међутим са појединима не да се погађати кад је Хертел као председник друштва све такве предлоге износио. Намеравам цео догађај да објавим штампом и да сачувам да се поједини затим не упусте да пруже руке за споразум преко глава најекстремнијих вођа као што су Хертел, Брокхаус, итд. Примећујем још да су шест штампарија у суштини одобриле захтеве радника..."

На ово писмо Зонеман је одговорио обратном поштом 12 маја:

"Чудио сам се да тако дуго останем без обавештења. Моје питање од 1 ов. м. о штампарима, било је само узгредно. Моја јасно изречена намера била је да сте Ви у тој ствари требали да радите заједно са др. Хиршем и Бандовом, а обојица су већ и предамном изјавили да су готови за то. Али не зато што нисам имао у Вама поверења да сте Ви и сами у стању да изведете ствар; моја намера је била да појави Одбора тиме што три његова члана долазе као представници дам више формалности и тиме више важности. Рачунао сам у овом погледу нарочито на Бандова, који као председник Конгреса у Лајпцигу тамо стоји у доброј успомени. Међутим Ви сте све што је могуће учинили, и само треба жалити што успех није био наклоњен Вашем многим труду. Пре но што Ви нешто објавите, ја држим за згодно ако још једанпут пишем Брокхаусу и Хертелу и ову господу поново замолим да пошљу депутацију од стране одбора. Навео бих као мотив да би радници у својим изабраним представницима имали ипак највише поверење. Може да се удеси

ствар тако да штампари даду пуномоћије нашој депутацији. Принципали могу наименовати свога тајног саветника фон Вехтер и још неку господу, и ова комисија тада могла би изрећи суд који све делове везује. Пишите ми обратном поштом да ли се слажете с тим да ја још једанпут треба да пишем господи. Довољно су ми неколико редова од Вас. Не смем Вам затајити да сам ја гледишта: штампарски помоћници су у форми у ствари сувише далеко отишли. Ви сте, како слутим, били потстакнути од ласаловаца. Ако то не би био случај онда сте Ви своје захтеве постигли, јер никада време није било повољно тежњама за повишење наднице као данашње; то указује на то да би се свугде постигли захтеви који се умерено држе и пристojно износе...”

Зонеманова слутња као да су и ласаловци умешали своје прсте у овом штрајку, била је потпуно нетачна. Швајцарски „Sozialdemokrat“ показао је необично живо интересовање за обуставу рада лајпцишких штампара, али није на њу утицао.

Сутрадан дао сам овај одговор:

„На Ваше поштовано писмо од 12 ов. м. имам да одговорим да сам Вашу намеру у писму од 1 ов. м. потпуно правилно разумео. Али према томе било је сасвим природно да се пре испита и чује да ли обе партије хоће да приме посредовање Сталног Одбора. Да ја нисам ништа даље учинио, увидели сте из Хертлове изјаве у јучерашњем „Deutsche Allgemeine Zeitung“. Само морам овде у своје оправдање напоменути да је мени после личне изјаве овог господина било немогуће да званично понудим такав један предлог.

Његова изјава изгледа уопште да је била изазвана различним запиткивањима принципалитета о вестима из различитих новина да је овдашње Штампарско Удружење одбило посредовање, и ако ип сокоро не је се о томе питало.

Примећујем овде изрично да вести у јавним листовима, које су често противречиле себи, нису од

мене потекле. Али оне су имале добру страну што су јавно мњење поново побудиле и што је између осталих тајни саветник фон Вехтер јуче ујутру пристао да конферишем с њим о тој ствари. Он ми је саопштио да је готов у свако време да опет предузме посредовање, и он се зато нуди мојој помоћи. Он ми предлаже још једном да упитамо код Тарифне Комисије да ли је склона на то и на којем основу. Уз то ми је поменуо, као што је он сматрао то за неопходно потребно, да се од стране помоћника упусти у концесије. Са овим последњим гледиштем морам се потпуно сложити, а и Ви имате потпуно право да форма у којој се с почетка ишло није била права.

На понављана питања код Тарифне Комисије изјавили су да су готови да приђу Вехтеру и да се са њим договарају. Ја сам на то поново изјавио да би Стални Одбор одмах био готов да предузме посредовање у друштву са Вехтером. Примили су ово са захвалношћу и обећали да ће ми дати одговор пошто се договоре са Вехтером. На жалост, јуче после подне нисам био код куће кад је депутација долазили мени. Јутрос примивши Ваше писмо упутио сам се одмах у локал где се држе седнице Тарифне Комисије, али тамо нисам нашао никога. Ићи ћу зато доцније још једанпут. Пре подне у девет и по сати.

У један сат по подне. Тада ме је нашао један члан Тарифне Комисије који ми је рекао ово. Председник поменуте Комисије на моју жељу упутио се јуче Вехтеру и исказао му своју готовост да поново преговара већањем Сталног Одбора. На питање на коме основу то треба да буде, учињен је предлог да се да други начин рачунања, наиме по хиљадама по азбуци. Вехтер се с тиме сложио и обећао је да се разговори са неким принципалима и да да одговор о успеху. До сада такав један разговор није успео, и по мом мишљењу за сад нам није ништа друго остало, него да се чувамо таквог разговора; ја ћу Вас онда што пре известити.

Са вашим планом, да пишете Брокхаусу и Хертелу, не могу се сложити, пошто су ови управо највећи противници радника, односно радничких савеза и Ви би сте се мотивом који сте у Вашем писму навели, најгоре предали. Каже се ипак по Хертелу да је он код овдашњег директората полиције покушао да ради на томе, да се овдашњи савези рачуре зато што су делом помагали раднике штрајкаче, и морао сам ја чути из његових уста да би се догађај најбоље привео крају када би радници и савези престали да потпомажу новчано штампаре.

Најзад морам се оградити од пребацивања у Вашем писму као да сам ја сам хтео да се примим посредовања. Ово ми ни издалека није пало на ум и ја сам изрично, како код Тарифне Комисије тако и код Хертела, говорио о депутацији Сталног Одбора и изрично сам поменуо имена. Већ и због разговора у нашим сопственим приликама било ми је мило да имам овде Бандова и Хирша.“

Три дана доцније, 16 маја, послао сам ново писмо Зонеману, у коме је било:

„Тек сада сам у стању да Вас коначно обавестим о штампарском догађају.

Као што сам Вам у свом писму саопштио, Тарифна Комисија на мој предлог ступила је у преговоре са Вехтером и предложила му нов начин рачунања као основ. Вехтер је пристао на то и сазвао ранију посредничку Комисију принципала да јој изложи овај предлог Тарифне Комисије. Рачунало се и рачунало, али се најзад нашло да је резултат исти, пошто се често само 27 и 28 пфенига имало плаћати, али исто тако често и 32 и 33 пфенига. Чланови Тарифне Комисије уверавали ме да ће цена по овом рачунању остати иста и да ће само форма бити друга. Принципали су сада одбијали посредовање, пошто су се само у случају концесије у погодбама помоћника хтели упуштати у споразум.

Када сам јуче рано добио Ваше цењено писмо¹

¹ У овоме (копија) мастило је тако избледело да се не може више разрешити.

одмах сам ступио у преговарање са Тарифском Комисијом, представио сам јој Франкфуртску Тарифу, као и њено рачунање, као основ за посредовање са принципалима, истичући још како сам ја сам за потребно држао, да се не држи круто захтева и да не тера ствар до крајности. Дотични је изјавио да се слаже са овим гледиштем, обећао је да изнесе предлог својим колегама и да ме о томе извести.

Јуче увече добио сам одговор. Био је негативан. Овај одговор мотивисали су тиме да се имају у виду различне ствари, стога се надали ипак да постигну захтеве. Лајпциг као главно штампарско место има пре свега да гледа на то да добије што већу надницу, пошто би ово за друге градове било од великог утицаја, а и нацрт који сте Ви поставили садржи велику множину одредаба у којима су они могли и хтели учинити концесије принципалима.

Овим одговором био сам изненађен. Сигурно сам очекивао да ће се овај предлог примити. Пошто је он био одбијен, ја нисам имао никаквог повода да у овој прилици учиним још један корак, па ма ме с оне стране и позивали на то.

Мени се чини да као што на принципале утичу Хертел и Брокхаус и неколико у Тарифној Комисији заповедају свима другима. Сада се најзад мора видети која од обе партије односи победу својом тврдоглавошћу.

Од стране помоћника очекивао се корисан утицај од штампарске берзе која је тада била у течају; колико је ово било тачно, видеће се. Такође је чињеница да споља непрестано јури маса писама и новчаних пошиљки, који их потстичу на истрајност.

Као што Вам је може бити позато, од стране полиције предузете су мере према помоћницима штрајкачима, што ја никако не одобравам. Због тога су у понедељак већ деветнаест људи отишли из града. Неки је затражио опет да ради. Свакако жалосан резултат ако се у овом циљу, као што се слуги, остваре предузете мере.“

У једном другом мом писму Зонеману од 28

маја стоји лаконски: „У ствари са штампарима стоји све по старом.“

20 јуна Зонеман пише опет:

„Нисам мало зачуђен што сте моје писмо од 17 ов. м. оставили сасвим неопажено (из горе наведеног разлога оно се не може више прочитати, али се такође односи на штампарски догађај). Ако се наш механизам боље не веже биће ми врло отежано издавање периодичног листа.“

Нека се примети овде: Стални Одбор зато што је стално био у сукобу са издавачем Allgemeine Arbeiterzeitung у Кобургу, одлучио је издавање периодичних листова, који су по могућству требали недељно да излазе. Ови листови требали су да садрже вести о радничком покрету, и на њима су требали да сарађују чланови Сталног Одбора. Мој одговор на Зонеманово писмо био је датиран 23 јула и гласио је:

„Пребацивања која сте ми у Вашем последњем писму од 20 ов. м. учинили због моје тобожње млакоти, морам одбити. Ви не бисте то учинили када би познавали моје прилике. Али ове су такве да својим временом не могу располагати како бих хтео. Па и да имам какво самостало занимање ја сам због оскудице у средствима да радом заслужујем дневно издржање; додајте томе да велики део терета од послова у (Радничком Васпитном) Савезу исто тако лежи на мени, и ја сам и овде већ приморан да жртвујем неколико сати, не рачунајући ту и вечери које су потпуно посвећене друштвеним стварима. Ипак ћу покушати, докле се може, да испуним захтеве који су ми учињени, а и на ваше прво писмо одмах би одговорио да је оно што сам имао да Вам пишем заслуживало труд.“

Нарочито у питању радника и наднице наступила је формална тишина, као што се после узбуђења и ларми прошлих недеља није друго могло ни очекивати.

Односно штампарског догађаја био сам у утак код Хајнкеа, редактора „Korrespondent“ (који

је основан био 1863). Хајнке ће Вам од 1 јула редовно слати лист у укрштеном завоју у размену са Вашим периодичним листовима и другим извештајима... Даље обећао је да ће ми дати важне вести о штампарским догађајима било одавде било са стране, а и ја ћу Вам тада што пре реферисати.

Што се тиче овдашњег штампарског штрајка казао ми је највећи део Тарифне Комисије, као и надзорног одбора Штампарског Васпитног Савеза, нема још никакве погодбе и неће брзо добити никакву погодбу. Ипак он је мислио да се с наше стране неће примити потпора, пошто, прво, новаца још има; друго, помоћници који су ступили на рад дају недељни прилог радницима без посла; најзад треће, они би тада могли доћи у положај да приобустави рада других грана дају исто тако прилоге, што би још више падало тешко на њихов новчаник, који је већ сада јако у питању; о свему се спочетка одлучило да се потпора од нештампарских радника или не прима никако или у крајњим случајевима¹.

Бојазан штампара да би могли бити повучени и за штрајкове других грана, има у толико оправдање када су оног пролећа штрајковали кројачи као и радници на грађењу државног водовода па су одмах и обућари ушли у штрајк.

О овом последњем писао сам Зонеману 28 јуна: „У Хотелу де Сакс одржао се јуче збор обу-

¹ Густав Цек тврди у својој књизи „Интернационала“ (Лајпциг 1904) да би се немачки штампари преко свога друштвеног председника обратили Генералном Савету Интернационале да се Интернационала, и у првој линији Штампарско Удружење, интересује за штрајк своје браће у Лајпцигу. Немогуће је да ови подаци могу бити тачни. Прво, у оно време није било још штампарских савеза, према томе није могло бити ни председника савеза; друго, штампари нису хтели да приме новац од политичких организација, па чак ни од Интернационале. У саопштењу истина може бити највише то да су се лајпцишки штампари обратили Генералном Савету да преда једно писмо Лондонском Штампарском Удружењу. Па и ово ми је нешто сумњиво.

ћара ради повећања наднице. Пошто смо ми имали важну седницу, отишао сам тек доцније. Стога не могу дати потпуни извештај. Др. Ерас, који је од почетка до краја присуствовао расправљањима, послаће Вам такав извештај за „Neue Frankfurter Zeitung“, који ви можете употребити за периодични лист.

Судећи према духу који је на збору владао, радници са својим врло оправданим захтевима неће успети. Незнање, неслога међу њима, не дају им да дођу до тога како то њима треба више но свим другим радницима, пошто добар радник при дванаесточасовном радном времену зарађује два талира и двадесет гроша до три талира за недељу. Пошто се ми као незаинтересовани нисмо смели умешати у дебату, Ерас и ја казали смо им озбиљно доцције у приватном кругу да то неће ништа користити.“

1 јула Зонеман је одговорио ово:

„Имам пред собом Ваше цењено писмо од 23 и 28 јуна. Моја опомена управљена Вама извесно није била тако злонамерна како сте је Ви можда схватили. Ја знам врло добро колико од Вас траже, и колико Вам тешко пада да нашој ствари жртвujete још више времена; и ја не тражим неко дуго писмо; два реда довољна су увек да једну чињеницу укратко саопште. Да сте ми одмах написали да штампари неће нашу помоћ, за тренутак било би доста.

Што се тиче поменутог предмета, мило ми је што људи тамо у првом реду не оскудевају у средствима. Само Вас молим да им понова кажете да је Одбор, ако буде потребе, готов да се заузме за њих и казао ми је то у нашем периодичном листу.“

Са тиме се завршила наша кореспонденција о штампарском штрајку. Штампари су постигли само делимичан успех. Множина њихових вођа била је злостављана. Штампарски Савез одлучио је у августу да четворостручи улог те да једанпут врати узети зајам, затим да може потпомоћи злостављене који су још остали. Тарифна Комисија била је осуђена на четрнаест дана затвора због повреде Па-

раграфа против штрајка у Саксонском Занатлиском Уређењу. На подигнуту жалбу пресуда је поништена. Обућари против очекивања били су срећнији да су повишење наднице учинили до 25 процента. Што је њима помогло било је то што мајстори нису били организовани и већином нису били капиталисти, који нису могли дати никакав отпор.

Што се извесан број либерала крио у лајпцишком штрајку дало ми је повода да кажем у осмом броју периодичних листова Сталног Одбора да има једна чињеница да су захтеви радника нашли најодлучнији отпор управо с оне стране с које се на народ увек гледало слатким очима и говорило о пријатељству према радницима. Зато се не треба чудити што се чак у радничким круговима који са ласализмом нису имали никаква посла, о раду једног дела прогресивне партије није чуло ништа мање него ласкаве оцене. Ово им не повећава симпатију.

Истог лета (јули) сазвали смо раднички збор да протествујемо против одлука трговачке и занатлиске коморе у Дрезди и Цитауу, које су одлучиле да новоуведене радничке књижице не треба, противно занатлиском уређењу, да чувају радници него послодавци, и да могу без договора са радницима уносити у радничку књижицу сведочанства о њиховом понашању. Проглас који смо јавно упутили саксонским радницима да се придруже нашем протесту, имао је добар успех. Ласаловци су у овом случају вршили са нама заједничку ствар.

Штутгарска Скупштина.

Трећа Скупштина Радничких Савеза била је од Сталног Одбора сазвана у Штутгарт 3 до 5 септембра 1865. На њему су били заступљени шездесет савеза и један окружни савез, са шездесет делегата. Међу делегатима истицали се између осталих: Херман Грајлих делегат за Рајтлинген, професор Екхарт за Манхајм, банкар Едуард Пфајфер за Штутгарт, Јулиус Мотелер за Кримичау, који је већ био у Лајпцигу 1864, Штрајт за Кобург, Штаудингер, који је стекао себи велики глас као физиолог и садашњи професор на лајпцишком универзитету. Од споменутих личности Херман Грајлих убрзо после Штутгарске Скупштине отишао је из Рајтлингена у Цирих, где је готово истовремено са мном, и то као ученик Карла Бирклиса и Жана Филипа Бекера, постао социјалист. Јулиус Мотелер у исто време развијао се на такав начин. Професор Екхарт био је редактор 1864 у Минхену основаног Deutsches Wochenblatt. Екхарт је стајао на крајњем левом крилу демократије.

У локалном комитету поред банкара Пфајфера био је државни адвокат Хелдер, доцнији министар унутрашњих дела за Витемберг, који је у име локалног комитета и града одржао поздравни говор. Бандов је председавао. Дневни ред био је опет препуно натоварен. По жељи Зонемановој укинута је тачка о „Каси за осигурање у старости;“ хтео је о томе прво да изда брошуру. Ја сам имао реферат о друштвеним трпезама, какве су тада доста постојале за нежеђене раднике у немачким рад-

ничким савезима Швајцарске. Мој говор о томе био је најкраћи од свих. Макс Хирш имао је реферат о добијању општег, подједнаког и непосредног изборног права. У својој предложеној резолуцији препоручивао је да се раднички савези свим силама треба да заложу за задобијање тога права. Ова резолуција изазвала је опозицију професора Вунта који је у име Олденбуршког Савеза и, с изузетком Манхајма, у име баденских савеза, тражио да се пређе на дневни ред, што је изазвало бурно негодовање. Најзад Хирш је променио своју резолуцију у толико што је место немачких радничких савеза ставио немачке раднике, после чега је резолуција једногласно примљена. Хирцел, делегат за Нирнберг, реферисао је о коалиционом праву; он је тражио да се одстране све препреке које су сметале да се испуни ово право, и о томе је једногласно било одлучено. Исто тако једногласно је био примљен Бандових предлог за укидање путних књижица и обавезних легитимација.

Мориц Милер делегат за Пфорцхајм, нешто особенији али ревноснији и у својој врсти благонаклоњенији фабрикант накита, имао је реферат о женском питању, питање које је он као специјалитет обрађивао. У своме писменом реферату он је тражио потпуну социјалну једнакост жене са човеком, оснивање васпитних завода за раднице и оснивање женских радничких савеза. Дебата о овом питању одузела је највише времена. Професор Екхарт изјавио је изрично да социјално ослобођење жене обухвата то *да се женама да право гласа*, као што Скупштина такво право тражи и за људе. Са овим тумачењем Милерове резолуције биле су примљене са знатном већином.

Одлуке Штутгарске Скупштине у својој целокупности значиле су одсудан корак у левицу. У свима практичним питањима унутрашње политике такозвани самопомагачи и ласаловци стајали су на истом земљишту. И организација је претрпела малу поправку. Улог од два талира годишње од сваког

савеза значио је финансиску слабост Сталног Одбора. Ја сам такође у периодичним листовима Сталног Одбора учинио предлог да се најпре улог подигне на један грош годишње од сваке главе у савезу и да се председник Сталног Одбора награди са 300 талира да би евентуално и личности које су финансиски зависне могле заузети положај председника; и председника треба такође да непосредно избере Скупштина. Најзад сам предложио да се због великих трошкова Скупштина сазива на сваке две године — што управо није био никакав мајсторски предлог од мене — и да се тиме окружним савезима омогући боље развиће. После живе дебате улог од гроша, који је предложила и Организациона Комисија био је најзад примљен, други предлози били су одбијени. Исто тако Скупштина је са 30 против 22 гласа одлучила да службени орган савеза није потребан. Овом одлуком тргло се с пута сукобу са издавачем *Кобуршких Радничких Новина*, које су имале јаке присталице међу савезима. Могао бих приметити овде да су извештаји који постоје о Скупштинама необично кратки и врло непотпуни.

У Сталном Одбору били су изабрани Бандов, Бебел, Ајхелсдерфер, М. Хирш, Хохбергер, делегат за Еслинген, Кениг за Ханау, Ф. А. Ланге, Липолд за Глаухау, Рихтер за Халсбург, Сацртајг за Готу, Зонеман, Штаудингер за Нирнберг. Зонеман, који је такође био изабран за председника Одбора, одбио је избор. На прво место дошао је Штаудингер, који, како је искуство показало, није био дорастао своме задатку. Штаудингер, остарији човек, по свом занату био је кројач, а као секретар требао је да му буде при руци инжињер Хирцел, делегат за Нирнберг.

Ни на којој другој као на Штутгартској Скупштини није се тако разговетно видела тежња различитих грађанских партиских вођа да задобију одсудан утицај на савезе. Сви су осећали да се у Немачком Питању прилази једном решењу. Разилажења између левице и деснице била су све живља

и раздраженија. Супротности између Пруске на једној и Аустрије и већине средњих и малих држава на другој страни, биле су све оштрије. У заједничкој посади херцогства Шлезвиг-Холштајна аустриским и пруским трупама после пораза Данаца и њиховог одласка из обадве земље, које су сада прешле у немачку својину, сазревало је све више нових случајева за сукоб. Немачки народ дошао је постепено у стање великостепене узрујаности.

Ово расположење осећало се и у здравицама на банкету скупштинском, који је био приређен у недељу увече у локалу где су биле скупштинске седнице, у концертној дворани, у истом локалу у коме се после 42 године, августа 1897, састао први интернационални раднички конгрес на немачком земљишту. Док се пријатељи и другови на метафоричан начин одушевљували за друску надмоћност, демократи, а нарочито њихови говорници Карл Мајер, делегат за Штутгарт, изишли су за радикално растурање, које смо ми млади, и ако реч није била исказана, сматрали као захтев за немачку републику. Карл Мајер, тадашњи најслављенији популарни говорник у Виртембергу, коме је природа дала Стенторов глас, седео је за столом укусо према мени. Он је устао да свом силином својих плућа и у збијеним сликама изнесе програм против реакционарног Франкфуртског Сабора који мора одступити са свога места да омогући демократско уједињење Немачке. У ватри говора засукали му се рукави од капута и кошуље и показивали две мускулозне мишице, чијим је гестовима он пратио свој говор. Овда онда ударао је песницом о сто да су чаше и тањира играли. Наравно његова здравица налазила је громко одобравање од стране слободне, демократске Немачке. И варош Штутгарт се потрошила и, кад смо у понедељак после подне ради шетње отишли у тадашње стрелиште, дала нам гутљај швапског вина са ужином.

При препирци у Кобургу појавио се у оно време спис под насловом *Ослобођење Немачке из најдубљег срама*, у коме се отворено пропаговало

за немачку републику, што наравно није могло бити без револуције. Али мисао о револуцији тада није плашила. Успомене на револуционарне године биле су поново оживљене говорима и списима заинтересованих и незаинтересованих људи. Да је победоносна револуција могућна, са изузетком Остелбајна, веровала је готово цела Немачка. Навео сам већ како се Бизмарк и Микел помирили са овом могућношћу. Али и пријатељ Микелов, господин фон Бенигзен, писао је већ године 1850 писмо својој мајци, у коме је после тумачења тадашњег положаја Шлезвиг-Холштајна овако наставио:

„Док национална партија не дође на владу у Пруској — и још у овом тренутку вође се колебају да ли садањој влади уопште треба да приреде озбиљну, на њен слом срачунату опозицију! —, јуначка борба ове немачке земље је узалудна. Само се заиста бојим да ћемо ми, да би меру штете и огорчења препунили, бар за неколико година доживети потпуно покорене Шлезвиг-Холштајна. Спокојство наших европских краљевских породица, и ако га многи поткопавају, неће бити разорено рђавим успоменама и сновима. Кроз десетак година опет ће бити буре и нереда, и од нас млађих заклињу се сваког дана више њих у тајној да се никада, било уставовци било радикали, неће никад обмањивати празним обећањима у кришном тренутку. Цело друштво послаће се у Америку и после покушају да се уједини, било да послави себи краља или председника. И то ће присталице Далман и фон Гагерн опет спречити и желети да ублаже....“

Дванаест година доцније писац овога писма, као президент Немачког Националног Савеза, спадао је у личности које су имале највећег утицаја у Немачкој, а можда је он био од највећег утицаја. Али господин фон Бенигзен водио је сада ону исту политику за коју је некад осуђивао Далмана и Гагерна. Мисао на револуцију против Бизмаркове Пруске била му је несхватљива. А како је он пред крај

свога живота мислио о Револуцији од 1848 и 1849 види се из живе дебате коју сам ја на педесетогодишњи 18 март, 18 марта 1898, намерно изазвао у немачком Рајхстагу, и при чему ми је господин фон Бенигзен био главни противник.

Како су Ласал, Маркс и Енгелс мислили о идућој револуцији у Немачкој, види се из преписке између њих, коју је Меринг издао у Штутгарту у Децовој издавачкој књижари. И Гарибалдијев победоносни поход у Неапољ и Сицилију (1860), који је своје покретачу донео огромну популарност у целом културном свету, учврстио је веровање у моћ револуционарних маса.

Да се чак и у врло високим круговима јужне Немачке мислило на могућност револуције за уједињење Немачке, показују мемоари кнеза Хоенлоа, који, пошто је извео да је поцепаност Немачке не може даље сносити, каже: „Из овога излази да су и најмирољубивији, најконсервативнији људи у Немачкој доведени дотле да изјаве: ми морамо помоћу револуције доћи до јединства, зато што законским путем не можемо постигнути циљ.“ И под 33 мартом 1866 принц Карло од Баварске писао је Хоенлоеу: „Чини ми се да једна погоднија прилика, без револуције (у оригиналу је подвучено), води савезној реформи“, и т. д.

Кад се тако мислило горе, зашто не и доле?

*

Расправљања и одлуке Штутгартске Скупштине о слободи коалиције били су одговор на исто таква расправљања пруског парламента. Шулце-Делић и Фаухер — последњи и такозвани национални економ, који је на једном народном збору у Лајпцигу 1864 озбиљно покушао да докаже да се социално питање може најбоље решити ако сваки зна Двојно Књиговодство и има тачан часовник да рачуна са временом — тражили су да укину §§ 181 и 182 Занатлиског Уређења од 1845, односно забране коалиције. Али чудновато је како су пропу-

стили да траже и укидање §§ 183 и 184. По § 183 образовање савеза међу фабричким радницима, калфама, помоћницима, или шегртима, без полициског *доушћења* могло је бити кажњено: оснивач и председник савеза са глобом до 50 талира или затвором до четири недеље, чланови глобом до 20 талира или затвором до четрнаест дана. По § 184 имало се казнити својевољно напуштање рада или отказивање рада, или груба непослушност, или тврдо упорство, глобом до 20 талира или затвором до четрнаест дана. У „Sozialdemokrat“ Ј. Б. фон Швајцера и на зборовима у говору предлагачи су изјавили да је § 183 већ пре петнаест година укинута од пруске владе, и § 184 нема никакво посла са коалиционим правом. Ово схваћање у нашим редовима рђаво је утицало, и *Кобуршке Радничке Новине*, које су све одлучније бивале, напале су за то најоштрије Шулце-Делића и другове.

Слабо понашање либерала у овом питању, конзервативни демагог, тајни саветник Вагенер, тражио је вешто да употреби на своју корист, пошто је либерале надмашио. Он је предложио да се предлог комисије одбије преко предлога либерала, зато што је његова форма изазвала сумњу, и да се позове влада да поднесе нацрт закона којим би се не само укинуле све изузетне наредбе Занатлиског Уређења које ограничавају право за савезе, него да се у вези с тим такве организације само почете приведу у дело, које су омугућавале да раднички сталез може у држави заузети пристојан положај и својим сопственим интересима самостално руководити и заступати их.

Тако су конзервативци у оно време одвели воду либералној буржоазији.

Друга једна прилика у којој су обе радничке партије ишле раме уз раме, била је келнска посланичка свечаност и њен ток. Келнски прогресисти сазвали су пруске посланике прогресивне партије, то значи, дакле, врло велику множину. Друге Коморе, у Келн на реформну свечаност, 22 јула 1865,

чија сјајна тачка требао је да буде банкет у Гирцениху. Господин фон Бизмарк наредио је да се забрани приређивање свечаности, а келнски обербиргермајстер Бахем био је доста слаб да повуче натраг одобрење да се свечаност одржи у дворници Гирцениха. Догађај је обратио велику пажњу. Кад су посланици дошли у Келн, господин фон Бизмарк наредио је да се њихови зборови растерају полицијом и војском. После тога отпутовали су лађом у Оберланштајн да тамо на земљишту мале државе Насау раде оно што је било немогуће у држави немачког гласа, у Прусској. Али је и овде ушла војска и онемогућила збор.

О овом Бизмарковом насилном поступку свуда се подигли протести. У Берлину, у Лајпцигу, и на другим местима, скупљали се ласаловци и чланови радничких савеза да одсудно протествују против келнских догађаја и да траже пуну слободу савеза и зборова. Слично као „Sozialdemokrat“, и кобуршки „Arbeiterzeitung“, подсмевајући се и ругајући изишао је против посланика прогресивне партије, који се ништа мање но храбро понашали у овој ствари.

Ови догађаји изазвали су преписку између Зонемана и Ф. А. Лангеа. Последњи је био у Келну поводом свечаности. Зонеман се жалио што му он (Ланге) не шиље никакве вести о келнским догађајима, и мислио је да су социјалдемократи играли *va banque*, али они би изгубили игру. Он му шаље у прилогу једно писмо о келнским догађајима од Бандова, који је на жалост болестан у овом важном времену, он може писмо по обавези послати на мене, а ја затим да га вратим њему (Зонеману). Шта је било у писму, не сећам се више. Ланге је одговорио 31 јула 1865:

„Што се тиче збора код Ланча (раднички збор у Келну), држим да нема смисла о томе много говорити. Расположење било је изврсно. Али ја ћу исто тако мало као и Ви узети на себе одговорност да у садашње време врења дајемо лозинку од своје

воље, а то би било нужно у извештају о овом збору са његовим интересантним последицама...

Као и Ви, ја сматрам да је време до крајње мере критично. Уосталом, ја не мислим да Швајер не игра потпуно *va banque*. Тада би игра била већ изгубљена. Сад радницима, нарочито у пределу око Рајне, не смета ништа да се дигну за принцип. Ја мислим да се полази отуда да „Socialdemokrat“ часно погине и затим, с ослањањем на јавне организације, да се уведе систем заједничких друштава. (?! А. Б.). Нисам допустио да ме заслепи сјај посланичке свечаности. Ја нисам никад јаче осећао да је досадањој прогресивној партији одзвонило, али *наше* време није још дошло.

Посматрати и конце у руци држати, савезе ширити, пријатеље скупљати; али никако не давати лозинку. У случају да је томе време, *да би се ми могли скућљати, покажите се*. Покушајмо једаред да негујемо везу...

Враћајући се на држање нашег листа (периодични лист) и политичко-социалну кризу, ја препоручјем опет да се социални део држи опширно и интересантно, али објективно; *али политички део оштро, толико отворено ироштив свих кнезова колико је само могуће. У пошуйцима ових људи не може се најасши ни једна друга партија него управо ироштив свих, и то безобзирно и ироштив оних коју су моменшано либарално свирали.*

У додатку уз писмо Ланге пише: „Видиш тек сад да је почетак мога писма бескорисно мистериозан. О збору код Ланча вести свих либералних листова потпуно су исисане из прстију. Осем В. Ангерштајна, није било ниједног известивоца. После збора образовала се својевољна чета да кроз варош поздрави посланике. Пред главном стражом узвици за саветско право, итд. Покрет је био ласаловцима исто тако потпуно узет из руке, као што је либералима испао наопако. Народ је тражио вође. На један миг Ангерштајна и мене би учинили што би хтели. Цела ствар извршила се уосталом од саме

себе. Нико није предводио. Али увидело се шта може наступити ако влада тако продужи.

У другом писму Ланге наговештава да је доцније морало доћи до цепања у Сталном Одбору и међу савезима. О томе он се још јасније изразио у своје писму од 10 фебруара 1865 упућеном Зонеману. Ту је стајало:

„Дошавши до свога положаја према радничком питању, ја сам с почетка имао план да мој опстанак у Одбору зависи од примања мога малог списка (*Радничко Пишање*); чини ми се сада да је у сваком односу згодно да утврдим свој положај, па ма дошао с већином у нешто оштрију опозицију. Духови се морају ухватити у коштац.“

У години 1865 и почетком 1866 извесно време изгледало је као да ће се завађена браћа у радничком покрету измирити. Не водећи рачуна о већ споменути случајевима, у којима су ласаловци и чланови радничких савеза радили заједничку ствар и подизали заједничке захтеве, 17 јула 1865 један збор Мајнгаца, на коме се као говорници Општег Немачког Радничког Савеза јавили Лацер и Велкер из Франкфурта на Мајни, изразио се овако:

Радничка Скупштина изјављуја да у интересу добре ствари радничког сталежа држи да је расцеп у радничком покрету штетан, и збор који се састоји из чланова радничких васпитних савеза Мајнгаца и из чланова Општег Радничког Савеза, изјављује да је готов да пружи руке на све кораке за помирење.

Главни говорник на оном збору био је професор Екхарт, који је за тему свога говора узео „Државна помоћ и сопствена помоћ.“ Слични покушај за уједињење, који је средином јануара 1866 био учињен у Лајпцигу, пропао је; међутим сви се сложили да се боре за добијање општег, једнаког директног, и тајног изборног права. Главни говорник на овом збору био је професор Вутке.

Даље, други један народни збор убрзо после тога у Дрезди, при чијем су сазивању учествовале обе радничке партије, тражио је уставотворни парламент

на основу општег изборног права, а за његову заштиту и потпору тражио је опште наоружање народа. Исте захтеве подигао је у Берлину један велики народни збор под председништвом Бандова.

На Божић, 1865, на позив Фрицшеов састао се у Лајпцигу Општи Немачки Конгрес цигаретских радника, на коме је одлучено да се оснује један савез за целу Немачку. Као орган тога новооснованог савеза појавио се идућег пролећа „Der Botschafter“, чији је редактор био Фрицше. Тиме је било основано прво централно оргинизовано радничко друштво Немачке. На челу је стајао директориум од три лица чији је председник био Фрицше. Локална друштва исте врсте у ово време основала се у знатном броју, тако у Лајпцигу и на другим местима. И већ лети 1864 у Цвикауу био је основан Рударски Савез, чији се чланови растурали по угљеним областима Цвикау, Лугауа и Штолберга. Ово је била прва немачка модерна рударска организација. Њен оснивач и вођ био је злостављани рудар именом Динтер, чије су тежње живо потпомогли Метелер, В. Штолс и ја, доцније и Либкмехт.

Јула, на окружном збору у Глаухауу ја сам предложио да се упркос владе оснује окружни савез, па ма савез угушили а нас казнили. Али за овај предлог није било ниједног гласа. Тако сам ја предлог повукао. Место тога било је одлучено да се оснује Савез за потпомагање духовних и материалних интереса радничких савеза, чији сам председник био ја. Одлучено је даље, да сваки члан годишње плаћа један грош улога. У нови савез ступило је 29 савеза са 4.600 чланова. Овом уједињењу власти нису правиле никакве сметње.

Кад сам двадесет година доцније као члан саксонске скупштине господина фон Ностиц-Валвиц, наследника господина фон Бајст, на најоштрији начин напао због срамног тумачења које је саксонски Закон против савеза и зборова за његове владе налазио против нас, и кад сам при томе изјавио да је режим господина фон Бајст био још право чудо

од либерализма према његовом режиму, господин фон Бајст пожурео се да ову изјаву у својим мемоарима узме за своје оправдање. У извесним границама он је за то имао право. Што је после у Саксонској деценијама урађено у кињењу и најдрскијем тумачењу на основу Закона против савеза и зборова, превазилазило је све појмове. Са министарског стола и господин фон Ностиц-Валвиц и његов последник господин фон Мецш поново су изјављивали да се социална демократија мора другом мером мерити него свака друга партија. То значи место права долази самовоља чиновника. И ови су у самовољи чинили све што је човеку могућно.

Августа 1865 Бизмарк је забранио за Пруску *Кобуришке Радничке Новине*. Међу личностима које су пале на жртву његовом режиму, зато што се опирали његовој политици и радницима показивали њихов прави карактер, стајао је на првом месту Либкмехт.

Вилхелм Либкнехт.

Либкнехт и Бернхард Бекер били су јула 1849 прогнати из Пруске. После тринаестогодишњег изгнанства, Либкнехт се вратио у Берлин лети 1862. Амнестија од 1860 омогућила му ово. Он је примио позив старог револуционара Аугуста Браса, с којим се као и Енгеле упознао у Швајцарској и који је, као што је већ споменуто, лети 1862 основао у Берлину великонемачки демократски лист, „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“. Поред Роберта Швајхела, за редакцију је задобијен Либкнехт, и то за спољну политику. Обојица нису имали ни најмању сумњу у карактер Браса, ма он припадао најрадикалнијим револуционарима. Али кад је крајем септембра 1862 Бизмарк дошао на владу, осетили су обоје убрзо после тога да се нешто није слагало. Сумња се посведочила кад је једног дана слушај хтео да је Швајхел од послужитеља из министарства примио писмо за Браса, чија је садржина, како је послужитељ приметио, требала одмах да буде објављена. Обоје су дали оставку и изишли из редакције. Како је Либкнехт једном приликом изјавио, Ласал оу је на годину дана после његовог изласка из редакције „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ пребацио што је напустио свој положај. Либкнехт, који је тада имао жену и два детета, које је из Лондона довео у Берлин, издржавао се кореспонденцијом за различите новине. Кад сам се упознао с њим он је писао између осталих за „Oberrheinischer Kurier“ у Фрајбургу у Бадену, за демократски лист „Tagespost“ у Грацу и за „Deutsche Wochenblatt“ у

Манхајму, али од кога је силом извлачио хонорар. Доцније писао је извесно време за „Frankfurter-Zeitung“. Јавна предавања држао је нарочито у берлинским савезима штампара и кројача, али и на радничким и народним зборовима, у којима се борио против Бизмаркове политике, за чијег је штитоношу сматрао Ј. Б. фон Швајцера, редактора листа „Sozialdemokrat“.

После свога прогонства отпутовао је најпре у Хановер, где је Швајхел нашао редакторско место у тамошњем „Anzeiger“. Али пошто се овде није ништа за њега нашло, он је дошао у Лајпциг, где га је једног дана, почетком августа, др. Ерас, који је тада био редактор „Mitteldeutsche Volkszeitung“, довео к мени. Либкнехт, за чији сам рад и прогонство знао из новина, наравно интересовао ме врло живо. Тада му је било четрдесет година, али имао је жар и живахност младића од двадесет година. Одмах после поздрава ступили смо у разговор о политици, при коме је он са плаховитошћу и безобзирношћу нападао и окарактерисавао прогресивну партију а нарочито њене вође да сам био изненађен и ја, који тада такође нисам у њима гледао свеце. Међутим он је био човек првог реда, и његово грубо биће није сметало да се ускоро опријатељимо.

Либкнехт нам је дошао у Саксонској као наручен. Јула месеца ми смо на окружној конференцији у Глаухауу одлучили да пошљемо путујуће предикаторе. Али ово је било лакше одлучити него извести, јер није било zgodних личности чији би положај у животу дозвољавао такав рад. Либкнехт се ставио својевољно на расположење за ора путовања ради држања говора. И у Радничком Васпитном Савезу он је био добро дошао за предавања, и ускоро његова предавања била су најпосећенија од свих. Даље, предузео је у Радничком Васпитном Савезу да предаје енглески и француски језик. Он је постепено добио свакако врло скромно издржавање. Ипак је био приморан, као што сам доцније дознао, понеку добру књигу да носи у ан-

тикварницу. Његов положај био је погоршан тиме што је његова (прва) жена боловала од груди те јој била потребна велика нега. По спољашности Либкнехтовој његове бриге нису се опајале, ко га је видео и слушао морао је веровати да се налази у повољним приликама.

Први агитациони пут предузео је он у доњи Ерцгебиргер, нарочито у радничка села Милзенгрунда, чиме је прокрчио пут до своје доцније кандидатуре за Севернонемачки Рајхстаг. Пошто сам и ја чешће предузимао агитационе путеве, и од тада смо у политичким питањима већином заједнички радили, наша имена постојала су све више позната у јавности, док најзад нисмо постали за њу два нераздвојна човека. То је отишло толико далеко да када се у другој половини седамдесетих година један од партиских другова са мном наортакчио, долазила су трговачка писма, која су место Ислајб. & Бебел носила име Либкнехт & Бебел, догађај коме смо се увек смејали.

На овим листовима још чешће имам да спомињем Либкнехта, али опис његовог живота не могу овде дати. Кога то интересује наћи ће то ближе у књизи *Лајпцишки велеиздајнички процес прошлв Либкнехта, Бебела и Хейнера* и у спису *Вилхелм Либкнехт*, од Курта Ајенера. Обе публикације изишле су у књижани Форверц.

Либкнехтову праву борбену природу носио је непоколебљиви оптимизам, без кога се ниједан велики циљ не може постићи. Ниједан тежак удар, био задесио њега лично или партију, није могао из колосека. Ништа га није збуњивало, увек је знао наћи излаза. Против нападаја противника његова девиза била је: На једног лопова један и по! Груб и безобзиран према непријатељима, он је према пријатељима и друговима био добар друг који је тражио да изглади супротности које су постојале.

У приватном животу Либкнехт је био брижљиви муж и отац, који је великом љубављу волео своје.

Такође је био и велики пријатељ природе. Неколико лепих дрвета у иначе пустом пределу могло га је занети и завести да тај предео назове лепим. У својим потребама он је био прост и без великих захтева. Једна изврсна супа коју је моја млада жена одмах после наше свадбе, у пролеће 1866, ставила једног дана преда њ, одушевила га толико да јој ову супу целог свог живота није заборавио. Он је волео добру чашу пива или добру чашу вина, али већи трошак није правио. Ако је имао некад нешто ново од одела, што се често догађало, и ја то нисам приметио и казао своје признање, могао сам бити сигуран да ће ми, пошто протекне доста минута, на то обратити пажњу и запитати за мешање. Он је био човек од гвожђа са детињском нарави. Кад је Либкнехт умро 7 августа 1900 тога дана навршило се тридесет и пет година одкако смо се први пут упознали.

У својој раду у партији Либкнехт је волео да створи готове чињенице када је претпостављао да би неки његов план наишао на отпор. Од ове особине ја сам спочетка много пропатио, јер ја сам добијао увек да поједем супу у коју је он надробио. У његовој оскудици практичне вештине морали су други предузети извођење упутстава које је он дао. Али најзад добио сам храбрости да се ослободим његовог аподиктичког бића, и сада смо понекад долазили у оштри сукоб, а јавност то није ни приметила, а наши односи тиме нису дуго били помућени.

Много су писали о утицају који је Либкнехт имао на мене; тврдили су, на пример, да само његовом утицају има да се захвали што сам постао социјалист. У једној брошури која је 1908 изишла код Лангена у Минхену, речено је даље да ме је Либкнехт начинио марксистом за каквог сам се ја исповедио у септембру 1868 на Нирнбершкој Скупштини. Либкнехт је требао на то да употреби три године док је од Савла начинио Павла.

Либкнехт је био четрнаест година старији од

мене, он је дакле кад смо се ми упознали имао дуго политичко искуство пре мене. Либкнехт је био научно образован човек који је марљиво студирао. Ово научно образовање мени је недостајало. Либкнехт је, најзад, био у Енглеској дванаест година у интимној вези са људима као што су Маркс и Енгелс и од њих је много научио, веза која је мени исто тако недостајала. Да је Либкнехт под таквим околностима морао извршити на мене велики утицај, сасвим се по себи разумевало. У противном случају била би срамота за њега што није умео овај утицај извршити, или срамота за мене да се из дружења с њим нисам ничему користио. Један од мојих познаника из оног времена писао је пре неколико година у „Leipziger Volkszeitung“, да је (1865) чуо како сам ја у једном малом кругу причао о свом познанству с Либкнехтом и уз то приметио: „Гром и пакао, од кога се човек може нечему научити!“ То се смело удесити. Али социјалистом бих постао и без њега, јер на путу за то ја сам био кад сам се с њим упознао. У сталној борби са ласаловцима морао сам читати Ласалове списе да бих видео шта хоће, и тиме се ускоро извршила у мени промена. Држање либералних говорника у парламенту и изван њега постепено је и код нас изазивало незадовољство, и ореол око њихове главе почео је ишчезавати. Нарочито је створило нерасположење држање либералних вођа у радничком питању. Моје опхођење са Либкнехтом ускорило је моју промену у социјалиста. Ову заслугу има он. Слично је и са тврдњом да ме је Либкнехт начинио марксистом. Ја сам у оним годинама слушао многа врло добра предавања и говори од њега. Он је говорио о енглеским и занатлиским саветима, о енглеској и француској револуцији, о немачким народним покретима, о политичким дневним питањима, итд. Кад би дошао да говори о Марксу и Ласалу тада, колико се сећам, нисам од њега чуо увек политичке, дуже теоричке супротности. Али за приватне разговоре нити је

имао време он нити ја, дневне борбе и оно што је с њима било у вези нису допуштале да дође до приватних теориских објашњења. И Либкнехт по целом свом дару био је много више крупни политичар него теоретичар. Велика политика била је његово омиљено занимање.

Ја сам много више, као готово сви што су тада постали социјалистима, преко Ласала дошао до Маркса. Ласалови списи били су у нашим рукама још пре но што смо знали за списе Маркса и Енгелса. Колико сам ја био под Ласаловим утицајем показује још јасно моја прва брошура *Наши циљеви*, која је изашла крајем 1869. Али тек крајем 1869 нашао сам довољно времена и тишине да темељно, и то у затвору, прочитам прву свеску *Кайишала* од Маркса који је изишао позно лети 1867. Пет година раније ја сам покушао да студирам Марксов спис *О политичкој Економији*, али остало је на покушају. Прекомеран рад и борба за опстанак нису ми давали потребну доколицу да духовно прекувам тешки спис. *Комунистички Манифест* и други списи Маркса и Енгелса били су Партији познати тек крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. Први спис од Маркса који ми је дошао у руке и који сам са уживањем прочитао била је *Присјуйна Адреса* за оснивање Интернационалног Радничког Друштва. Овај спис упознао сам 1865. Крајем 1886 придружио сам се Интернационали.

Све веће неслагање у радничким савезима

Непријатне јавне прилике, којих су радиници све више бивали свесни, утицале су наравно и на њихово расположење. Сви су тежили за променом. Али пошто није било вођења јасног и ка циљу, према коме би се имало поверење, пошто није постојала ни нека јака организација која би снаге прикупљала, расположење је напукло. Никад са мање резултата није прошао један покрет тако изврстан у суштини. Зборови су били препуни, и ко је најоштрије говорио био је тих дана истакнут човек. Ово расположење владало је нарочито у Лајпцишком Радничком Васпитном Савезу. Крајем октобра замолио сам професора Екхарда из Манхајма — који је био један од најсјајнијих говорника свога времена —, пошто је говорио на једном наредном збору у Лајпцигу, да одржи једно предавање у Радничком Васпитном Савезу. У овом предавању он је обрадио положај радника у тадашњој датој ситуацији, нарочито у односу на његове социалне захтеве. У последњем односу он се одлучно изразио за мешање у државним пословима. И Ласаловој идеји о државној помоћи он није имао ништа да пребаци ако та помоћ потиче из демократске државе. Говорник је пожнео бурно допадање и није му нико противречио.

Не обзирући се на понављана одбијања, ми смо се крајем 1865 опет обратили на саксонску владу да одобри окружни савез. Чешћа измена политичких погледа постала је сада потребом. Влада је опет поставила погодбе које ми нисмо могли примити.

Ипак ми смо у Одбору Савеза за потпомагање духовних и материалних интереса радничких савеза одлучили да одлуку оставимо савезима, и сазвали смо окружни збор за 28 јануар 1866 у Цвикау, чији дневни ред удесили смо тако да није било никакве законске сметње. По извештају требало је затим расправљати како ће се поступити са владиним одговором. Даље је требало већати: петиције за потпуну слободу заната и слободну сеобу, за тражење слободоумног Закона о Савезима, за укидање књижица за раднике и слуге и за укидање свих сметња приликом пролаза. После овога требало је већати о предлозима савеза и извршити избор Одбора. О постизању општег изборног права хтели смо се споразумети у приватном разговору.

Наш дневни ред лајпцишкој полицији изгледао је претеран. Наш деловођа и ја били смо позвани и тражили да се дневни ред промени, у противном случају конференција не би се смела одржати и савези би били објављени за политичке, што би онемогућавало спор међу њима. Директор полиције у Лајпцигу био је тада неки др. Ридер, негдашњи демократски борац из 1848, али који је Закон против Савеза и Зборових тумачио на такав начин да га ниједан конзервативац није могао строжије тумачити. Ми смо сада ставили на дневни ред само расправљање о владиној заповести, али испод руке обавестили смо савезе кад би могли послати доста представника, ми би покушали да постигнемо на конференцији оно што је могуће. Од 24 савеза дошао је 31 посланик. У недељу после подне почела су расправљања. Кад је један посланик за Вердау ставио предлог да се на дневни ред метне законско скраћење радног времена, противио се томе присутни полициски комесар. О заповести владе (Бајст) ја сам предложио збору да се овако изјасни:

„С обзиром да наредба Министарства Унутрашњих Дела радницима Саксонске оснивање окружних савеза дозвољава само под погодбом да се радиници неће занимати политичким, социјалним, или јавним

приликама, а овим ограничењем делатност савеза своди се на нулу, збор одлучује да одустане од оснивања окружног савеза, и оставља сваком савезу да врши свој задатак како хоће.“

Последица оних догађаја у Цвикауу била је да је лајпцишка полиција Раднички Васпитни Савез ставила под Закон против Савеза, то значи да је од сад према њему поступала као према политичком савезу.

Велико нерасположење у Лајпцишком Радничком Васпитном Савезу одавно је пробудило држање листа „*Berliner Volkszeitung*“, којег је било у читаоници, и то како због његовог недемократског држања тако и због непријатељства са којима се борио против слободних радничких захтева. На Генералном Скупу нашег Савеза (март 1866) по налогу одбора поднет је предлог да се одустане од примања „*Berliner Volkszeitung*“ и да се зато претплати на „*Reinische Zeitung*“ у Келну. Предлог је дао повода за живу дебату, али је најзад био примљен са 160 гласова против 17. Ова одлука у либералној штампи довела је до жестоких напада против Савеза и против мене. У мени су гледали виновника овог предлога.

Године 1863 уведена слобода заната у Саксонској претпостављала је да онај који хоће да се учини самосталним мора прво да добије општинско грађанско право. Али то је, нарочито у већим варошима, стајало доста новаца. Сада зими од 1865 до 1866 у Лајпцигу је почео покрет који је имао циљ да укине или бар да спусти таксе око добијања грађанског права и да радикално преобрази саксонско државно уређење. На челу овога покрета стајале су тада либералне вође. Ја сам исто тако похађао дотичне зборове и, многи су ме уверавали за то, држао сам најбоље говоре. Пошто је одређен програм био је састављен један комитет, коме сам и ја припадао, да управља агитацијом по целој Саксонској. Али брзо се увидело да наш рад нема циља. Кад смо у пролеће 1866 отишли тако далеко да смо

могли почети агитацију, заоштрење супротности између Пруске и Аустрије и расправљање о решењу Немачког Питања били су толики да су свако друго интересовање потисли у позадину. Међутим политички захтеви дошли су у први ред.

25 и 26 марта одржало се због тога више зборова у Дрезди, на које сам ја био послан као делегат за Лајпциг; на дневном реду било је и питање о уједињењу. Ја, као делегат за Лајпциг изразио сам се за заједничко уједињење, међутим Фалтајх је учинио погрешку што је чланове Општег Немачког Радничког Савеза оштро напао и пребацивањима обасуо, што је изазвало бурну срџбу. Фалтајх према њему као негдашњем Ласаловом секретару учињено поступање у Општем Немачком Радничком Савезу није могао заборавити — по налогу Ласала, који никакво противљење није могао трпети, био је истеран —, и стога је нападао на цео Савез кад год му се дала прилика за то. Ипак после завршетка оних зборова дошло је до заједничке конференције, на којој су са 20 делегата учествовали раднички васпитни савези у Лајпцигу, Дрезди, Шемницу, Глаухауу и Герлицу, чланови Општег Немачког Радничког Савеза у Дрезди, Плауеншер Грунду, Шемницу и Глаухауу, Савез старијих помоћника и типографска удружења у Дрезди. Одлучила се заједничка агитација за опште изборно право, за демократско право о савезима и зборовима, за слободну сеобу, слободу заната и за уклањање сметња приликом пролаза, увођење школске реформе, издржавање школа државним трошком, регулисање питања о надницама, питања о касама за болест и потпомагање и питања о друштвима. Присутни су се конституисали као комитет. Ферстерлинг је био председник.

При сазивању зборова учествовале су сада све радничке организације које су постојале у Дрезди, заједно и са удружењем штампарских помоћника. Радило се као да нема више никаквог Закона против Савеза који је забрањивао спајање савеза ради

политичких циљева. Са свих страна тражило се трајно спајање радничких организација. Питање о парламенту постало је одсада предметом живих агитација у радничким круговима. Ми смо тражили један уставотворни парламенат за целу Немачку и увођење општег народног наоружања за заштиту парламента, захтев који је тада у демократским круговима важио као нешто што се само по себи разуму, јер без такве заштите парламента могао би се извршити државни удар.

Међутим, један збор који се одржао 7 маја у Дрезди и био посећен од 2000 људи, донео је одлуке које су делимично управо чудно звучиле. У њима стоји:

1. Ми осуђујемо сваку политику која слама снагу Народа и не осигурава му слободу и благостање. 2. Ако се уступи само једна стопа немачке земље, то проглашујемо за издајство Отаџбине. 3. Ми тражимо да Његово Величанство Краљ и Влада испуњавају своју дужност према Отаџбини и Народу, и да стога они људи који против ових дужности сламају енергију отпора треба да се замене таквима који раде енергично и у народном смислу. 4. Ми тражимо да се владавина интереса, чији резултати опасни по земљу сада често излазе на видело, замени васпостављањем општег, подједнаког, и директног права гласа са тајним гласањем и неограниченом изборношћу. 5. Ми тражимо да Влада Његовом Величанству саопшти одлуку на основу савезних одлука од 30 марта и 9 априла 1848, да се сазове парламент и да се приступи решењу немачког уставног питања у смислу изречене жеље на народном збору фебруара 1849. 6. Ми тражимо скорашње васпостављање немачког аграрног права и опште народно наоружање.

Затим је изабрана депутација, у коју је спадао Ферстерлинг, Кнефел и државни адвокат Шрапс, да поднесе краљу жеље са збора. По себи се разуму да је примање ове депутације одбијено.

Најзад, добро или зло, морала је саксонска

влада, притиснута расположењем у земљи и на скупштини која је тада сазвана, да заузме положај према питању о савезној Реформи. Господин фон Бајст, који је досад био присталица немогућног аустриског пројекта за реформу и топло говорио о идеји Тројединства, дошао је сада у теснац. Упитан од депутације од Друге Коморе у скупштини како сада Влада стоји према аустриском пројекту за реформу, он је изјавио: Влада нема намеру да се врати на пројекат делегата; она је готова да ради за савезну реформу и за парламент који ће се изабрати на основу изборног закона од 1849. Према пруском нацрту за реформу он је чинио свакојаке нејасне ограде. Депутација Друге Коморе у друштву са депутацијом Прве Коморе тражила је да се влади поднесе предлог:

„Влада нека свом енергијом ради на томе да се избори за немачки парламенат на основу општег и директног права гласа, по могућству према изборном закону од 27 марта 1849, изврше у целој Немачкој у току овог месеца (јуни) и да се сазове парламенат у што краћем року.“

Али кугла се већ котрљала и јурила у другом правцу но што се очекивало.

Катастрофа од 1866.

Да би се оценили идући догађаји и наш положај према њима, потребно је дати сумаран преглед догађаја који су на бојишту одлучивали, обухватајући ту дугу дипломатске борбе које су Аустрија и Прусска водиле за превласт у Немачкој.

Смрћу данског краља Фридриха VII, новембра 1863, поново је искрсло Шлезвиг-холштајнско питање, пошто се са краљевом смрћу угасила Олденбургска Лоза. Новог данског краља, Христиана IX, Шлезвиг-Холштајнци нису признали као наследног херцога него се одлучили за принца Фридриха фон Аугустенбург, који је своје ступање на владу објавио као Херцог Фридрих VIII. Тиме је исказано припадање оба херцогства Немачкој што је изазвало уопште велико задовољство. Данска се противила овом решењу. Савезна скупштина морала се одлучити и за савезну егзекуцију против Данске, чије извођење предузели су Саксонска и Хановер. Али то извођење није се слагало са Бизмарковим плановима. Он је наредио својим државним адвокатима да докажу да Аугустенбург нема наследно право, одлука која је до крајње мере узбунила јавно мњење против Бизмаркове политике. У Бизмарку, човеку пруског вређања устава, није се више гледао онај који би питање решио у смислу народа из Шлезвиг-Холштајна, човек се и опет сетио да је то Прусска била која је имала главну кривицу у срамном завршетку првог шлезвиг-холштајног рата против Данске 1851.

Одбор Немачког Националног Савеза нашао

је стога живо одобравање кад је он већ позно у јесен 1863 у једном прогласу, потписаном од Рудолфа фон Бенигзен као председника, позвао народ да сам себи помаже. У дотичном програму стајало је: „Немачки Национални Савез потпомаже све општине, корпорације, савезе, друштва, потпомаже све пријатеље Отаџбине који с њим хоће да се споје за велико дело, потпомаже их да брзо стекну новац и да имају при руци војску, оружје и сва средства која би се могла употребити за ослобођење наше браће у Шлезвиг-Холштајну.“

Овај проглас несумњиво се противио читавом низу закона у појединим државама, али није се јавно дигао. Народно расположење симпатисало је овом догађају.

Убрзо после тога Одбор Немачког Националног Савеза за Шлезвиг-Холштајн објавио је проглас у коме је стајало: „Дела! наоружајмо се да се, када дође тренутак за дело, немачка младеж може ратоборно латити оружја... Можда само врло кратко време може употребити на вежбање у оружју и обучавање у тактици.“

Види са како су тада либерални говорници држали да је извођење народног наоружања могућно кроз кратко време. Тешко социалдемократу који би данас хтео да пусти сличан проглас. То је напредак од оног времена.

Могао бих додати овде да се почетком шездесетих година поред честог оснивања радничких савеза такође често оснивала и гимнастичка и стрелачка друштва, која су у националном покрету оних дана играла велику улогу. Бизмарк је сетно гледао на овај спорт. Велике свечаности, које су она удружења наизменично приређивала за целу Немачку, биле су скупљања маса које се у главној ствари занимале немачким питањем. У Лајпцигу августа 1863 одржала се општа немачка гимнастичка свечаност, којој је својом походом указао велико поштовање и сам господин фон Бајст. Али док је он на свечаности држао патриотски говор лајпцишка по-

лиција је забранила на јавним местима предавање уставних карата од 1849. На оној свечаности ја сам толико учествовао што је наше певачко друштво чији сам председник, после Фрицшеовог иступања, био ја, са осталим певачким друштвима у Лајпцигу певало у свечаној дворници. Октобра исте године приређена је и педесетогодишњица битке код Лајпцига. Ова свечаност у својој врсти била је далеко величанственија него гимнастичка свечаност. Она је била употребљена за велике политичке демонстрације. Ја сам овде учествовао као члан нашег певачког друштва.

Од сада се у целој Немачкој приређивали зборови у корист независности Шлезинг-Холштајна. У Лајпцигу један раднички збор, на коме су сви правци били заступљени, одлучио је: „Збор сматра да је дужност немачких радника да своје мишице ставе на расположење у свима случајевима где су у питању част, право и слобода Отаџбине.“ У истом смислу донесене су одлуке и у другим варошима. Скупштина посланика, одржана крајем 1863 у Франкфурту на Мајни на којој је било 500 посланика, изјаснила се да анексију над Шлезвиг-Холштајном не изврши ни једна немачка држава. Одлука је циљала против Пруске и Бизмарка, за чију политику нису смели изићи тада ни они либерали који су у души били за то да анексију изврши Пруска.

Наравно, Бизмарк је приметио сметње које се рашириле над његовом политиком. Од Франкфуртског Сената он је тражио укидање скупштинског одбора тридесетшесторице, чији је председник био државни саветник Сигмунд Милер у Франкфурту. Дакле, тражио је од Сената да се забрани вежбање у оружју код франкфуртске младежи. Он је пропао са оба предлога; али Франкфурту никада ово није заборавио. 1866 морало је за то испаштати „демократско гнездо,“ пошто га је прво кињио а затим анектовао. Најзад Шлезвиг-холштајнско Питање било је решено по Бизмарковом плану. Бизмарку је пошло за руком да потпуно обмане и за своје

најближе планове задобије вођу аустриске политике графа Рехберга. Место савезних трупа, које су у то биле доведене у Шлезвиг-Холштајн, Пруска и Аустрија водиле су рат против Данаца, који су против њих ускоро подлегли и били приморани по закљученом миру да уступе Прусској и Аустрији Шлезвиг-Холштајн и Лаценбург. Аустрија је најзад са Пруском имала још једну трговину, пошто је своје учешће у Лаценбургу продала Прусској за два и по милиона. Бизмарк је водио рат против воље посланичке Коморе, која је са 275 гласова против 80 одбила тражену ратну помоћ. Може се замислити да за Пруску није јачало расположење да влада на овај начин, него је у целој Немачкој постојало још горе кад је после дугих погађања између Пруске и Аустрије објављен Гаштајнски Уговор 14 септембра 1865, по коме је управа над Шлезвигом припала Прусској, а над Холштајном Аустрији. То је био други Бизмарков мајсторски ударац који је тиме све дубље терао клин између Аустрије и Савеза. Свакако сада се свету нудила весела драма да су Пруси под Мантајфелом све демонстрације у корист Аугустенбургера у Шлезвигу безобзирно угушивали и уопште водили врло строг режим, док су Аустријанци под генералом фон Габленц у Холштајну све оставили да слободно тече. Како је Габленц схватио свој задатак показује његова изјава: „Ја ћу поштовати постојеће земаљске законе да не би ни један становник Холштајна могао казати кад би ја случајно отишао одавде да сам владао против права. Ја нећу овде у земљи да владам као какав паша.“ То је био моралан шамар за господин фон Мантајфела.

Да је ново уређење у оба херцогства могло бити само привремено, било је јасно. Ово није било никакво решење. Најзад морало је доћи до неслагања између Пруске и Аустрије, а после њега, пошто се сви остали чиниоци отклоне, могао је, по Бизмарковом мишљењу, доћи само рат. На њему је он сад симпатично радио. На једној страни овим

одуговлаченим погађањима, како их је доцније назвао, тражио је обећањима да осигура Наполеонову неутралност на евентуално уступање немачких области Француској. Рајнпфалц и пруски Сар-ревивр стајали су у питању приликом погађања —, с друге стране закључио је с Италијом уговор по коме би она у даном случају напала Аустрију с југа, док би Пруска ударила са севера. За начин на који је Бизмарк тражио да изврши своју „националну“ политику, карактеристична су погађања са италијанским државницима, што их је доцније објавио италијански министар председник Ла Мармора у својој књизи „Више светлости.“ У марту Бизмарк је против италијанских извршних војних пуномоћника у Берлину изјавио: краљ је дао сасвим бојажљиве легитимистичке скрупуле. Он намерава да се споји са Италијом, која је постала велика отимањем круновина и анексијама, из легитимистичких намера такође није хтео да води рат против Аустрије. За неколико месеци, тако је настављао Бизмарк, он ће питање о немачкој реформи, украшено парламентом, изнети на среду, да овим предлогом изазове нереде који би тада Пруску ставили у противност према Аустрији, због чега ће између обе доћи до рата.

Овај програм био је брзо изведен.

3 јуна италијански посланик у Берлину, Гавоне, јавио је својој влади да му је Бизмарк изјавио: „Ја сам много мање Немац него *Прус* и не бих се двоумио да потпишем уступање Француској целе земље између обале Рајне и притоке Мосела: Пфалц, Олденбург, један део пруске области...“ „Задаје му бриге краљ кога мучи религиозна и сујеверна мисао да не натура на себе одговорност за неки европски рат“.

Нећу у појединостима описивати тумачење сплетача које је Бизмарк водио са Италијом да би потстичући револуционарне побуне у Угарској и Хрватској ослабио Аустрију, и да би део војске што је био у поменутим земљама оцепио од аустријске војске. Ови догађаји показују да су велеиздајничка

предузећа била управо доста добра да Бизмарк доведу циљу; а велеиздаја је само онда злочин када полази одоздо. Пруска и Италија споразумеле се да ће заједнички подносити трошкове око ових револуционарних побуна. Излишно је рећи да је Аустрија сада увидела свој положај и предузела одговарајуће мере. Крајем марта дипломатска игра постала је жива. С обе стране почели се частити пребацивањима — и оружати. Пруска је 9 априла ставила у Франкфурту на Мајни свој предлог о реформи Савеза. Она је предложила нека савезни збор за блиско одређени дан сазове збор који је изабран директним избирањем и општим правом гласа целе нације, али у међувремену, док се збор не састане, владе треба међу собом да потврде документа за реформу Савезног Устава.

Овај предлог за реформу био је у широким круговима предусретнут са јаким неповерењем у виду објашњавања. Говорило се: како је Бизмарк дошао на то да се изјасни за немачки парламент на основу општег, непосредног изборног права и да се размеће као радикални реформатор, он који у Пруској влада против јасних одредаба у Уставу, који на души има озлоглашене законе о штампи, вођење Шлезвиг-холштајнског Рата против воље Коморе, баш сад донесену одлуку највишег суда против 48 члана Устава односно слободе говора посланика, и многе друге ствари? Отпор који је нашао пруски предлог за реформу дао је повода да „Kreuzzeitung“ у априлу изјави да остаје само избор између две ствари: или реформа Савеза или револуција. У ствари Бизмарк у свом предлогу за парламент целокупне Немачке није био озбиљан, као што је то показао његов доцнији предлог о парламенту на савезној скупштини. Али он никад није мислио да ту уђу и југозападне немачке државе, као што се доцније изнело кад се радило на оснивању Севернонемачког Савеза.

Савез је обилно помогао кнез Хоенлоуе. Бизмарк је видео тада у великој већини јужне Немачке хе-

терогене елементе, који би могли покварити његове кругове. Тек избори за Царевински Парламенат, пријем који је нашао рат од 1870—1871 у јужној Немачкој, отклонили су његове зебње.

Бизмарково поступање у Шлезвиг-холштајнском Питању и у Немачком Питању утицало је разорно на либерале; они се поделили у два табора. Једни су симпатисали његовом раду, други му нису могли опростити за његов унутрашњи сукоб са Пруском и образовали су опозицију. Почетком октобра 1865 Твестен је писао председницима из Одбора Тридесеторице: „Ми — он је говорио, дакле, у име више њих — сваку алтернативу претпостављамо поразу Пруске Државе“. Дакле, то је значило: победи ли Пруска у борби око превласти у Немачкој чак и помоћу иностранства и по цену немачких области, ми стојимо уз Пруску. То је било оно Бизмарково: „Ја сам више Прус него Немац!“ Момзен је мислио: разлике у питању о слободи нису никакав разлог да се Бизмарк не потпомогне у својој спољној политици. И Циглер, који 1848 порицао порез, који је оптужен за велеиздају, осуђен на тамновање и као врховни биргемајстер Бранденбурга био лишен чина —, изјавио је нешто пре но што је рат избио пред својим бреславским бирачима: „Срце пруске демократије је тамо где се лепршају земаљске заставе“. Циглер је био чудноват господин. Тако је неколико месеци пре тога у своме говору у пруској посланичкој кући својим партиским друговима ставио на чело један драстичан цитат из једног говора Мараста, који је фебруара 1848 био у Паризу члан привремене владе, довикнувши им: „Разврат из доњег дела тела попела вам се у мозак те не можете више мислити“.

Немачки Национални Савез преко Генералног Скупа, који је сазван у Франкфурт на Мајни за крај октобра 1865, тражио је на свој начин исто тако да потпомогне Бизмаркову политику. Наравно није пожељео никакве захвалности. Овај план тако је наљутио Бизмарка да је навео аустриску владу да с њим

пошље једну ноту Сенату у Франкфурту, у коме су заједно тражили да се забрани Генерални Скуп, корак који је могао предузети само човек који није био више господар својих живаца. Сенат је одбио овај захтев, и Генерални Скуп се одржао. Одлуке говоре: Немачки Национални Савез потврђује своје раније одлуке, по којима он тежи за централном управом и парламентом са Уставом од 1849, и хоће да се централна управа пренесе у Пруску. За Шлезвиг-Холштајн тражи право самоопредељења са ограничењем да, док не буде немачке централне управе, на Пруску пређу потребни симболи за централну управу. Даље треба да се сазове земаљско представништво оба херцогства. После жестоке дебате овај предлог био је примљен са великом већином. Свакако у овим одлукама Савез се показао предусретљив према Прусској; он даље није могао ићи.

Како је тада могућност рата између Аустрије и Пруске све више била у изгледу, тежња либерала била је управљена на то да постигну неутралност код средњих и малих држава, јер су оне казале да би у случају рата у својој великој већини стајале на страни Аустрије.

У Саксонској либерали су, шта више, обрнули копља, и у евентуалном избијању рата чинили су одговорном саксонску владу; они су тражили да се разоружају и присаједине Прусској. Лајпцишке месне власти одлуком од 5 маја сложиле се са оваким држањем. Међутим протествовао је један народни збор, посећен од 5000 људи, који су професор Вутке и његови најближи пријатељи, потпомогнути ласаловцима: Францисом, итд., сазвали за 8 мај. Овом сазивању придружили смо се и ми. Председавао је ласаловац Штајнерт. Вутке је држао први говор. Он је протествовао против рада варошког савета и варошких посланика, и у једној резолуцији тражио је од владе да рашири средства за одбрану и да уведе опште народно наоружање ради одбране земље; даље, влада треба што пре да осигура помоћ својим савезницима и стално да је предусретљива према

сваком држању Пруске у Шлезвиг-Холштајну, као и у осталој Немачкој.

Ова резолуција за нас је била сувише слаба. Стога сам узео реч ја и образложио ову резолуцију, кају смо израдили Либкнехт и ја:

1. Садашњи критични положај Немачке изазван је држањем и радом пруске владе у Шлезвиг-холштајнском Питању, али у исти мах и природна последица политике Немачког Националног Савеза и логике партије за пруску превласт. 2. Посредно или непосредно помагање ове ненемачке политике ми сматрамо као оштећавање интереса немачког народа. 3. Ове интересе може заштитити парламенат изабран општим, подједнаким, и непосредним изборима са тајним гласањем, парламенат којег чува општа народна војска. 4. Ми очекујемо да ће немачки народ за свој парламенат изабрати само такве људе који одбацују сваку наследну централну управу. 5. Ми очекујемо да се у случају немачког грађанског рата, који би само томе могао служити да немачке области буду играчка у рукама иностранства, немачки народ дигне као један човек да оружјем у руци брани своју имовину и своју част.

Председник варошких посланика др. Јозеф покушао је да оправда варошки савет и варошке посланике, оштро су му одговорили Либкнехт и Фрицше. Вуткеова резолуција била је примљена против мањине, моја једногласно.

Лајпцишка либерална штампа доносила је најнеистинитије вести о оном збору, што је раднике фирме Гизеке & Девриан тако узбунило да су дотични број „Mitteldeutsche Volkszeitung“ свечано спалили. Лајпцишки пример нашао је многе следбенике. Тако се у истом смислу изразила, између осталог, и скупштина радничког савеза за Мајнау, која се 13 маја одржала под професором Луисом Бихнером.

У овој ситуацији у Одбору тридесеторице пруске скупштине мислило се да се мора притећи у помоћ. Исти Одбор у први петак после Духова сазвао је скупштину у Франкфурт на Мајни. Франк-

фуртска демократија решила је истог дана да приреди противну демонстрацију, на коју смо из Саксонске били позвани Вутке и ја. Скупштина, сасеђена од прилике са 250 посланика, била је отворена од председника Одбора Тридесетшесторице. Господин фон Бенигзен био је президент. Међу присутнима био је и Блунчли, који својим радом четрдесетих година у Швајцарској против Вајтлинга, није имао добар глас. Даље, био је присутан стари тајни саветник Велкер, који, и ако се заносио превлашћу Пруске, био је тако огорчен на Бизмиркову политику да је он, како су тада новине јављале, поставио нарочито питање о новцу: како би једна штетна влада без средстава могла стајати далеко од револуције? Познато питање: Како би човек опрао кожу а да се не укваси?

Међу слушаоцима дебата налази се, између осталих, Аманд Гоег из 1848, Аугуст Ладендорф и Густав Штруфе. Последњи је био сувља, високо повијена прилика са пискавим гласом и чудновато црвеним носем, и ако је био противник алкохола. Негдашњег вођу из баденске револуције ја сам замишљао себи нешто другојаче, али сам дознао да као што се мени са Штруфом тако се другим људима са мношвом десило, који су имали сасвим друге представе о мојој личности.

Референт је био др. Белк из Аузбурга, који је доцније добио надимак „Пролећна Шева“ зато што је у Царевинском парламенту кличући изјавио: у Немачкој ће доћи пролеће. Он је саставио ову резолуцију већине Одбора Тридесетшесторице:

„Победа оружја дала нам је наше северне марке. Таква једна победа у сваком доброуређеном царству служила је да се повећа национално осећање. У Немачкој непоштовањем права поново добивених земаља, тежњом пруске владе за насилном анексијом, и због несрећног трвења обе велике силе, она је водила расцепу чије су димензије далеко излазиле изнад првобитног предмета свађе.

Ми осуђујемо претећи рат као кабинетски рат

који служи само династичким циљевима. Он није достојан једне цивилизоване народности, доводи у опасност сва добра која смо стекли за педесет година мира и храни прихтеве иностранства.

Владаоци и министри који су овај неприродни рат проузроковали, или из особитих интереса повећали његове опасности, окривљују код народа сами себе за тежак злочин.

Са својим проклетством и казном за издајство земље народ ће обасути оне људе које у погађању са иностраним силама залажу немачку земљу.

Ако не може да се рат спречи још у последњем часу једногласно изреченом вољом народном, онда бар треба тежити томе да рат не подели Немачку у два велика табора него да се ограничи на најужем простору.

Најзгодније средство да се ускори васпостављање мира ми видимо у томе да се задржи мешање иностранства, да војна моћ незаинтересованих држава притисне границе, и да се у случају рата, који би морао узети европски карактер, да се још свесним силама пресретне спољни непријатељ.

Дакле, ове државе имају дужност, докле им допушта положај, да без нужде не улете у рат обадве велике силе. Нарочита је дужност југозападним немачким групама да своју снагу очувају неослабљену да би се у даном случају ставиле у борбу за интегритет немачке области.

Дужност је земаљских представника када имају да одлуче о захтевима за војне циљеве да траже она осигурања од својих влада која обезбеђују труд у горе реченом правцу и у правим интересима отаџбине. Опасност се може отклонити само тиме ако се види да из данашњих заплета искрсне ера опште радничке реакције.

Пошто је само немачки парламенат власт која може одлучивати о немачким интересима у Шлезвиг-Холштајну, то је и повреда немачког уставног питања од слободно изабраног немачког народног представништва само у стању да спречи да се више

не повраћају такве несрећне прилике. Стога брзо сазивање парламента који је изабран по Закону о Избору од 14 априла 1849 морају тражити сви народни представници и цео народ.“

Тежиште ове резолуције лежало је у одељцима под 5, 6 и 7, по којима се средње и мале државе хтеле обавезати да буду неутралне у борби између Аустрије и Пруске. У говору који је јако утицао пруски посланик Јулиус Фрезе опро се одбори и говорницима који су је бранили, често прекидан бурним допадањем мањине и слушалаца у дворници. О траженој улози средњих и малих држава рекао је:

„А шта би била последица кад би се обе државе ухватиле у коштац? Као што се два јелена бију око једне кошуте, а кошута стоји без оружја мирно, тако треба Аустрија и Пруска да се боре, а трећа Немачка треба да буде блага, тиха кошута која тада прилази победиоцу коме је предаје свршетак борбе...“ (И завршио је). *Пруска ће се само њада ослободити кад ступи у службу Немачке, ако ви допустите да Немачка постане Великом Пруском, њада Бог нека буде милостив онима који виде режим који ће се њада дићи над Пруском и Немачком.*“

Ове речи искупиле су дуго задржано допадање.

Али поред трагике дошла је и комика до свога права. Усред Белковог говора загрмело је кроз салу неколико топовских метака тако да су сви ужаснути скочили и гледали у таван, јер се бојали за живот. Изгледа да је сам Белк мислио да се изврши атентат на њега. Крупним скоком он је скочио натраг са трибине на зид, праћен гласном виком и плескањем на највишој галерији. Франкфуртски и офенбахски ласаловци под вођством Обервиндера испалили су топове да на овај начин плате своје улазнице за скупштину. После страха дошао је општи смеј.

По себи се разуме, да је одборска резолуција примљена са великом већином против једног предлога Милеровог.

После подне истога дана у цирку одржао се са демократске стране сазван народни збор, посећен од прилике са 3000 људи. Поред осталих говорника узео сам реч и ја.

У резолуцији коју смо ми предложили тражило се:

1. Против пруске политике која ремети мир — оружани отпор, неутралност је плашљивост или издајство. 2. Шлезвиг-Холштајн на основу постојећег права треба да добије своју самосталност. 3. Предлог о пруском парламенту треба безусловно да се одбаци, међутим о уставу целе Немачке треба да одлучује уставотворно народно представништво, снабдевано потребном моћи. 4. Увођење аграрног права и законско увођење општег народног наоружања. 5. Народ треба свуда по вароши и селу да се скупља у политичке савезе.

Пошто се примили ови предлози био је образован одбор који је требао да изради програм и да сазове збор делегата у Франкфурт да коначно реши о програму. На предлог Хаусмана, представника за Штутгарт, оца Конрада Хаусмана посланика у Рајхстагу, у одбор су изабрани: Бебел, Ајхелсдерфер, представници за Манхајм, Гег за Офенбург, К. Грин за Хајделберг Колб за Шпајер К. Мајер за Штутгарт, др. Моргенштерн за Фирт, фон Нергарт за Кил, Аугуст Рекел и Густав Штруфе за Франкфурт, Траберт за Ханау, Кремер фон Дос за Баварску. Од ове дванаесторице једини сам ја још жив.

Одбор је саставио следећи програм:

А. 1. Демократеки основ устава и управљања немачких држава. 2. Федеративно спајање држава на основу самоопредељења. 3. Постављање савезне управе и народног представништва који стоје изнад влада појединих држава. Ни пруска ни аустриска превласт.

Б. 1. Ми тражимо да се у Немачкој одржи мир. Ратна опасност је изишла из шлезвиг-холштајнске ствари; опасност се може отклонити само ако

се херцогства одмах конституишу као самостална држава на основу права и народне воље. Глас Хомитајна у Савезу мора свакако добити важност и понудити своју снагу за одбрану. Никако не располагаги херцогствима против воље становништва; никако не делити Шлезвиг. 2. Против пруске ратне политике нуди се отпор Немачке. Неутралност била би плашљивост или издајство. 3. Ниједна стопа немачке земље не сме се уступити иностранству. Опасност од губитка немачке земље и срамота ако се умеша иностранство у немачке ствари само ће се тада од нас отклонити, отпор само тада имати успеха, *ојасноси од победи на аустриској стирнии само шади ојклонити*, ако савезници у борби не воде династичку него националну политику и свој Савез наслањају на пуну силу оружја као и на парламентарско учествовање народа. Законско увођење народне војске треба тражити пре свих других ствари. 4. Предлог о пруском парламенту треба одбацити; само из народа и у потпуној слободи изабрана национална скупштина, са одлучујућим гласом и снабдевена потребном силом, може коначно одлучити о уставу отаџбине.

Сазивање збора делегата коме се овај програм морао поднети на одобрење морало је изостати, јер је баш тад букнуо рат. Одбор је издао сад ову прокламацију:

Немачком Народу!

Запаљен је немачки братски рат. Немачка је бачена натраг у грубо Право Песнице. Овај најтежи злочин према Нацији пада на терет оне партије у Прусској која је доста незаконита када слом пруског народног права и шлезвиг-холштајнског земаљског права хоће да крунише насиљем над целом Немачком. У тренутку када будућност Шлезвиг-Холштајна као државе има да се реши на миран начин немачког права и немачке части, ова партија отишла је у крајност да разбије вечити савез не-

мачких племена, и на место јавнога права и воље целине стави деспотску силу појединца. У немачке земље: Хановер, Курхесен, Саксонску, она је упала као у непријатељске земље, и свима немачким државама које јој не приђу прети истом силом. У самој Прусској она подбада народ на мржњу против Немачке и говори јој о измишљеним опасностима, о понизности, унижености, раздробљености, чиме јој Немачка прети.

Још Прусској не прети опасност унижења, него опасност коју скрива у својој унутрашњости. Слом ратне партије био би за Пруску најлепша победа. Опасност о раздробљености у целој Немачкој доноси управо ова партија. Она је на југу довела у опасност везу са немачком савезницом Италијом. На западу је изазвала стару опасност која увек прети кад Немачка није сложна.

Немачка племена, која је берлинска насилна политика позвала на оружје против себе, не иду против народа у Прусској, не иду за политику Хабсбуршког Дома; *Нација неће да служи ни Аустрији ни Прусској.* Она хоће да буде слободна, сама да буде господар у својој рођеној кући. У садашњој несрећи угушена против своје воље, она не сме и неће скрштених руку да чека последице ове несреће. Као што је она са правим отаџбинским осећањем одбила од себе неутралност у братској рату, која се од ње очекивала, тако јој је сада дужност да пуном снагом и сложном одлучношћу осигура себи учешће при решењу своје судбине, *да га осигура ошћим наоружањем народа и заједничким народним представнишвом.*

На оба ова захтева одмах и свуда треба да се управи делатност немачког народа; зато мора да се што пре организује општа агитација на јавним народним зборовима. Немачки Народ једино још може спасти Немачку Отаџбину.

Франкфурт, 1 јула 1866.

Одбор

Франкфуртског народног збора од 20 маја.
Г. Ф. Кобл, Ауг. Рекел.

Проглас је био добро смишљен, али је дошао сувише доцкан. А онога што би му једино дало нагласак, велике затворене организације, није било.

Један дан после поменутих франкфуртских догађаја, на други петак по Духовима, ја сам са још неким господом био на ручку код Сигмунда Милера. По свршеном јелу пришли смо отвореним прозорима да уживамо у дивном мајском дану. Као по команди ударили смо у хомеровски смеј. Из Милеровог стана гледало се на Мајну и на њен стари мост по коме су у својој белој униформи шетале горе доле чете аустријских војника, готово сваки са девојком испод руке. Овај приказ изазвао нам је вољу на смеј. Наш послуживач око стола гледао је на ствар озбиљније, и на свом франкфуртском високонемачком наречју додао: „Господо! Ви сте се слатко смејали, девојке рађају децу, па их после општина мора да издржава.“ Други грохот смеја био је наш одговор. Кратко време после тога, 10 јуна, Пруси који су спадали у савезни гарнизон у Франкфурту оставили су „певајући“ варош. 11 јуна су то учинили Аустријанци, да се никад више не врате. Многи од веселих момака који се онога петка весело шетали по Мајнином мосту морали су доцније својом крвљу да нагноје бојиште. —

10 јуна и Стални Одбор радничких савеза састао се у Манхајму на седницу да заузме положај према садашњем политичком покрету. Изузевши М. Хирша цео Одбор био је присутан, исто тако и на ванредни сазив Штрајта из Кобурга.

У Немачком Питању дошло се до оштрих разлижења. Један пруски члан побијао је да се у пруском народу крију симпатије за анексије, у чему се, као што је последица показала, у основу преварио. Велика већина Одбора била је против неутралности средњих држава. Са једне стране истичало се да се пруска хегемонија тражи због индустријског развитка, с друге стране се побојало да би за то била потребна пруска превласт. Најзад је било једногласно одлучено да се придружи већ по-

стојећој народној партији и програму који је поставио Франкфуртски Одбор. Било је такође препоручено да се у програм узме следећи предлог о компромису: Свака народна управа мора тежити да помаже изравнању класних супротности у толико у колико се слаже са заштитом индивидуалне слободе и народноекономских интереса. Материално и морално дизање радничког staleжа јесте заједнички интерес свих класа, јесте неопходни ослонац за грађанску слободу.

Пошто су политички заплети као последицу убрзо имали велику оскудицу у раду, сложили се да се позову предузетници да за време слабог рада у одговарајућој мери скрате радно време место да раднике отпусте; даље, државне и општинске власти треба да наставе започете грађевине и да почињу изводити оне о којима су донеле план. Неповољан је био благајнички извештај, није мање неповољно било оно што је Штрајт имао да јави о стању листа „Arbeiterzeitung“. Забрана листа у Пруској, политичке разлике у многим савезима, непријатељство и препреке које је Штампарски Савез стављао листу, јако су сметали листу претплатника, а пасивни отпор којим су поједини чланови у Одбору предусретали Штрајта и његов лист, спречио је да се с наше стране да одговарајућа помоћ.

Мој поново поднесени предлог о реорганизацији био је опет одбијен, међутим било је решено да се председнику као плата за рад даје утврђена сума од 200 талира годишње. Расправљало се о месту где ће се састати идућа савезна скупштина, за коју су узети у обзир Шемниц или Гера. Али ток догађаја нагнао је да 1866 ове скупштине не буде. Расправљања су за неколико сати прекинута да се одржи народни збор који се свим интересовањем занимао владајућим политичким догађајима.

Од сада догађаји се обрнули и водили катастрофи. 9 маја Бизмарк је распустио скупштину да њена опозиција не би сметала у његовим политичким наредбама. Противно Пруској, средње др-

жаве сазвале су своју скупштину. Аустрија је шлезвиг-холштајнску ствар предала савезној скупштини. Она је сувише доцкан увидела погрешку коју је учинила што се у овој прилици повела за Пољском. Два дана доцније, 3 јуна, Пруска је изјавила да је кораком Аустрије Гаштајнски Уговор изгубио важност. 11 јуна Пруска је војном силом растерала збор холштајнских staleжа, који је био сазван у Ицсхое. Затим 12 јуна Аустријанци су оставили Холштајн. Истога дана Аустрија је опозвала свога посланика из Берлина а дала пасош пруском посланику у Бечу. 14 јуна савезна скупштина одоцнила се против Пруске, на што је пруски посланик изнео на среду нови нацрт устава за нови савез, чији је први члан гласио:

Савезна област састоји се из досадашњих држава, изузевши царско-аустриске и краљевско-нидерландске области (Луксембург и Лимбург).

Дакле Мала Немачка. Рат је био објављен. Он је, против очекивања, текао необично повољно по Пруску. За неколико недеља аустриска војска у Чешкој била је истиснута из свих својих позиција и Пруси су стајали пред капијама Беча. Војске малих држава, са изузетком саксонске, која се борила у Чешкој, и ханOVERске, која је после жилавог отпора Прусима код Лангенсалце подлегла, играле су бедне улоге. Њихов отпор био је сломљен пре но што је и дошло до стварне битке. У Италији рат се развијао нешто друкчије. Бизмарк је спочетка био неповерљив да Италија неће озбиљно водити рат против Аустрије. У једној депеши од 13 јуна управљеној пруском посланику фон Узедом, он је препоручивао енергично да се настоји на томе да се италијанска влада споразуме са мађарским комитетом. Ла Марморино противљење могло је код Пруса изазвати сумњу да Италија нема намеру да води озбиљан рат против Аустрије. Он треба да објави да Пруска идуће недеље постаје непријатељ. Али неплодан рат Италије у четвороуглу утврђења изазваће срџбу. 17 јуна Узедом је послао Ла Мармори дугу депешу у којој му је у име своје владе

чинио предлоге о вођењу рата. Рат се мора водити док се непријатељ не уништи. Без обзира на будући облик територија морају покушати да воде рат до краја, одлучно, потпуно и непоречно. Италија не сме да се задовољи само тиме да продре до северне границе Венеције: она се мора са Пруском срести чак на средини монархије. Да би осигурала трајну имовину Венеције она мора аустриску монархију у срце ударити.

То је била злогласна депеша која је, кад је 1868 била позната, изазвала велико узбуђење. Али ствари су текле другојаче. Нису победили Италијанци него Аустријанци. Италијанци су били побеђени на копну у битци код Кустоце и на мору у битци код Лисе. Упркос овој победи Аустрија је сада Венецију уступила Наполеону, дакле не Италији, пошто су ствари на северу монархије стојале најнеповољније. Надала се Наполеоновој интервенцији. Ова нова ситуација дала је сад повода Бизмарку, упркос свем нерасположењу које је због тога настало у главном табору, да понуди Аустрији примирје које је било закључено у Николсбургу, и на његово закључење, 27 јула, дошло је до преговора о миру. По дефинитивном уговору о миру, закљученом у Прагу, Пруска је с одобрењем добила Шлезвиг-Холштајн, ХанOVER, Насац, Курхесен и Франкфурт. Сама Аустрија отишла је са умереним ратним оштетама. Политички разлози навели су Бизмарка да благо поступа са Аустријом. Југозападне државе требале су да створе нарочита савез. Венецију је Наполеон уступио Италији.

Што је Аустрија уступила Венецију Наполеону изазвало је код немачких либерала буру негодовања. То је издајство отаџбине. Оптужба која је Пруску исто тако задесила као Аустрију. По могућству било је прикривено да се Пруска са Италијом, дакле са иностранством, сјединила да уништи другу немачку државу; било је прикривено да је Бизмарк ступио у везу са Клапком да побуни Мађарску, који је због тога објавио овај проглас.

Мађарским војницима!

Поверењем својих суграђана предузимам врховну команду над целокупном мађарском ратном силом; дакле, ја вам говорим као вођа.

Силни краљеви Пруске и Италије јесу наши савезници. Из Италије јури Гарибалди, са Дунава Тир, из Трансилваније Бетлен да ослободе нашу Отаџбину; одавде ја водим на мегдан храбру мађарску чету. Лудвиг Кошут биће с нама; тако уједињени изгонићемо Аустријанце који пљачкају имање и крв наше земље. Ми ћемо натраг повратити оно што је наше: Арпадову земљу. У годинама 1848 и 1849 ми смо пожњели вечиту славу, а сад нас чека венац лаворике и мира кад ослободимо Отаџбину. Напред дакле, хајдете за мађарском заставом! Обещана Земља наше Отаџбине само је неколико дана далеко одавде, тамо вас водим ја; дођите кући где вас чекају раширених руку мајка, браћа и сестре, невеста.

Изберите! Хоћете ли постати бедни робови или ћете постати главни браниоци Отаџбине?

Нек живи Отаџбина!

Клапка т. р. мађарски ђенерал

Није се хтело сећати и на то да је из пруског главног табора при улазу у Чешку био објављен проглас „Становницима славне Чешке Краљевине“, који је садржавао оваква места:

„Победили наша праведна ствар, онда се сме можда и Чесима и Моравцима понудити тренутак у коме би они могли остварити своје националне жеље слично Мађарима. Нека би тада светла звезда њихову срећу за навек основала!“

То је била стара песма о мерењу двема мерама. Кад два чине исто, то није исто. Ако би Пруска извршила највеће поразе — и као лојално вођење рата не може се сматрати поступање у Чешкој и Мађарској —, они би били извињени, чак и оправдани. Шта би се, например, данас казало кад би нека страна сила једног дана упала у провинцију

Позен са прокламацрјама на Пољаке која би била слична прокламацији Пруса у Чешкој?

Велеиздаји у великоме, која је успевала у аустријским земљама, придружила се велеиздаја у маломе у Немачкој. Почетком августа 1866 саксонски либерали под вођством професора Бидермана, др. Ханса Блума, и т. д. одлучили су на једном окружном збору у Лајпцигу резолуцију у којој је стајало: Ми држимо да су немачки и саксонски интереси најбоље сачувани присаједињењем Саксонске Пруској. А још изразитије рекао је господин фон Трајчке, рођен Саксонац, који је као редактор „Preussische Jahrbücher“ позвао Бизмарка да уништи опозиционалне државе: Саксонску, Хановер, Курхесен:

„Оне три династије су зреле, презреле за заслужено уништење; њихово повраћање било би опасно за сигурност новог немачког савеза, огрешење о моралност Нације.... Поред Хабсбуршког Дома ниједна друга владалачка лоза која се кроз столећа тешко грешила о Немачку Нацију као кућа Албертина.... Краљ Јован је несумњиво најпоштованији човек међу протераним немачким кнезовима, ипак са обиљем ученога знања он је остао обичан човек, теснога срца, неслобода, филистрозан у своме оцењивању света и времена. Престолонаследник, човек не без простачке добродушности, али груб и чист од сваке политичке увиђавности, био је одавна потпора аустријске партије, а од принца Ђорђа, чије се обести и биготерије чак и у питомој Дрезди гнушају, има се још мање очекивати.... Нарочито се бојимо да се не поврати поквареност народа духом лажи, притворством лојалности, коју после летошњих догађаја бар млађи нараштај никако више не може да гаји. Слика се сцена како краљ Јован улази у своју престоницу, како увек верни варошки саветник из Дрезде прима упропаститеља земље са речима захвалности и обожавања; девојке окићене белим и зеленим венцем од рутвице савијају се пред умрљаном и оскрнављеном круном — заиста, већ помисао изазива гађење“.

И завршио је: „У данима као што су ови треба имати срца *ја не поштовавши параграфе Казненог Закона Албертина....* Ми нећемо да се на престо врати кућа коју су основали бог и људи“.

Бизмарк се бринуо за то да његовим ватреним обожаваоцима ни длака с главе не пропадне. По члану 19 уговора о миру краљ од Саксонске морао је обећати да ниједан од његових поданика или ко је иначе подвргнут саксонским законима не буде због каквог поступка против личности Његовог Величанства или због велеиздаје, или најзад због политичких држања уопште у оно време казном, полицијски или дисциплински, позван на одговор или да не буде лишен у својим правима“.

Либкнехту и мени постављали су доцније често питање шта би било да је место Пруске победила Аустрија. Доста жалосно да је према тамошњим приликама могло бити само ово двоје, и да се положај *проштив* једнога сматрао као пристајање уз другог. Али ствари су стајале тако. Моје мишљење да народ који се налази у неслободном стању пре треба да тражи пораз у рату ради свог унутрашњег развитка него да га спречава. Победе чине да влада која је против народа постане још обеснија, а порази је натерују да се приближи народу и да задобије његове симпатије. Томе нас учи 1806—1807 за Пруску, 1866 за Аустрију, 1870 за Француску, пораз Русије у рату с Јапаном, 1904 Руска Револуција без оног пораза не би дошла, шта више победом царизма за дуго година била би онемогућена. И ако је Руска Револуција угушена, старе Русије нема више, као што ни стара Пруска од 1847 није постојала после 1849. Обрнуто нам историја показује да, кад је пруски народ подносио страховите жртве у имању и крви срушио Наполеонову туђинску владавину и династију извукао из блата, династија је заборавила сва лепа обећања која је дала у часу опасности. Тек после дугог времена реакције морала је доћи 1848, кад је народ освојио оно што му је деценијама ускраћивано. А како је Би-

змарк после у Севернонемачком Рајхстагу одбио сваки либерални захтев! Он је изишао као диктатор.

Једанпут узета, Пруска би 1866 подлегла, тако Бисмарково Министарство и јункерска владавина која још и данас притискује Немачку као мора, били би уништени. То није знао нико боље од Бизмарка. Аустриска влада никад после победе не би тако ојачала, као што би био случај после пруске победе. Аустрија и јесте по целом свом унутрашњем склопу слаба држава, сасвим другојача је Пруска. Али влада једне јаке државе опасна је за њено демократско развиће. Ни у којој демократској држави нема такозване јаке владе. Према народу она је немоћна. Највероватније је да би аустриска влада после победе покушала да влада реакционарно у Немачкој. Али она би тада подигла против себе не само целокупни пруски народ него највећи део остале нације, обухватајући ту и добар део аустриског становништва. Ако је једна револуција била сигурна и имала изглед на успех, то би била револуција против Аустрије. Последица би била демократско уређење царства. Победа Пруске то је искључивала. И још нешто друго. Искључење Немачко-Аустрије из царевинске заједнице — да се не говори о продаји Луксенбурга — ставило је десет милиона Немаца у готово неутешни положај. Наше „патриоте“ падале су у национално беснило ако би ма где у иностранству неки Немац био зостављан, али нису се грозили од културног убиства које је било извршено над десет милиона Немаца у Аустрији.

Уосталом, неколико година пре 1866 међу великашима десило се слично тумачење, што сам тек доцније дознао.

У једном писму Ласалу од 19 јануара 1862 Лотар Бухер — дакле две године пре свога ступања у службу Бизмарку — писао је о случају рата са Француском у коме побеђује Пруска: „Победа војске, тојест пруске владе, била би зло.“

Средином јуна 1859 Ласал је писао Марксу: „Само у *популарном* рату против Француске ... ја

видим несрећу. *Али у рату који је непопуларан код народа видим огромну срећу за револуцију...*“ Ласал је отишао даље и рекао: „Побеђивање Француске за дуго време било би контрареволуционаран догађај *par excellence*. Још увек ствар стоји тако да Француска, упркос свима Наполеонима, представља револуцију против Европе, и победити Француску значи победити револуцију.“ А крајем марта 1860 Ласал је писао Енгелсу: „Само да бих избегао неразумевање морам додати да сам у осталом и *прошле* год не, када сам написао своју брошуру (*Италијански Рат*), најчешће желео да Пруска зарати против Наполеона. Али ја сам желео рат само под погодбом да га влада води, али да код народа буде што непопуларнији и што омрзнутији. Тада би дабогме био велика срећа (за револуцију).“¹

У своје предавању: „Шта ћемо сад?“ које је држао у октобру 1862 Ласал каже на страни 33—34 првог издања: „Али најзад егзистенција Немаца није тако слабе природе да би код њих *пораз њихове владе обухватио у себи стварну опасност* за егзистенцију нације. Ако, господо, посматрате Историју тачно и са унутрашњим разумевањем, онда ћете видети да су радови на култури које је наш народ извршио тако циновски и снажни, да су радови који крче пут и осталој Европи светле, да се никако не може сумњати у нужност и неотуђивост националне егзистенције. Дођемо ли дакле у велики спољни рат, онда се у њему могу истина сломити поједине наше владе, саксонска, пруска, баварска, али као феникс из пепела њиховог диже се нешто што се нас самих тиче — немачки народ.“ —

Свршетак рата изгледало нам је да ће имати неочекивани успех. Једнога дана Либкнехт сав радостан појавио се у мојој радионици и рекао је да је купио „*Mitteldeutsche Volkszeitung*“, који су лајпцишки либерали напустили зато што је дефицит

¹ Писма Фердинанда Ласала Карлу Марксу и Фридриху Енгелсу. Штутгарт 1902.

сваког дана бивао све већи. Број претплатника на лист за неколико недеља спао је од 2800 на 1200. Мене је уплашила ова вест, јер ми нисмо имали ни пфенига од новца, и било је сасвим искључено да би под таквим околностима могли подићи лист. Сем тога, имали смо да рачунамо са пруском окупацијом. Либкнехт је покушао да ме утеши, издавач не тражи новац одмах, а што би иначе требало ми ћемо набавити. Он је био срећан да има лист у коме би своја гледишта могао заступати. И он је то радио тако живо и темељно да је човек могао помислити да у Саксонској нису господари Пруси него он. Наравно радост није трајала дуго. Лист је био угушен. Мене ова мера није љутила али чувао сам се да му то не кажем. Били смо спасени из велике забуне, јер смели план који смо израдили да у немачким радничким савезима растуримо 5000 акција по 1 талир, доживео је велики неуспех.

После рата.

Као што је познато, последица рата била је стварање Севернонемачког Савеза, у коме је Пруска као џин управљала поред кепеца у облику малих држава. Пошто је сада у изгледу стајало и састајање Севернонемачког Рајхстага на основу општег изборног права, за нас је била понуђена чвршћа политичка организација и нужан програм око кога се окупљала нова партија. Да је програм могао бити отворено социалдемократски било је искључено с погледом на положај који је заузимао један део предводилачких елемената, професор Росмеслар и други, а један део радничких савеза политички је био сувише назадан, те да би такав корак смели учинити. Дошло би до расцепа и он се на овом ступњу развића морао отклонити. Најзад је било меродавно гледиште да је при расположењу које је тада још владало великим делом грађанства због тадашњих ратних догађаја и распадања Немачке на три дела било потребно прибрати сву снагу за демократизовање Немачке.

19 августа ми смо сазвали окружни збор у Шемниц, на коме су учествовали и чланови Општег Немачког Радничког Савеза (Фрицше, Ферстерлинг, Ретинг, и други), да се оснује нова демократска партија. Примљени програм гласио је:

Захтеви демократије.

1. Неограничено право самоопредељења народа. Опште, подједнако и непосредно право са

тајним гласањем у свима областима државног живота (парламенат, коморе појединих држава, општине, и т. д.). Народна војска на место стајаће. Парламенат са највећом извршном влашћу, који нарочито има да одлучује и о рату и миру.

2. Уједињење Немачке у облику демократске државе. Никако велика централна власт. — Ни Мала Немачка под пруским вођством, ни Пруска повећана анексијом, ни Велика Немачка под аустријским вођством, ни Тројединство. Ове и сличне династичко-партикуларистичке тежње, које воде само ка неслободи, раздробљавању и туђинској власти, демократска партија треба најодлучније да сузбија.

3. Укидање свих привилегија сталежа, рођења и конфесија.

4. Подизање телесног, духовног и моралног васпитања народа. Одвајање школе од цркве, одвајање цркве од државе и државе од цркве, подизање завода за васпитање шегрта и достојни положај учитеља, подизање основне школе на државну установу са бесплатном наставом. Прикупљање средстава и оснивање завода за даље васпитање младих који су свршили основну школу.

5. Потпомагање општег благостања и ослобођење рада и радника од сваког притиска и сваког окова. Побољшање положаја радничке класе слободна сеоба, слобода заната, опште немачко право на завичај, потпогање кооперативних друштава да би се изравнала супротност између Капитала и Рада.

6. Општинска самоуправа.

7. Подизање правне свести код народа независношћу судова, поротним судовима, нарочито у парницама због политике и штампе; јавним и усменим судским поступцима.

8. Потпомагање политичког и социалног образовања народа слободном штампом, правом о слободним зборовима и савезима, правом коалиције.

Овај програм у одлучности није ништа оставио да се више жели. Чланови Општег Немачког Радничког Савеза исто тако сложили се с овим про-

грамом, али их је фон Швајцер нагнао да се уздрже од новог образовања партије. Неповерљив и незадовољан био је Росмеслер, коме су социални захтеви изгледали претерани и који је у програму открио социјалистичког демона. Кад сам га походио убрзо после окружног збора, он своје нерасположење није крио. Он је мислио да треба озбиљно да ме опомене да се чувам Либкнехта, који је опасан човек, тајни комунист. Покушао сам да га умирим, али нисам могао спречити да је доживео још неко разочарење до своје смрти, идућег пролећа. Тако га је болело што смо, кад је он одбио да се прими кандидатуре у Рајхстагу за лајпцишког посланика, изабрали његовог личног противника Вуткеа. Росмеслер имао је чудну идеју да парламенат од 1849 постоји још по праву, и тако га је морао сазвати Лева-Калбе, који је био последњи президент оног парламента, због чега се радо називао последњим президентом првог немачког парламента. У ствари Лева-Калбе неколико година пре тога изјавио је на једној посланичкој скупштини да се он сматра као законити наследник парламента од 1849 и да ће га у даном случају опет сазвати. Али он се после тога чувао да га из основа не исмеју.

7 новембра 1866 председник Сталног Одбора Штаудингер објавио је брошуру, у којој се изјаснио о променама које се у то доба десиле у Немачкој. Брошура је подвргла одговарајућој критици стање које је створио Прашки Мир. За слободу и право народа треба се мало надати, међутим систем стајаће војске, бар у северној Немачкој, утврђен је за много година. Сада мање него икада треба захваљивати за смањивање државних издатака а нарочито за спуштање и укидање непосредних пореза. Много више у изгледу стоји повећавање ових терета.

Брошура је била мање срећна у критици владајућих социјалних прилика, где је у појединачним државама имала у виду још многе постојеће назадне економске појаве, које је управо у првом реду мо-

рало отклонити ново уређење ствари, ако је хтело уопште да има каквог смисла. Нарочито је требало задовољити потребе буржоазије за слободно развиће њене снаге.

Поред тамних страна које су, по Штаудингеровом мишљењу, произвеле катастрофу последњих месеца има међутим и појединих светлих страна, бар негативне врсте. Две појаве су од нарочито великог значаја за раднички сталеж. Прво, што се велика већина прогресивне партије показала као *пошћуно несјосојна* за политички и социални преображај отаџбине, што је писац ближе изнео. Друга, радосна појава јесте што се радници у целој Немачкој изјаснили за увођење општег, подједнаког и непосредног изборног права и за слободно социално законодавство.

Брошура је, најзад, мислила да је искуство године 1866 показало да нема никаквог повода за унутрашње цепање радничког сталежа, много више сада него икада потребно је јединство и слога против непријатељског табора који је појачала прогресивна партија.

„Важни захтев општег и непосредног права гласа јесте заједничка лозинка оба правца. Оба траже, даље, потпуни преображај рада експлоататорског пореског система, промену војног уређења које грађанина понижава до зависнога човека. Велики значај коалиције и друштава и са тиме нужност промене кооперативних односа ни с које стране не може се побити. Али препирка око мањег или већег степена *дужоосиш државе йрема йојединцу* (и у оригиналу је курсив) јесте пре свега бесмислена док државна власт, држећи се чврсто феудалних традиција, располаже грађанима као несвесним стадом и док мач диктира политички преображај отаџбине, мач, који, кад место слободе ствара само омрзнуто насиље, прети да нам одузме сваку подлогу за наше тежње за мирно решење социалних питања.“

На завршетку, проглас је позвао раднике да брзо приђу делу и да се ману сваке свађе.

Овај проглас објавио је лично Штаудингер. Стални Одбор није био упитан да каже мишљење. Ми смо брошуром били изненађени. Ја, који сам ближе познавао Штаудингера, мислио сам да то не одговара Штаудингеровим погледима. И моја слутња се потврдила. Од својих нирнбершких пријатеља запитан о брошури, признао је да ју је *Зонеман* написао а он само потписао.

Врло блиски избори за Северонемачки Рајхстаг нагнали су нас на жив рад око агитације и организације, који је од свакога међу нама тражио тешке жртве. У очима наших грађанских противника социалдемократски агитатори су људи који се гоје од радничких грошева. И ако ово окривљење *никад* није имало оправдања, најмање га је могло имати онога доба о коме ја сад говорим. Велико одушевљење, истрајност и пожртвовање за ствар учинили су да се предузима агитациони рад. Агитатор је морао бити срећан кад би надокнадио своје чисте издатке, да би се ови издатци што више смањивали сваки је сматрао за природну ствар да прими позив и одседне код свога партиског друга. Али овде се често доживљавале знамените ствари. Више но једанпут дешавало се да сам са мужем и женом морао спавати у истој соби; једном се десило да је испод софе на којој сам спавао, једна мачка донела на свет своје младунце, што се није извршило у тишини и без маукања. Опет једанпут, ја и мој пријатељ Мотелер легли смо позно у ноћ на под у једној кући која је била напуњена канурама пређе које је по словођа имао да да домаћим ткачима. Кад ме је ујутру рано пробудило сунце, чији су зраци кроз једну рупу на крову падали мени на лице, открио сам да сам лежао на гомоли жуте пређе, а Мотелерова глава са црним кудрама лежала је на гомили пурпурне пређе, призор који ме је толико раздражио на смеј да се Мотелер пробудио и зачуђено упитао шта се десило! Сличне доживљаје у оно

време и још доцније имао је да претури преко главе сваки ко је за партију агитовао. Либкнехт је тада особито живо радио на агитацији. Неочекивано, он је после овог рада месецима одлежао. У Пруској је после рата дата опсежна амнестија. Либкнехт, мислећи да је и његово прогонство из Пруске тиме изгубило важност, отишао је у Берлин почетком октобра и у Штампарском Савезу држао предавање. Још истог вечера био је ухваћен и после што је погазио наредбу о прогонству био је осуђен на три месеца затвора које је издржао у општинском затвору, где су поступали с њим као с обичним злочинцем. Тако му је, например, вечером већ од 6 сати одузимана свећа, што му је нарочито тешко падало. Његовом супарнику Швајцеру у том погледу било је боље. У затвору су му дали толико слободе и пријатности какве од тада никада више није уживао политички заробљеник у пруском затвору.

Избори за уставотворни Северонемачки Рајхстаг били су одређени за почетак фебруара 1867. То нам је дало повода да на Божић 1866 сазовемо окружни збор у Глаухау да истакнемо кандидате. Материјална средства и агитаторске снаге приморавали су нас да се ограничимо на такве изборне округе у којима је организација била добра. То је био у првом реду 17 изборни округ Глаухау-Меране, у коме сам ја био истакнут за кандидата, 18 изборни округ Кримичау-Цвикау, у коме се кандидовао државни адвокат Шрапс и 19 изборни округ Штолберг-Лугау-Шнеберг, који је био одређен за Либкнехта. Пошто је овај из берлинског затвора дошао тек у другој половини јануара, он није могао довољно урадити у своје изборном округу, и тако је пропао. Победили смо Шрапс и ја. Ја сам имао против себе четири кандидата, међу њима и Фрицшеа као члана Општег Радничког Савеза, али који је добио само око 400 гласова. На једном великом збору ради избора у Глаухау изишао је против мене, али је извукао дебљи крај. Политички

ја сам био изнад њега, а у социјалистичком односу нисам заостајао иза њега. Ја сам са 4.600 гласова био изнад свога најближег противника и у ужем избору победио са 7.922. На моје противнике пао је 4.281 глас.

Борба око избора још и тада често се водила на врло нечестан начин. Једног дана кад сам путовао по изборном округу у споредном одељењу железничког вагона чуо сам једног господина како жестоко напада на мене. Ја сам, вели он, у Глаухау обећао ткачима двоструку надницу и осмочасовно радно време ако ме изберу. Ове лажи наљутиле ме. Ја сам устао и упитао оптужиоца да ли је он то што је сад причао чуо од самога Бебела. Он је то потврдио. За тим сам га назвао бестидним лажљивцем, а кад је он хтео скочити на мене, ја сам казао своје име. Сада је он јако спустио глас и од путника пожњео је поругу и ругање. На најближој станици журно је напустио вагон.

Година 1867 донела је два општа избора за Рајхстаг. На првом избору у фебруару био је изабран уставотворни збор који је имао већати о будућем уставу, и пошто је испунио ову мисију престао је да постоји. На изборима за прву законодавну периоду који се одржали крајем августа, с наше стране били смо изабрани Либкнехт, Шрапс, др. Гец (за Линденау) — Турнергец, који је тада био црвени републиканац — и ја. Од ласаловаца били су изабрани Ј. Б. фон Швајцер и др. Рајнке — који је, кад је доцније оставио мандат, био замењен Фрицшеом — а у накнадном избору Хазенклевер. Када се у то доба од Општег Немачког Радничког Савеза један део под покровитељством Ласалове пријатељице, графице фон Хацфелт, оцепио и образовао Ласалов Општи Немачки Раднички Савез, и ова фракција добила је представника у личности Ферстерлинга а доцније другог у личности Мендеа, који је био Ферстерлингов наследник у председниковању. Менде је био празна глава који се

физички толико ставио у службу графици фон Хацфелт да се није усудио да говори пре но што је узео морфиум, и своје говоре по правилу је завршавао речима: „Ја сам говорио,“ што је увек изазивало велики смеј у Рајхстагу.

О моме положају и раду у Рајхстагу доцније.

Даље развијање Удружења Радничких Савеза.

У седници Сталног Одбора која је крајем марта 1867 у Каселу одржана, али мало посећена, морало се утврдити да су политички догађаји последње године имали на савезе право разорно дејство. Каса је била празна, орган Удружења, „Allgemeine Arbeiterzeitung“, као што је већ поменуто, престао је, месечни часопис „Die Arbeit“, који је издавао Dr. Пфајфер из Штутгарта и штампао Зонеман, изумро је после краткога века. До тога је дошло што Управа Удружења није била у добрим рукама. Одбор је одлучио да издаје нов орган, који је под насловом „Arbeiterhalle“ требао да буде уређиван од Ајхелсдерфера из Манхајма и да излази сваких четрнаест дана. Лист је излазио од 1 јуна 1867 до 4 децембра 1868, кога је дана престао да излази у корист листа „Demokratisches Wochenblatt“, који смо ми основали почетком јануара 1868 у Лајпцигу и који је уређивао Либкнехт. Најзад је било закључено да се на јесен опет сазове савезна скупштина.

Оснивањем „Demokratisches Wochenblatt“, била је задовољена потреба коју смо сви дубоко осећали. Дотле нисмо имали на расположењу ниједног органа у коме би своја гледишта могли заступати, тиме није била дата ни могућност ни да се довољно врши политичко и социално просвећивање наших присталици, и то је пре свега била невоља. И према непријатељима наших противника били смо без оружја. Дабоме лист је стајао великих жртава, али

оне се радо подносиле, јер то је било најважније средство за борбу коју смо имали.

Млакост у Управи Удружења Радничких Савеза дала ми је повода у честим писмима даље да сузбијам Штаудингера. Крајем маја 1867 писао сам му да сам према свему што нам је до сада донео Северонемачки Савез и што ће нам још донети, као највећу корист сматрао, што су масе на такав начин узбуђене као никад од 1848 и што смо тиме дошли до многих нових веза које су нам морале бити корисне у интересу покрета. Он треба да добије везу са Интернационалом. Ја сам, међутим, протествовао што се још увек покушава да се раднички савези држе далеко од политике. А треба помишљати и на нову организацију, атмосфера у Северонемачком Савезу даје повода да се побојавмо да се не удари на радничке савезе.

У Саксонској политички живот био је у савезима особито жив, ми смо непрекидно агитовали да придобијемо масу. О Духовима 1867 ми смо опет сазвали радничку скупштину у Франкенберг, на којој сам председавао ја и која се у првом реду занемала петицијом за реформу саксонског Закона о Занатима. Тражили смо десеточасовни нормални радни дан, укидање рада недељом, укидање забране за коалицију, укидање дечијег рада у фабрикама и радионицама, заступање радника у занатлиским коморама и судовима, самоуправа радничке класе, изравнање уређења у фабрикама и радионицама између радника и послодавца. Фалтајх као референт за питање: „Како имају раднички савези да се односе према политичким партијама и како према саксонској влади?“ предложио је као резолуцију: Збор мора од Шулце-Делића предложена средства за решење социалног питања одбацити као недовољна и изјавити да се ово питање може решити само у демократској држави интервенцијом општинства. Даље је препоручио читање социјалистичких списа и новина. Резолуција је изазвала прилично узбуђење код мањине, и тако ја сам мислио једном по-

мирљивом резолуцији да треба да утишам узбуђене духове. У томе сам се преварио. Фалтајхова резолуција била је примљена против 7, моја против 9 гласова. Као место за идућу немачку Скупштину збор је изабрао Геру, за коју се и Стални Одбор изјаснио.

Ова Скупштина — четврта — одржана је 6 и 7 октобра. Било је заступљено 37 савеза и три окружна удружења са 36 делегата. Међу последњима новак је био слободно религиозни проповедник Улиг из Магдебурга, човек виши од просечне величине човечије, са дугом белом косом. За несрећу природа му је на не одвратном лицу ставила огроман нос, који му је лице ружио. За председника Скупштине од три кандидата који су имали подједнак број гласова коцком је био изабран списатељ Вартенбург из Гере. У току својих расправљања Скупштина је одржала помен Бандову из Берлина, који је умро у позно лето 1866 и професору Росмеслеру, који је умро априла 1867. О школском питању реферисао је Улиг у једном нешто сунђерастом реферату, који се завршавао са шеснаест постулата. Скупштина је примила реферат, пошто је у једној резолуцији изјавила да се „уопште“ слаже с њим. У питању организације, о коме су реферисали Хохбергер и Мотелер, најзад су дошли на важност погледи које сам ја годинама заступао. По члану IV Скупштина је изабрала президента који је требао да стоји на челу Управе која обухвата шест чланова. Седиште овог савеза било је окружно место Удружења. Даље било је одређено да Управа годишње треба да прима 300 талира за труд. Поред Управе треба да се избере 16 поверљивих људи који треба да се разашљу по Немачкој и који би требало да контролишу рад Управе и у најважнијим приликама да дају савете. При избору президента од 33 гласова пало је на мене 19, на Dr. Макса Хирша 13, на Кребса из Берлина 1. Тиме је Лајпциг био средиште. Нови правац је победио. Било је по-

стигнуто оно за чим сам ја одавно тежио. Удружење је сад унеколико било способно за акцију.

Другу једну тачку на дневном реду сачињавао је мој реферат о положају рударских радника. За тај реферат дала ми је повода несрећа у угљаном пределу Лугауа која се десила лети 1867, при којој је погинуло 101 радник, а иза њих остало 50 удовица и око 150 деце. По налогу Радничког Васпитног Савеза прикупљао сам прилоге који су износили око 1400 талира. Одобрена и примљена резолуција је гласила:

„Несрећни случајеви који се десили у последње време у руднику налажу као дужност радницима да опомену замаљске власти да створе такве законе, по којима сваки послодавац или предузетник индустриског предузећа има обавезу да накнади сваку штету коју радник претрпи вршећи рад а која се десила због немарности предузетника. Нарочито рударским радницима потребно је: 1. Најстрожија контрола државе над рударским друштвима. 2. Законско увођење двоструког система окана, који се састоји у једном окну у коме се вади руда и у другом у коме се склањају радници. Увођење принципа накнаде унесрећенима и њиховој породици на основу закона, као и најстрожије руковање одредбама у односу смрти или повреде из немарљивости. 4. Одсудно сузбијање једностраног увођења такозваних рударских уређења (односно новчане казне, уговора, рударске касе) од стране предузетника и предузетничких друштава без одобрења и слагања радника. 5. Радничка самоуправа рударском касом.“

То је било први пут да је радничка скупштина тражила давање закона о осигуравању, захтев који је државним законодавством 1872 био испуњен свакако на недовољан начин.

У оружном питању због недостатка времена одустало се од реферата, ипак се донела резолуција која је при постојећим противречним гледиштима представљала трули копромис, што је дало повода да се питање опет расправља на идућој скупштини у Нирнбергу.

Са новом организацијом у Удружења је ушао нови дух. Требало је нарочито већину савеза извући из дотадање равнодушности и покренути је на снажан рад. То се могло постићи само што су им постављене дужности и што је тражено од њих да те дужности испуне. Од тада није изашао готово ниједан број „Albeiterhalle“, на чијем је челу стајао проглас одбора који нисам ја саставио, и који је од савеза тражио рад у најразличнијим приликама. Успех није изостао. Постепено у савезе је дошао живот. И скромни улози за удружење плаћани су са тачношћу за какву се до сад није знало. Али у Управи ствари се окренуле тако да је готово сва тежина послова пала на мене. Ја сам био и председник и деловођа и благајник. Само протоколе о управним седницама и уређивање аката вршио је изабрани деловођа. У Управи поред осталих био је и државни адвокат Ото Фрајтаг, али који је убрзо напустио свој положај, даље Хр. Хадмих и П. Улрих. Саобраћај и кореспонденција која је из њега потекла нарасла је постепено до циновске величине. На завршетку прве пословне године — крајем августа 1868 — број примљених писама био је само 253, број послатих само 543, знатно више него дотле. Али од Нирнбершке Скупштине, почетком септембра 1868, до Ајзенашког Конгреса, почетком августа 1869, број примљених писама достигао је 907, број послатих писама достигао је 4.484, међу којима већа половина биле су пошиљке у тракастом завоју, а остало писма и често дуга писма од мене.

Уз овај рад дошле су управине седнице, управљање Радничким Васпитним Савезом, рад у Севернонемачком Рајхстагу и Царинском Парламенту, многобројна путовања ради агитације, а од јесени 1868 и стална сарадња на „Demokratisches Wochenblatt“, чији цео одељак о радницима писао сам ја. Што сам при таквом раду на неоправдан начин занемаривао своју младу жену и своју малу радњу, разумљиво је, и само тако може се објаснити што ми је у фи-

нансиским приликама вода често стајала до гуше, те сам се понекад једва умео извући.

Почто сам ја сличну делатност, какву сам развио, тражио и од другог, поново сам писао Фалтајху и наваљивао на њега да буде вреднији. Због тога ме он прекорео у писму од 25 маја 1869. У њему стоји:

„Драги пријатељу! Пре неколико месеца написао си ми слично писмо као и ово од прекјуче да ме покренеш на рад. Мој одговор на то учинио је на тебе „жалосан утисак“. Ја то сад верујем, али ја ћу те ипак молити овоме што ти пишем да придаш вредност истине, пошто те потсетим на то како сам и ја у сличној ситуацији као ти на сличан начин радио са нестрпљивошћу, грозничавом и пуном пожртвовања.

Ако сам се сада оставио „присиљавања“, томе није узрок леност него са великом муком стечено уверење да се извесне ствари не дају лако присилити средствима која нам стоје на расположењу; ја сам зато да увек радимо за наша начела, али да се не морамо за њих сатирати.

О овом гледишту морам отворено рећи: Бојим се да се ти упропашћујеш у више него једном правцу. Варам ли се, онда је то у интересу ствари врло добро, и мени би било мило; али колико ја могу оценити ствари, сада не могу да разумем докле ћеш истрајати са својим агитаторским, уопште, са јавним радом....“

Најзад је изјавио да за њега ствар стоји тако да он или мора напустити агитаторски рад или своју професију.

О последњој примедби могао би навести да је као Фалтајх у исти положај долазио велики број партиских другова. Кад наши противници још и данас радо указују на то што, например, у социал-демократској фракцији у Рајхстагу нема ниједног правог радника, то је из простог разлога што сваки радник који јавно ради за социалну демократију *одмах само јури по улицама*. У партији било је

још горе за самостално рађење заната. Ту наши противници вичу о тероризму социалне демократије. О, лицемера! Нико не врши гори тероризам од њих. У току деценије колико сам добрих партиских другова видео како пропадају од тероризма противника.

Ту је био, например, Јулиус Мотелер, човек од високог идеализма, коме је отказано место у благајни једне фабрике кад је 1867 учествовао у изборној агитацији. Да не би противницима дао прилике да се радују и да се не би повукао са поља, основао је у Кримичау ткачко друштво са ограниченим приступом. Ово друштво успевало је за неколико година. Али кад је дошао рат од 1870—1871 и либерали беснели због нашег држања, друштву је отказан кредит у новчаним заводима; било је натерано на банкротство. Сада је Мотелер жртвовао све своје имање да повериоце задовољи колико се може. Сад је ступио у управу лајпцишког штампарског друштва. Из сличних догађаја објашњава се и појава што међу социалистичким посланицима и вођама уопште има тако много дуваница и крчмара, јер се ова занимања морају прихватити, пошто су готово једина у којима би се људи напуштени од партије могли одржати. И што сам ја сам имао да пропатим за свога двадесетпетогодишњег рађења заната, губећи муштерије и долазећи у опреку интереса између јавног рада и заната.

Обратно су мислили пријатељи у грађанским положајима, који мој рад у радничком покрету нису могли схватити, да сам глуп човек који се жртвује за раднике. Да сам радио за грађанство и бринуо се о општинским догађајима, имао бих сјајну радњу и био би ускоро варошки саветник. Њима је то изгледало нешто највише. Ја сам их исмејавао, моје славољубље није томе тежило.

Неком би изгледало као загонетка како сам могао савладати толики рад, јер године 1867—1872 биле су најбогатије радом у моме животу, и ако и данас не оскудевам у раду. У извесном смислу загонетка је и мени самом, јер сам више пута имао

и са болешћу да се борим. У оно време ја сам био човек низак, са упалим образима и бледом бојом на лицу, што је пријатељицама моје жене које су присуствовале нашем венчању дало повода да кажу: „Сиротица, неће га још дуго имати!“
Срећом није било тако.

Приватни живот.

За човека који у јавном животу стоји у борби са светом противника није равнодушна ствар којег је духа чедо његова жена. Према томе она може бити за њега потпора и помагачица његових тежња или може бити сметња и оловни терет. Срећан сам што могу да кажем да је моја жена спадала у прву класу. Моја жена је кћи једног носача на железничкој прузи Лајпциг-Магдебург, који је већ био умро кад сам се с њом упознао. Моја заручница била је радница у једној лајпцишкој радњи женског одела. Заручили смо се у јесен 1864, укратко пре смрти њене добре мајке и венчали се у пролеће 1866. Нисам се никад покајао што сам ступио у брак. Љупкију, оданију жену, увек готову на пожртвовање, не бих могао наћи. Оно што сам урадио било је омогућено у првом реду само њеном неуморном негом и готовошћу да ми помогне. И она је имала да проведе многе тешке дане и месеце, док јој најзад није синуло сунце мирнијих времена.

Извор среће и утехе у тешким часовима била је наша у јануару 1869 рођена кћи, са чијим је рођењем везан један занимљив догађај. Пре подне тога дана ја сам седео у соби за писањим столом и у великом узбуђењу изгледао на очекивани догађај, кад је неко закуцао на вратима, и на мој одзив у собу је ушао један господин који се представио као државни адвокат Алберт Трегер. Трегерово име било ми је већ познато по песмама које је објављивао у часопису „Gartenlaube“ и по његовом јавном раду. После поздрава Трегер је зачу-

ђено рекао: „Па ви сте још млад човек, а ја сам мислио да сте ви старији господин који воли угодности и који је своју радњу обесио о клин па се занима политиком из уживања.“ Ја сам стојао пред њим у обичној стругарској зеленој кецељи и одговорио му смејући се: „Као што видите, Ви сте у заблуди!“ Затим смо се разговарали, док сам ја у споредној соби чуо очекивани детињи плач. Сада се нисам могао више уздржавати. У мало речи разјаснио сам Трегеру ситуацију, на чему ми је он срдачно честитао и удаљио се. Неколико година доцније постали смо колеге у немачком Рајхстагу, и остали смо и до данас добри пријатељи, упркос нашим принципиелно различним гледиштима.

Мој положај у радничком покрету као и моје заручење учинили су ми да сам желео да се трајно настаним у Лајпцигу. Саксонска је, додуше, године 1863 увела слободу заната, али ко се том слободом хтео користити као „странац“, а то је био сваки човек који није Саксонац, морао је бити примљен у саксонско поданство. То је тада стајало много новаца, јер се човек у исти мах морао уписати и у неку општину. Да postanем самосталан и да будем примљен у поданство нисам имао средстава. За пријем у поданство и добијање грађанског права тражило се у Лајпцигу око 150 талира, а што сам од куће могао очекивати било је око 350 талира. На неочекивани начин морао сам постати самосталним, пошто ме је мајстор отпустио крајем 1868, рекавши ми пре тога да нема више рада за мене. У ствари, он ме отпустио зато што је чуо да хоћу да postanем самосталан. Тако је хтео с врата скинути једног конкурента. Ја сам затим отпутовао у Вецлар и донео што се у новцу могло исплатити. Затим сам погодио једну радионицу усред вароши, у дворишту једне трговачке куће, која је управо од коњушнице претворена у радионицу. Радионица је била тако примитивна да није имала ни димњака, и докле га нису направили ја сам, против све полициске забране, морао кроз прозор окренути у

двориште чунак од пећи. Пошто се моја мала средства стопила као грудa снега на сунцу, иста радионица морала ми служити и као спаваћа соба, у којој сам бедно дрхтао у хладним зимским ноћима. Да би тренутно обишао примање у поданство, отворио сам радњу под фирмом једног пријатеља грађанина, док сам у пролеће 1866 да бих се могао оженити морао ступити и у поданство, задуживши се ради тога. Две године доцније по закону Северонемачког Савеза многе трошкове уштедио бих.

Своју радњу почео сам у најмањој размери, а једним шегртом. После неколико месеца могао сам погодити и калфу. Али кад сам ја у фебруару 1867 изабран за Рајхстаг и сада за време свога одсуства морао сам своме калфи допустити да управља радњом, што он иначе никад не би постигао, после мога повратка отказао ми рад и учинио се самосталним. Кад сам о овом догађају причао доцније једном старом другу он је мислио просто: „Тако ти је и требало, зашто си му плаћао толику надницу да је могао и штедити новац.“ Ова „ужасна надница“ износила је тада 4¹/₂ талира недељно, она је била за једно пола талира више него у ма којој другој радионици, и радно време код мене је трајало десет сати дневно, а на другим местима једанаест.

Уосталом, темељно сам познао беду малога мајстора. Израђен посао морао је бити даван на дужи кредит, плата радницима, јело и сопствено одржање живота тражили су, међутим, дневне и недељне издатке. Где да нађем новац? Тако сам давао једном трговцу за готов новац израђену робу по цену која је мало виша била но што су мене коштали израђени предмети. Кад сам суботом тражио новац добијао сам прљаве банкноте, којима је Лајпциг био поплављен због саобраћаја са тириншким малим државама. Свака од ових малих држава из основа је експлоатисала своје право на новац и поплавила трг папирним новцем. Али овај новац уопште се давао и примао и важио као текући новац. Сем тога чешће

сам добијао купоне ма каквог индустријског предузећа којима још није дошао рок исплате, или дукате које је зеленаш тако удесио да сам место 3 талира и 5 гроша, како су ми рачунати, код мењача код кога сам их морао мењати, добијао често само 3 талира и мање. Слично је било и са купонима. Ја сам беснео због оваког начина плаћања, али шта сам знао радити? Стезао сам песницу у цепу и идуће недеље опет давао израђену робу и примао исто плаћање.

Мој јавни рад подигао је против мене предузетнике. Нису хтели више да ми дају наруџбине. То је био бојкот. Да ми није испало за руком изван Лајпцига у другим варошима да добијем мали круг муштерија за моје артикле (квале од биволског рога за врата и прозоре), ја бих крајем шездесетих година морао банкротирати. Горе ми је било у ратно доба 1870—1871, када ни рада није било. Када сам зими 1870—1871 са Либкнехтом и Химкером издржао 102 дана истражног затвора, морала ми жена једног дана јавити да више ниједно парче рада није нико поручио, али ипак калфи и шегрту морало се недељно плаћати. То је био очајни положај. Ипак убрзо се окренуло на боље. Са закључењем мира отпочела је напредна периода која је трајала до године 1874. Поруџбине су сад нетражене долазиле у кућу, муштерије су биле веселе кад смо их услуживали. Када сам с пролећа 1872 са Либкнехтом ступио у Хубертусбург у затвор од 22 месеца, за којима је дошло још нових 9 месеца затвора, могао сам оставити радњу са пословођом, шест калфи и два шегрта. Дабоме, свила се није прела, и ако је моја жена увек вредно била на месту. Трговачку кореспонденцију водио сам ја из тврђаве, односно из затвора. Опет је дошла несрећа кад је 1874 са крахом у исти мах пропао и мој артикал због конкурената који су фабрички израђивали, и то по цену за коју је мени ручним радом било немогуће више конкурисати. Тада сам већ мислио да напустим радњу и да добијем место у партији, али је случај хтео

да сам у лицу једног партијског друга, трговца Фердинанда Ислајба у Берки на Вери, нашао савезника који је поред материјалних средстава имао и трговачко знање и брзо је стекао на завидан начин потребно техничко знање. С јесени 1874 отворили смо малу фабрику са парним мотором, у којој се сад они артикли израђивали од бронзе, ради којих смо ускоро стекли добар глас. Спочетка смо имали тешко да се боримо, јер је још беснела криза. Мој главни рад састојао се у томе да тражим муштерије и да предузимам трговачке путове, помоћу којих сам доцније, под Законом против Социјалиста, могао партији учинити највећих услуга. Пошто сам затим 1881 на основу такозваног малог опсадног стања био прогнат из Лајпцига, и прогонство је од године на годину обнављано, а ја сам понекад опет правио познанство са затворима, с јесени 1884 прекинуо сам ортачке везе и постао као трговачки путник. Веровао сам да своме ортаку, који је увек био готов да се жртвује, не могу више одговарати, да не могу више учествовати у умереном ћару од предузећа за које је он сносио бригу и рад. Сем тога, због дугог одсуствовања из Лајпцига све сам се више отуђивао од унутрашњег тј.ка радње. Тако сам 1889 напустио и положај путника и одсада се потпуно посветио спасатељском позиву, због кога сам дошао у сталне везе са својим пријатељем Хајнрихом Дицом у Штутгарту.

Поменуо сам већ горе да су људи о мојој личности често стварали сасвим другу слику. То нас је увек забављало, мога ортака и мене. Он је сасвим одговарао по спољашности представи коју је свет имао о мени. Он је био велики, снажан човек који је имао црвену косу и црвену браду, која му се по грудима таласала. Дешавало се кад је неко дошао у канцеларију да говори са мном, али ме није лично познавао, он се обраћао моме ортаку. Ова промена чинила нам увек велико задовољство. Јако ме расположило кад сам једног дана био на трговачком путу у Тибингену и у једној крчми растајао се са

неким познаницима, а иза мене један Тибенгенац зачуђено упитао на најчистијем швапском дијалекту: „Шта! Мали човек је Бебел?“ — Сличне ствари чешће сам доживљавао. А ранијих година није се ретко дешавало да се на железници путници разговарали о мени и не слутећи да сам ја поред њих седео и мирно слушао. Понекад су то биле праве разбојничке историје које сам имао да слушам.

Пут за Нирнберг.

Јула 1867, после дугог погађања између северне Немачке и јужнонемачких држава, дошло је до уговора, по коме се управљање царином и посредним порезом имало подвргнути такозваном Царинском Парламенту, који је био састављен од чланова Севернонемачког Рајстага и сопствених за то изабраних представника четири јужнонемачке државе. Бизмарк је одбио да испуни жеље баденске владе као и јужнонемачких либерала да их потпуно прими у Севернонемачки Савез. Пруска влада улажењем осамдесет јужнонемачких посланика у Рајхстаг само је дошла у забуну. Изборно право за представнике у Царинском Парламенту било је исто као и за Севернонемачки Рајхстаг. Ипак велики део јужнонемачке народне партије, нарочито у Виртембергу, одбио је учествовање на изборима, и ако смо се Либкнехт и ја на једној конференцији у Бамбергу, фебруара 1868, из све снаге упињали да спречимо такву бесмислену одлуку, која није значила ништа друго до бежање пред непријатељем. И већи део радничких савеза у Виртембергу пошао је за лозинком народне партије. Други део је бирао, а ту је и народна партија била поцепана; успело се да се више демократа протури за Царински Парламент. Другојаче у Хесену, који је у оно време политички био подељен на двоје. Горњи Хесен припадао је Севернонемачком Савезу, рајнски Хесен и Штаркенбург били су самостални и изирали су сад и Царински Парламент. Либкнехт и ја помагали смо демократске кандидате у јужном Хесену на изборној

агитацији и држали смо за њих изборне зборове. Приликом једног таквог збора дошли смо и у Дармштат у кућу Луиса Бихнера, где се Либкнехт упознао са његовом другом женом. Прва је умрла пре годину дана. У овом походу на изборе Либкнехт је задобио само једну победу, над његовом другом женом; уосталом ми смо се вратили кући као потучени. Демократски кандидати у Мајнцу и Дармштату били су побеђени.

У Баварској и Виртембергу агитовао је у оно време велики део радничких савеза у друштву са народном партијом за увођење народне војске, пошто се у обема државама радило на новој организацији војске. Био је утолико и успех постигнут кад се виртембершка влада са Комором сложила на службени рок од седамнаест месеца. У Баварској одбор за војно законодавство, под утицејем познатог статистичара Колба, изјаснио се само за деветомесечни службени рок и решио да се укину четири коњичка пука. Ови успеси били су изгубљени због Немачко-Француског Рата и ступања јужнонемачких држава у Царство.

У Саксонској агитовали смо ми пошто је требао да буде уведен нов закон за изборе за исто изборно право као и за Рајхстаг. Управа је, даље, подстицала радничке савезе да заузму положај против пројекта закона који је Шулце-Делић донео о приватном положају друштва, а који је далеко заостајао иза закона о друштвима који је важио у Саксонској. Друге агитације управљале се против пореза на дуван и петролеум о коме се кројио план у Царинском Парламенту и против читавог низа реакционарних одредаба о пројекту закона о занатлиском уређењу који је био поднет Северонемачком Рајхстагу, а који сам ја осветлио у једном чланку у „Arbeiterhalle.“

Да политичка поцепаност у Удружењу Радничких Савеза није могла дуго опстати, нама у Управи било је јасно. Пошто смо у Гери добили конце у своје руке, морала се ситуација искористити. Морао

се саставити утврђен програм па ма какве последице биле за Удружење. Нашем схватању изишао је на сусрет Раднички Васпитни Савез у Дрезди, у коме је од септембра 1867 био председник Фалтајх. Из јужне Немачке Ајхелсдерфер покренуо је исту мисао.

Ајхелсдерферу ја сам одговорио 18 априла 1868 да је код нас питање о програму дискутовано и сложено одлучено, али ће ипак делимично доћи у Удружење. Прво је запитан Зонеман да ли хоће он да предложи какав нацрт за програм; он је одбио. Затим је затражено од Роберта Швајхела, који се из Хановера преселио у Лајпциг и Либкнехта помагао у уређивању „Demokratisches Wochenblatt“, да изрази нацрт и да се прими реферисања на идућој Скупштини. Швајхела смо изабрали у споразуму са Либкнехтом. Швајхелова помирљива нарав била је за овај случај о коме је реч да се задобију колебљиви представници савеза боља него Либкнехтова природа која је волела да чини љубав.

Чим се дознало да Управа хоће идућој Скупштини да поднесе програм, у савезима којима је управљао Либкнехт јавило се јако узбуђење. Либерална штампа напала је на нас на северу и југу и тражила је да побуни савезе против нас. Са најразличнијих страна долазила су ми писма са протестима и опоменама. Председник Нирнбершког Радничког Савеза, виши учитељ Регнер, постављао је све могуће мотиве за наш поступак. Ми смо хтели своје „неуспехе“ у Рајхстагу и Царинском Парламенту да загладимо својим поступком на Скупштини Савеза, наш рад руководи мржња према Прусској, итд. Али ми би се разочарали, ми би претрпели пораз. Ја сам одговорио да су управо досадање дебате у Северонемачком Рајхстагу и Царинском Парламенту показале какву су велику вредност радници морали полагати на живо учествовање у политици на начин који одговара њиховим интересима. Социјализам и политика не могу се раздвајати, они допуњују једно друго... Радник са гледишта својих

интереса мора да буде демократ... Досадања нејасност у Удружењу не сме даље опстати... Он (Регнер) каже да би било неправда сада када се оштре супротности између државне и личне помоћи губе и када се приближаваће обе партије извршило да се опет убаци Еридина Јабука. Одговарам да је управо циљ програма дати израз овом приближавању... Супротности не би се изгладиле немим ћутањем него стварним говором... Могућно је да би на партиској скупштини претрпили пораз, али то ме не може одвратити од смишљеног корака. То неће бити првипут да останем у мањини а после поновљеног покушаја да дођем у већину. Подсећем само на мој предлог за непосредни избор президента и управе, који је 1865 одбијен, а 1867 је победио... А и са председником Олденбуршког Радничког Васпитног Савеза дуго сам се разилазио. Објашњавао сам му да ми сматрамо да је програм нужен да би сваки знао где стоји Удружење, а нарочито да би Управа и редакција знале како већина хоће да се управља. Ми смо често осетили оскудицу у јасном гледишту. На једној страни отишли смо и сувише далеко, на другој и сувише мало. Ја ћу заиста признати у случају да већина савеза одбије социалдемократски програм тада би се Управа и већина саксонских савеза упитале да ли им је могућно и даље остати у Удружењу.

Међутим Мориц Милер у Пфорцхајму заузимао се за оснивање занатликих друштава и препоручивао је да би се то израдило да се са управе савеза склоне доктори и професори. 16 јула ја сам му одговорио да се слажем са његовом идејом о организацијама по занимањима. Штампарски и цигаретски радници у Немачкој пошли су за примером енглеских радника, сада су то урадили обућари у Лајпцигу и књиговесци у Дрезди. И ја сам с њим исто мишљења, да раднички савези своје управитеље морају изабирати из својих редова. Управа доктора и професора није ништа задовољавала по правилу, то смо ми знали из личног искуства.

Као што се очекивало, Скупштина, за коју је

велика већина савеза изабрала Нирнберг као место састанка, била је необично много посећена. Са 115 делегата биле су заступљене 93 организације. Сем тога, међу позваним гостима били су: Екариус из Лондона као представник Генералног Савеза Интернационале,¹ Обервиндер и Хартунг као изасланици Бечког Радничког Васпитног Савеза, Квик и Грајлих као изасланици Немачког Радничког Савеза у Швајцарској, др. Ладендорф из Цириха, негдашњи рођијаш у Берлину, као изасланик Немачко-републиканског Савеза у Цириху, др. Хелер из Бамберга као представник Немачког Одељења Интернацио-

¹ Мој позив Генералном Савету гласио је:

Генералном Савету Интернационалног Радничког Друштва у Лондону.

Поштована господо! Важан догађај који стоји пред великим делом немачких радничких савеза, дао ми повода да управим ове редове на Вас.

5, 6 и 7 септембра Удружење Немачких Радничких Савеза држи своју Скупштину у Нирнбергу. Међу важним питањима који садржи дневни ред, у првом реду као најважније, стоји „Питање о Програму“, тојест треба одлучити да ли Удружење и даље треба да остане у садашњим радовима без плана и принципа или треба да ради по утврђеним начелима и у одређеном правцу.

Ми смо се одлучили за последње и намислили смо да предложимо да се прими Програм Интернационалног Радничког Друштва како га доноси први број листа „Vorbote“, дакле одлучили смо да предложимо прилажење Интернационалном Радничком Друштву. Већина за овај предлог већ је осигурана, успех дакле несумњив. Али ми верујемо да би био учињен врло добар утисак ако би на овим дискусијама које најживље траже ваше интересовање Интернационално Радничко Друштво било заступљено једним изаслаником, и стога нам чини част да Вама изречемо жељу и хиган позив да на Скупштини у Нирнбергу пошлете једног или више изасланика као представнике Интернационалног Радничког Друштва.

Ми остајемо у пријатној нади да ћете испунити нашу молбу и ускоро нам послати повољан одговор. Ваша господа изасланици могу рачунати на пријатељски пријем.

Лајпциг, 23 јула 1868.

Поздрав и стисак руке

Управа Удружења Немачких Радничких Савеза.

Аугуст Бебел, председник.

нале у Женеви, Битер као представник Француског Одељења Интернационале у Женеви, Брикман и Нитхамер из Штутгарта као представници Одбора Немачке Народне Партије. Међу делегатима на Скупштини као представник Баденског Савеза био је Јакоб Фенедјај, коме је Хајнрих Хајне стекао извесну славу под именом Кобеса фон Келн. Био је присутан и један члан Општег Немачког Радничког Савеза, др. Кирхнер, који је заступао Хилдесхајмски Ткачки Савез. Кирхнер је био, тако да кажем, прва ластва која се усудила из Општег Немачког Радничког Савеза да прелети к нама. То је био злочин у очима Ј. Б. фон Швајцера. После тога Кирхнер је био изабран и као човек од поверења. Главна већања Скупштине одржала се у великој историској општинској дворници коју је Нирнбершки Магистрат дао у нади да ће победити либерални правац. Ова нада је пропала. Поздравивши стране изасланике, ја сам отворио седницу и позвао да се избере председништво. Од 94 дана гласа 64 пало је на мене, 21 на Регнед из Нирнберга, 4 гласа се разделила. Тиме је пала одлука о духу који ће владати Скупштином; као први подпредседник са 62 гласа био је изабран Левенштајн из Фирта, као други подпредседник са 59 гласова био је изабран Биргер из Гетингена. Противничка партија подлегла је на свима линијама. Покушала је још сад при састављању дневног реда да спасе што се још могло спасти; тражила је да се са дневног реда скине питање о програму. Због тога је дошло до оштрог неслагања. „Нећемо компромисе!“ викало се са најразнијих страна, и тако је великом већином решено је да се дневни ред прими en bloc.

Расправљања на Скупштини изврсно су текла. Нирнбершка Скупштина била је једна од најлепших на којима сам ја присуствовао. Као информисалац за Управу Удружења могао сам саопштити да се организација показала као изврсна и да Удружење према ранијим стоји у пуном сјају. Савези који су припадали Удружењу бројали су око 13.000 чланова.

Фенедјајев покушај да мотивисаним дневним редом отклони питање о програму није успео. Дебата око програма привукла је најопштије интересовање. Крајњи резултат је био да се програм примио са 39 гласова, који су за собом имали 61 савез, против 46 гласова, који су заступали 32 савеза. Против ове одлуке мањина је протествовала, оставила дворану и није више учествовала у дебатама. Њен покушај да створи нову организацију под именом Немачки Раднички Савез пропао је. Дотични савези изгубили су сваки политички значај и само су радили још као клиенти различитих либералних партија.

Примљени програм је гласио:

„Пета Скупштина немачких радничких савеза која се састала у Нирнбергу у овим тачкама објављује своје слагање са програмом Интернационалног Радничког Друштва:

1. Еманципацији (ослобођењу) радних класа морају да теже саме радне класе. Борба за еманципацију радних класа није борба за класне привилегије и монополе, него за *једнака* права и *једнаке* дужности и за *укидање свих класних владавина*.

2. Економска зависност радног човека од монополиста (искључивог власника) радних алата сачињава основ ропства у сваком облику, социалне беде, духовног понижења и политичке зависности.

3. Политичка слобода је неопходно помоћно средство за економско задовољење радних класа. Социално питање је тиме нераздвајно од политичкога, његово решење условљено је политичком слободом и могућно само у демократској држави.

Даље, с обзиром на то што су сви досадањи напори управљени на економско ослобођење радника били осујећени због оскудице у солидарности између многобројних грана рада сваке земље због тога што није постојала нека братска веза да уједини радничке класе различитих земаља; с обзиром на то што ослобођење рада није ни локални ни национални, него социални проблем који обухвата све земље у којима има модерних друштава и чије ре-

шење зависи од практичне и теориске сарадње нај-напреднијих земаља —, пета немачка радничка Скупштина одлучује да се придружи тежњама Интернационалног Радничког Удружења.“

*

Одлуке Нирнбершке Радничке Скупштине о програму нису више допуштале никакву сумњу у коме су табору сада стојали раднички савези. Ипак већина на Генералном Скупу народне партије 19 и 20 септембра у Штутгарту радила је као да није наступила никаква промена у супротном положају; шта више изјавила је да се слаже са донесеним одлукама у Нирнбергу о програму, пошто је као објашњење примећено да се државна и друштвена питања не могу раздвајати и да се нарочито економско ослобођење радних класа и остварење политичке слободе међусобно условљавају. Изјавила је такође да се слаже са говором о програму који је Јохан Јакоби држао 24 маја 1868 у Берлину.

То је била мера увиђавности која је наследницама народне партије од 1868 још једном потпуно нестала. Само државни адвокат Нитхамер из Штутгарта, који је био присутан у Нирнбергу, био је тај који је и даље радио на слози. Он је заступао гледиште да демократија мора постати социјална демократија ако хоће да испуни своје задатке. И он би вероватно доцније потпуно ступио у наше редове да није нагла смрт (капља у срцу) рано учинила крај његовом животу.

Поред Нитхамера, нарочито је Зонеман радио за ове одлуке. Зонеман, који ни по коју цену није хтео да се прекину везе између радничких савеза и народне партије, у Нирнбергу сложио се с програмом за који није био одушевљен. Сада је морао све да уложи у то да Генерални Скуп народне партије санкционише његов корак у Нирнбергу.

Одлазак мањине покварио је дневни ред на скупштини, јер за различита питања било је више референата међу члановима који су отишли. Зоне-

манов реферат о оснивању касе за осигурање у старости која треба да стоји под државним надзором наишао је на опирање онда кад се сви говорници, нарочито Фалтајх, изразили да свима установама о потпомагању радника треба да се управља у централизованим удружењима сједињених радника.

Резолуција о томе, коју су предложили Фалтајх и Х. Грајлих и била једногласно примљена, гласила је:

„С обзиром на то што предати постојећој држави управу касе за опште осигурање радника у старости значи несвесно стварати код радника конзервативно заинтересовање радника за постојећу државну форму, којој се никако не сме поклањати поверење;“

С обзиром на то што све касе у случају болести, смрти и старости најбоље могу привести у живот и одржати *радничка удружења* —, Пета Скупштина одлучује да члановима а нарочито Управи Удружења Немачких Радничких Савеза повери да *живо ради на уједињењу радника у централизованим удружењима*“

Герман из Лајпцига говорио је о каси у случају болести; свој реферат свео је у ову резолуцију: Скупштина хоће да препоручи члановима Удружења да преко месних изасланика образују колегиум који тежи: прво, за добром организацијом касе, потпуном самоуправом, *уједињењем истих према занимањима у удружењу и расправљањем о интересима касе у наклоњеном органу*; друго, за слободним настањивањем у удружењима и за служењем капитала из касе као и у свима новчаним заводима; али осем тога и треће, даје повода за оснивање таквих касе, којих до сада има још мало, *за слуге и раднице*.

У даљем току расправљања Хвајхел је реферисао о посредном порезу, Либкнехт о оружном

¹ Много доцније је и Бизмарк изјавио да су мале пензије и за радника најбоље средство да се приволи постојећем државном уређењу; отуда мисао о осигуравању у онеспособљености и старости.

питању. Комисија која је била образована за контролисање рада Управе одавала је Управи високу хвалу. Књиге и акта налазили се у најлепшем реду, зато што је величина рада знатно нарасла Управи треба најтоплије захвалити. Материална накнада за учињен рад износила је за пословну годину 57 талира и 4 нова гроша. На избору за председника ја сам добио 57 од даних 59 гласова. Тиме је Лајпциг опет имао у своје руке управу за идућу годину.

За поверенике изабрани су били: Биргер за Гетинген, Ноц за Штутгарт, Ајхелсдерфер за Манхајм, Гринцел за Шпајер, Зонеман за Франкфурт на Мајни, Штутман за Риселсхајм, др. Кирхнер за Хилдесхајм, Хајман за Кобург, Мотелер за Кримицау, Краузе за Милсен (Св. Јакоб), Бремер за Магденбург, Фалтајх за Максен (код Дрезде), Кобић за Дрезду, Обервиндер за Беч, Левенштајн за Фирт. Мало заступање северне Немачке међу повереницима било је због тога што су представници севернонемачких савеза са малим изузетком спадали у опозицију и изјавили да њихови савези излазе из Удружења.

Раднички Савез, пошто се конституисао, издао је проглас у коме је најжешће оптужбе подизао против Нирнбершке Скупштине, а ту је било и неистине и грдње. На то сам ја одговорио у 46 броју „Demokratisches Wochenblatt“, 23 септембра 1868, у дугом објашњењу, у коме сам одбио нападе. Између осталог у противничком прогласу било је казано да ми хоћемо да намамимо раднике на социјалистичко-комунистичко становиште.“ На то сам ја приметио: Нарочито становиште „социјалистичко-комунистичко“ — то су само две речи, па ипак садрже: прво, незнање; друго, лаж; треће, денунциацију. Последње сам видео у томе да се речју комунизам хтели заплашити од нас не само власници него и радници. Речи „социјалист“ и „социјализам“ нису више биле довољне, на то се радници и послодавци већ навикли. Ови су све више осећали да социјализам није

ништа страшно, зато се морала увести реч комунизам да би филистеру натерали страх до сржи.

Одлуке Нирнбершке Скупштине створиле су за покрет нов положај. Сада није могло више, као што је дотле Швајцер у свом гласилу „Socialdemokrat“ објављивао члановима Општег Немачког Радничког Савеза, бити говора о маловарошкој буржоаској партији, како је он волео да обележи нарочито саксонску народну партију, што су грађански елементи били у њој у изчезавајућој мањини. Свакако нису били јачи него у Општем Немачком Радничком Савезу, као што је Либкнехт идућег пролећа у очи казао на Генералном Скупу Општег Немачког Радничког Савеза у Елберфелду, што је Скуп потврдио одобравајућим покретом главе. То су увидели и агитатори које нам је Скуп неколико месеци слао у Саксонску да нас сузбију. Један од њих — Л. Ш., који је доцније пришао еснафлијама и данас је имућни врховни мајстор једне фабрике обућа — изјавио је после: „Швајцер нас је обмануо, на препуњеним зборовима које смо држали нисмо видели никог другог него само раднике и опет раднике.“ Он би могао додати: и наш успех био је раван нули. Либкнехт и ја ишли смо за њима готово на све зборове које су они држали и приређивали смо им пораз за поразом.

Такође не може се више спорити да је тада у саксонској народној партији и Удружењу Немачких Радничких Савеза није била социјалистичка партија која је стајала на земљишту Интернационале. Нирнбершка Скупштина и њени резултати учинили су стога утисак и на Општи Немачки Раднички Савез, у коме се ускоро створило неповерење против Швајцера. Дејство се показало у току идуће године. Да је тада на челу Општег Немачког Радничког Савеза био човек како треба, сада би уједињење радника који мисле социјалистички било факт. Покрету би остало уштеђених седам година штетног међусобног борења.

Убрзо после Нирнбершке Скупштине у Берлин-

ском Радничком Савезу, чији је председник Кребс у целој препирци у Удружењу заузео нарочити дволичан положај, дошло је до највећих неслагања, која су се завршила тиме што је јака мањина изашла из Савеза и основала нови демократски раднички савез који се изјаснио за нирнбершки програм. Међу оснивачима тога савеза налазили се између осталих: Г. Боас, Хафенит, Карл Хирш, Јонас, Паул Зингер, О. Венцел. Доцније су му приступили: Т. Мецнер, Милке и Хајнрих Фогел, који су иступили из Општег Немачког Радничког Савеза или, као Фогел, били искључени. Савез је у Берлину тешко живео поред ласаловаца; они се ругали да је то савез официра без војске, што је било донекле истинито. Али официри су помало радили и стварали војску коју нису имали.

Ахилова пета Удружења Немачких Радничких Удружења биле су слабе финансије. Са годишњим улогом од једног гроша није се могло ништа велико предузети, и ако је Удружење имало 10.000 чланова. Поред трошка за локалне циљеве заборавило се да се и веће жртве за Удружење подносе. Овде нас је превазишао Општи Немачки Раднички Савез. Ми у Управи озбиљно смо помишљали да се помогнемо променом организације. За нас је положај био још незгоднији кад је Швајцар објавио велике агитационе походе кроз Саксонску и јужну Немачку, за које је одредио велики број агитатора. Одбрана с наше стране тражила је пре свега новац, који ми нисмо имали. Знатне новчане издатке тражио је и „Demokratisches Wochenblatt“, који је од децембра 1868 постао орган Удружења. Ми смо га основали са целих 10 талира, којима даље никакав прилог није дошао. На сличном „финансиском основу“ доцније се чешће оснивали партиски органи. По рачуну они су банкротирали већ са првим бројем. Али пожртвовање и одушевљење за лист једва је знало за границе. Лица која су управљала морала се за своје унукe задовољавати тако малом сумом која је већ смешна, и она су даље радила. Данашња генера-

ција у партији не може ни замислити сиротињу ондашњих прилика и колико се тражио бесплатан рад. Тако је, например, Либкнехт као редактор „Demokratisches Wochenblatt“ добијао месечно само 40 талира, доцније као уредник „Volksstaat“ месечно 65 талира. Хепнер је био 1869 постављен са 25 талира месечно; део о радницима у „Demokratisches Wochenblatt“ ја сам писао бесплатно, за вођење експедиције добијао сам месечно 12 талира, за то сам морао уступити и собе. Кад је 1870 избио рат, одрекао сам се ове ужасне плате. За повишицу плате тада се није знало. Кад је, например, 1878 „Vorwärts“, следбеник листа „Volksstaat“, био уништен на основу Закона против Социјалитета, Либкнехт је имао још исту плату као пре девет година. Али међутим из другог брака имао је петоро деце више, од којих најстарије није имало десет година. У финансиском погледу ми смо кад се упореди са ранијим — јер шта кажем овде о Удружењу Немачких Радничких Савеза вредело је и за Општи Немачки Раднички Савез — постали буржоаска партија.

Ипак партија је још имала среће. Стога сам понекад својим пријатељима у шали говорио: Ако има Бога онда он јако воли социјалну демократију, јер кад нам је невоља најгрђа помоћ нам је најбржа. У овом случају помоћ је дошла са стране са које смо јој се могли најмање надати. Баш сам се на нашу забуну жалио једном нашем поверенику у иностранству који ме је походио, када је писмоноша донео једно писмо. Писмо је послао др. Ладендорф у Цириху, с којим сам се упознао 1866 у Франкфурту а познаство обновио на Нирнбершкој Скупштини. Он је писао да нам из једног њему и његовим пријатељима повереног фонда, такозваног револуционарног фонда, ставља на расположење 3.000 франака, које треба да узмем у три рате и да му о утрошеном новцу положим рачун. Ко је био срећнији од мене? Скочио сам од радости и моме пријатељу, који ме је убезекнуто гледао, саопштио радосну вест. Револуционарни фонд, који је доцније и у лајпци-

шком велеиздајничком процесу играо извесну улогу, о чијем се постанку потребни подаци могу читати у дебатама на оном процесу, извлачио нас из блата још више пута. Али овај извор је пресушио кад смо дошли у сукоб са Ладендорфом и друговима због заузетог положаја према базелском интернационалном радничком конгресу о аграрном питању и према ратним догађајима године 1870.

Агитација што је приредио Швајцер против нас у Саксонској била је без успеха; у јужној Немачкој постигла је само незнатни успех. Против очекивања и у јужној Немачкој нашло се снага из наших савеза, које су се одупреле његовим агитаторима. Али била је проста ствар да је овим међусобним борбама расположење у обема партијама било све огорченије.

Покрет за оснивање занат- лиских удружења.

Говорим о покрету за оснивање занатлиских удружења само зато што мислим да се смем рачунати у броју његових оснивача. Година 1868 могла би се сматрати као година рођења немачких занатлиских удружења, али само са оградом. Већ сам горе рекао да је успешна година 1865 видела велики број обустава рада у најразличнијим варошима, које су добрим делом сломљене зато што радници нису били организовани и нису имали ни једно фонда. Да је и једно и друго потребно имати, они су сад тако рећи прстима опипали. Образовано је сада много већином локалних стручних савеза, али да то није довољно, увидело се брзо. Кад се о Божићу 1865 на наваљивање Фрицшеово основао Општи Немачки Савез Цигаретских Радника, за њима су 1866 пошли штампари, који се спочетка према политичким радничким партијама држати строго неутрално, што међутим Рихарда Хертела октобра 1873 није спречило да изјави на једном збору берлинских штампара да у своме достојанству друштвеног председника мисли да је најбоље да се не придруже формално ни једној партији, „у души спадамо ипак у социјалдемократску радничку партију ајзенашког програма.“ Строго узевши, он није могао то рећи за све штампаре, многи су припадали и Општем Немачком Радничком Савезу. Даље још пре 1868 постојао је савез златарских радника са својим сопственим органом и Општи Немачки Кројачки Са-

вез. Уопште, вође политичког покрета до сад су врло мало урадиле за организацију занатлија. Био је то поглавито Либкнехт који је својим предавањима у Лајпцишком Радничком Васпитном Савезу и на лајпцишким и страним народним зборовима према енглеском Занатлиском Уједињењу поучавао о занатлиским организацијама. Маја 1868 и ми у Управи расправљали смо о оснивању занатлиских удружења, али множина текућих послова, и нарочито нужних ствари да се једанпут у Удружењу створи јасност програмом, спречавала нас да одмах приступимо извођењу свога плана. Лети 1868 Макс Хирш отпутовао је у Енглеску да проучи тамошња занатлишка удружења о чему је дао извештај у „*Berlinerzeitung*“. Ово је дало повода Швајцеру и Фрицшеу да претекну Хирша, који се надао да оснивањем занатлиских удружења придобије раднике за прогресивну партију. Обојица су сада брзо корачали ка делу, а мислим да смем претпоставити, на наваљивање Фрицшеа, који је значај занатлиских удружења потпуно увидео, али би и организацију новог оснивања сасвим другојаче извршио да није имао према Швајцеру одрешене руке. Преко Фрицшеа, који је предлог поднео у договору са Швајцером а нашао и Бракеово одобрење, чланови из Брауншвајга на Генералном Скупу Општег Немачког Радничког Савеза у Хамбургу 25 августа 1868 предложили су:

Генерални Скуп изјављује: 1. Штрајкови нису никакво средство да се промени основ данашње продукције и тиме да се озбиљно побољша положај радничке класе; они су само средство да се ојачава класна свест код радника, да се сломи полициско таторство, и под предпоставком боље организације да се из данашњег друштва отклоне несношљива зла, као што су, на пример, претерано дуго радно време, дечији рад и слично. 2. Генерални Скуп предлаже председницима савеза да сазову општи немачки раднички конгрес за оснивање

општих занатлиских удружења која ће радити у овом смислу.

Први део резолуције био је примљен, други одбијен. Међутим, неколико дана после тога Нирнбершка Скупштина, као што је познато, одлучила је без велике дебате да повери Управи оснивање занатлиских удружења. То је било противно схватање схватању које је владало код већине у Општем Немачком Радничком Савезу. После оног гласања у Хамбургу, Швајцер и Фрицше изјавили су да би они као посланици у Рајхстагу сазвали раднички конгрес за оснивање занатлиских удружења. Али како је, међутим, опозиција постојала све већа, Швајцер је претио да ће, ако му се ово ускрати, одмах дати оставку на службу и изићи из Савеза. Ова претња имала је жељено дејство. Конгрес се одржао у Берлину 27 септембра и идућег дана. Било је присутно ништа мање него 206 делегата, који су већином били изабрани на радничким зборовима и заступали 140.000 радника. Значајне су идуће речи из Швајцеровог говора којим је отворен конгрес:

„Енглеска је далеко најбогатија земља капиталом на свету, а што је ипак страна индустрија завладала над Енглеском, то се десило због тога што су енглески радници тамошњим капиталистима причињавали толико тешкоћа. Исто се може десити у Немачкој, и лакше. *Управо немачки радници могу срушити немачку индустрију ако хоће, а они немају никаквог интереса да је одржавају док им она даје најбеднију награду...* Ако се чврсто организују, радници *могу учинити немачку индустрију несјобном за конкуренцију*, а ако господи капиталисти неће то, морају дати већу награду за рад.“ Ова тврдња није била вешта, али можда није ни требала то да буде.

Конгрес је основао такозвана радничка друштва, која су стајала под централном управом. Швајцер, Фрицше и Карл Клајн из Елберфелда сачињавали су президента и два вицепрезидента. Форма организације није изабрана особито срећно и само има да се захвали Швајцеру, који ни под каквим

околностима није хтео дати независност ни само једном делу покрета на који је имао утицај.

Швајцар, пошто му је јако стало до тога да од Маркса добије повољан одговор за своје предузеће, написао је писмо Марксу 13 септембра и уз њега приложио свој пројекат статута. Маркс, који писмо није разумео, одговорио је тек на друго писмо Швајцерово и у том одговору места која се односе на Швајцерову организацију гласе:

„Што се тиче берлинског конгреса, није d'abord (прво) хитно време, пошто Закон о Коалицији није још изгласан. Ви сте се морали, дакле, договорити са вођама *изван* Ласаловог круга да заједно с њима израдите програм и сазовете конгрес. Место овога ви се допустили само избор: или да се *Вама* придруже или да се окрену *против Вас*. Конгрес је изашао само као проширено издање хамбуршког конгреса (Генерални Скуп Општег Немачког Радничког Савеза). Што се тиче пројекта статута, ја држим да је он принципиелно премашио, а ја мислим да имам као ниједан други савременик велико искуство на пољу енглеских занатских уједињења. Не улазећи овде у детаље, примећујем само да се организација противи суштини радничких уједињења, ма колико била повољна за тајна друштва и секташке покрете. Кад би она била могућна — ја изјављујем да је *Hout bonnement* (просто) немогућна — не би је требало желети, најмање у Немачкој. Овде где се радник још као дете бирократски злоставља и верује у ауторитет, у претпостављене власти, треба га пре свега *научити да иде својим ногама*.

Ваш план је и иначе непрактичан. У Удружењу три независне моћи различитог порекла: 1. Одбор, изабран од занатлија; 2. Президент — потпуно излишна личност — изабран општим правом гласа;¹

¹ Овде је Маркс учинио ову дигресију: „У Статутима Интернационалног Радничког Друштва фигурише и Президент Друштва. Али он у ствари нема никакву другу функцију него

3. Конгрес, изабран од локалних удружења. Дакле свуда колизије, и то треба да потпомогне брзу акцију. Ласал је учинио велику погрешку што је из Француског Устава од 1852 узео *le droit du suffrage universel* (избраног часника општим правом гласа). И то у покрету за оснивање занатлијских удружења! Овај покрет већим делом окреће се око питања за новац, и Ви ћете ускоро увидети да ту спада и развијање диктаторске власти.

Међутим, ма какве биле погрешке организације оне се могу можда рационалном праксом више или мање исправити. Ја сам готов као секретар Интернационале да будем посредник између Вас и нирнбершке већине, која се директно придружила Интернационали — разуме се на националном основу. Ради тога писао сам у Лајпциг. Ја не поричем тешкоће Вашег положаја и никад не заборављам да сваки од нас зависи више од околности него од своје воље.

Ја под свима околностима обећавам непристрасност, што ми је дужност. Али с друге стране не могу обећати да једног дана нећу као приватни списатељ — чим почнем апсолутно држати да то налаже интерес радничког покрета — написати отворену критику на Ласалове предрасуде, као што сам у своје време учинио са Прудоновим.

Међутим ја Вас лично уверавам о мојем најбољем расположењу према Вама.

Ваш одани *К. Маркс*.

да председава седницама Генералног Савета. На мој предлог ово достојанство, којег се ја 1866 нисам хтео примити, било је потпуно укинуто и замењено председником који се бирао на свакој седници Генералног Савета. Лондонски Савет Радничког Уједињења има такође само једног председника. Стални чиновник је само секретар, зато што он врши непрекидно пословну функцију.“

Тако каж: „Диктатор“ Интернационале. Од своје стране морам констатовати да се Маркс и Енгелс и у својој преписци са мном нису никад друкчије показивали него као саветодавци, и њихов савет у више врло важних случајева није се примио, зато што сам ја себи из стања ствари приписивао бољу увиђавност. Озбиљних диференција нисам, међутим, никада с њима имао.

А. Б.

Али створена организација није се дуго свидела Швајцери. Као што се напред видело, ускоро се у радничким друштвима опазиле извесне тежње за самосталношћу. Швајцери је против тога одлучно изишао у „Sozialdemokrat“ од 15 септембра 1869: тежи се да се Удружење Радничких Друштава одвоји од Општег Немачког Радничког Савеза и да добије самоуправу; нека се чува од тога. Два месеца доцније Швајцери је отишао даље. У 152 броју „Sozialdemokrat“ он је под 23 децембром објавио да се са најразличнијих страна чују жеље да се различита занатлишка удружења споје у једно опште занатлишко удружење. Он је у том смислу израдио нацрт, који је објавио у истом броју. Још пре тога Фрицше се одрекао Општег Немачког Радничког Савеза Удружења Радничких Друштава и дао оставку на своје звање првог вицепрезидента. Исто тако одвојили се од Швајцера Луис Шуман, председник Општег Немачког Обућарског Савеза, Јорк, председник Општег Немачког Дрводељског Савеза и Шоб, председник Општег Немачког Кројачког Савеза.

Генерални Скуп Општег Немачког Радничког Савеза, који се одржао почетком јануара 1870 у Берлину, изишао је на сусрет Швајцаревој жељи и одлучио да се занатлишка удружења споје уједно до 1 јула и да се оснује нов савез под именом Општи Немачки Занатлишки Савез. Одмах после Генералног Скупа Општег Немачког Радничког Савеза одржао се скуп Удружења Општих Немачких Радничких Друштава. Већина делегата одмах се изјаснила за Швајцеров предлог. Либкнехт, президент Општег Немачког Тесачког Савеза, мислио је да занатлишка друштва у суштини нису ипак ништа друго него претходна за политичко васпитање радника. Зиловски је исто тако био за спајање што ће се тиме из света искоренити голицање за председничким местом, које је највећи узрок за распарчавање многих занатлишких удружења. Хартман, Шалмајер и отац из Хамбурга говорили су исто тако

за спајање из истих разлога као и претходни говорник.

За спајање гласали су делегати који су за собом имали 12.500 гласова, против спајања делегати који су за собом имали 9.000 гласова. И ако према статутима није била већина од две трећине гласова за кварење удружења ипак је одлучено да се 1 јула на место радничких удружења пусти у живот нов савез који је добио име Опште Немачко Удружење за Потпомагање Радника.

Извесан број радничких удружења није се покорио овој одлуци. Још увек остало је непријатељско расположење према занатлишким организацијама у једном делу чланова Општег Немачког Радничког Савеза који су имали највећи утицај, тако да је већ 1872 на Генералном Скупу Телке поднео предлог: Скуп треба да одлучи да се укину сва Удружења која у партији постоје поред Општег Немачког Радничког Савеза, као Опште Немачко Удружење за Потпомагање Радника, Берлински Раднички Савез, Општи Немачки Зидарски Савез, Општи Немачки Тесачки Савез и сви чланови који овим установама припадају, да се сва њихова оставштина да Општем Немачком Радничком Савезу и сви чланови приступе Општем Немачком Радничком Савезу. Али његов предлог није могао бити примљен зато што Генерални Скуп није имао никакво моћ осем да раскине организације Општег Немачког Савеза.

Али како су и друге вође сем Телке мислиле показују, на пример, изјаве Хасенклевера: „Ако је Савез (Берлински Раднички Савез) испунио свој циљ онда ћемо се ми сами од себе постарати да га опет нестане.“ Хаселман је изјавио: „Ми смо само зато основали Савез да занатлије привучемо к себи, што нам је такође сасвим добро испало за руку. Дакле са Савезом ми нисмо хтели ништа особито учинити, он је био само средство за циљ.“ Слично су говорили Гроткау и други. Најзад био је примљен овај предлог: „Генерални Скуп може изјавити жељу да

ће што је могућно пре укинути занатлишка удружења у нашој партији и њихове чланове увести у Општи Немачки Раднички Савез. Дужност је чланова Општег Немачког Радничког Савеза да раде у овом смислу.“

Ако се може веровати Мендеу — моје знање није могло оспорити његове податке —, онда је и Швајцери и Мендеу и графици Хацфелт при њиховом закључењу уговора с пролећа 1869 (но то ћу доцније) обећао да ће учинити да се занатлиске организације зато што стоје у противности са Ласаловим назорима све више и више повлаче у позадину. Доцније се променила гледишта у Општем Немачком Радничком Савезу у корист занатлишких удружења,

*

Ми смо извршавали задатак који је Управи у Лајпцигу наложила Нирнбершка Скупштина и израдили смо нацрт статута за занатлишка удружења; састављање статута пало је мени у део. Чим је статут био готов у масама у организацијама јављали се захтеви да се ради на оснивању интернационалних занатлишких друштава, коју смо титулу ми изабрали. И ја сам сам учествовао. Ипак титула је била нешто претенциозна, јер ми смо ипак могли рачунати да увучемо у организацију само земље које говоре немачки. У ствари именован се хтела изразити тенденција. Па ипак образовао се извесан број таквих организација, тако интернационално занатлиско друштво мануфактурних, фабричких и ручних радника, зидара и тесача, металских радника, дрводељских радника, кројача, ћурчија, обућара, књиговезаца, рударских и фабричких радника.

Било је јасно кад већ политички покрет пати од неслоге да ће покрет за образовање занатлишких удружења још у већој мери патити од тога. Идуће године Фрицше је могао то сам осетити, кад је због јаких партиских борби међу члановима његовог савеза отприлике од 9.000 чланова остало нешто више од 2.000. Свакако за овај слом била је делом кри-

вица и до банкротстава берлинских и лајпцишких кооперативних друштава дуванских радника, која су обновљена после једног изгубљеног штрајка.

Ми у Лајпцигу тражили смо што више да угушујемо размирице у занатлиском покрету. Крајем октобра 1868 заједно са члановима Општег Немачког Радничког Савеза сазвали смо јако посећени збор са овим дневним редом: Занатлишка удружења, на коме је Либкнехт реферисао и предложио ову резолуцију:

„С обзиром на то што је оснивање занатлишких удружења по обрасцу енглеских потребно ради организовања радничке класе за чување и потпомагање њених интереса и појачавање њене класне свести;

Даље, с обзиром на то што је одлукама различитих радничких конгреса већ дат подстрек и учињен почетак за оснивање занатлишких удружења — раднички збор одлучује да енергично изиђе на среду, за образовање таквих друштава и предлаже нарочито изабрани комитет за овај циљ, којим има да учини потребне кораке за то, а нарочито да ступи у везу са управама радничких каса. итд.“

Затим је изабран комитет, у коме су из Општег Немачког Радничког Савеза међу осталима били Сајферт и Тауте поред Либкнехта и мене. Комитет је позвао чланове свих заната да се с њима договори о организацији занатлишких друштава. Овај збор одржао се под мојим председништвом, и била је једногласно примљена ова резолуција коју смо саставили Либкнехт и ја:

„Збор одлучује: Занатлишка друштва која су већином Нирнбершке Радничке Скупштине и већином Берлинског Радничког Конгреса основана, односно која ће се основати, имају да раде на овоме:

1. Да обе стране по узајамном договору сазову Генерални Скуп ради уједињења и спајања;
2. Да, док не дође уједињење и спајање занатлишка удружења обе стране да ступе у везу,

нарочито да се помажу међусобно својим касама и где се може да образују заједнички привредни одбор;

3. Да оба дела под свима околностима избегавају сваку везу са Хирш-Дункеровим занатлиским удружењима, која основана од непријатеља радника, не могу имати никакав други циљ него да спречавају организацију радника и да раднике снизе на оруђа буржоазије.“

Овај захтев на другој страни није био предусретнут. У 141 броју „Sozialdemokrat“ од 2 децембра 1868 Швајцер је објавио резолуцију по којој су председништво и Централни Одбор Удружења Општинских Немачких Савеза наше предлоге одбили и тражили да се свом силом ради против сваког покушаја који покрет цепа у корист личних циљева појединаца.“

Тиме је и даље остао немогућ покушај да се дође до споразума.

Питање о занатлиским удружењима с наше стране дошло је опет на решавање на Ајзенашком Конгресу августа 1869. Нарочито се није одобравало да примање чланова зависи од политичке конфесије, као што је тражио Швајцер. Конгрес се изразио за интернационалну организацију, треба масе увести у занатлишка друштва. Од њих се капиталиста плаши, а не од наших неколико бедних пфенига. Најзад, на Јорков предлог била је примљена резолуција у корист уједињења занатлиских удружења. Мотелеров предлог који је тражио да занатлишка удружења треба да имају картеле, нашао је исто тако одобравање. На партиском конгресу у Штутгарту — јуна 1870 — на дневном реду опет је стајало питање о занатлиским удружењима. Дебатне се кретале у старом колосеку. Питање о уједињењу играло је опет главну улогу. Од 1871 занатлишка удружења под утицајем напредне епохе почела су боље да се развијају и појављивала се самостално. Напредну епоху, која је трајала до почетка године 1874, пратио је велики број обустава рада у свима гранама. Ова појава дала је повода

већ крајем марта 1871 социјалдемократском Радничком Савезу у Лајпцигу после дужих дискусија да донесе и објави ову резолуцију:

„1. Да су обуставе рада само тренутна помоћна средства која дуго не помажу; 2. Да циљ социјалне демократије није само у томе да у данашњем систему продукције добије вишу надницу, него уопште да уништи капиталистички начин производње; 3. да се при данашњем грађанском систему производње величина наднице управља према нуђењу и тражењу, па ни после најуспешнијег штрајка не може дуго остати на висини; 4. да се у последње време може доказати да штрајк приређују фабриканти да имају веродостојан разлог за повишење цене роби на вашарима, и да ови штрајкови не чине добро радницима него само фабрикантима, који цену робе повећавају несразмерно више него надницу; 5. да и промашени штрајкови фабрикантима дају снаге а радницима одузимају — дакле нашој партији чине двоструку штету; 6. да фабриканти имају понекад изванредну добит од штрајкова тиме што повишеним добитком увећавају свој резервни капитал док мали фабриканти не могу да раде; 7. да наша партија у овом тренутку није у стању да материјално потпомаже толике штрајкове.“

Из свих ових разлога партиским друговима озбиљно се препоручује да само онда отпочну штрајк кад је то неопходно потребно и зато се располаже потребним средствима; 4. даље да се не ради тако без плана као досада, него по плану који обухвата све организације у Немачкој. Као најбољи пут да се дође до новчаних средстава и организације препоручује се оснивање и одржавање занатлиских удружења.“

У Бечу центарални орган аустријских партиских другова, „Volkswille“, давао је сличне опаске и савете, пошто је и тамо грозница штрајка све више око себе косила. Савети су били добри, али су у најређим случајевима слушани. Оних година занатлишка удружења развијала се све веселије.

Средином јуна 1872 у Ерфурту се састао за-

натлиски конгрес, на коме се нарочито расправљало питање о централној управи за занатлишка удружења (унији) и о оснивању особитог занатлиског органа. У једном чланку који сам објавио у „Volksstaat“ 8 јуна развио сам свој програм за конгрес и задржао сам се по мом мишљењу на најбољем начину како да се споје занатлишка удружења међу собом. Између осталог рекао сам: Не да се порећи да занатлишки покрет у Немачкој стоји још прилично рђаво. Кривица је до цепања радника на различите фракције које се најогорченије боре. Било би зло кад би радници у различним социјалистичким организацијама стојали једни против других, али право зло било би тек онда кад би радници појединих заната у свакој фабрици, шта више у свакој радионици, стојали поцепано једни против других. И то не због принципа, него због организационе форме која је ипак променљива и мора се прилагодити приликама. То је проклетство под којим покрет пати. Жалосно је такође што се масе дају фанатизовати несавесним људима, што доказује да један део радника пати од ограничености. Подсмевају се хришћанству да се окоштало, али које иза себе има осамнаест столећа, дакле старост која је погодна за окоштавање. Али новијем социјалистичком покрету има тек десет година, па већ показује у себи симптоме окоштавања. Ови симптоми додуше биће савладани, али они спречавају развиће... *У занатлишком удружењу лежи будућност радничке класе; оно је то у коме масе долазе до класне свесности, уче како се води борба против капитала, према томе оно чини раднике социјалистима. Тада сам оштрије изнео своје предлоге о организацији.*

На Ерфуртском Занатлиском Конгресу, на коме је било заступљено шест занатлиских организација: мануфактурних и фабричких радника, металских радника, дрводељских радника, кројача, обућара, задара и различити стручни савези, била је одлучена Занатлишка Унија и издавање занатлиског органа „Die Union“. На Јорков предлог једногласно је примљена ова организација:

„С обзиром на то што моћ капитала све раднике подједнако, били конзервативни, либерални, или социјалдемократски, подједнако притиска и експлоатише, Конгрес изјављује да је најсветија дужност радника да се оставе сваке партиске свађе, да би на неутралном земљишту једноставне занатлиске организације створили савез за успешни силни отпор, да осигурају егзистенцију којој прети опасност и да се боре за побољшање свога класног положаја. Али нарочито различите фракције социјалдемократске радничке партије треба свим силама да потпомажу занатлишки покрет, и Конгрес изјављује своје сажаљење што је Генерални Скуп Општег Немачког Радничког Савеза (у Берлину) донео супротну одлуку.“

Кад сам после дужег затвора с пролећа 1875 опет постао слободан, Аугуст Гајб учинио ми предлог да на место доброг Јорка, који је, на жалост, умро на Нову Годину 1875, узмем редакцију централног занатлиског органа „Die Union“. Стављао је у изглед 50 талира месечне плате. Партија и Занатлишка Удружења постали су међутим финансиски јачи. Гајб је мислио да ћу моћи редакцију са свим угодно предузети поред своје радње. Одбио сам. Нисам могао поред своје радње и рада за партију још дуго да радим и за занатлишка удружења.

У то је пруска влада како против социјалдемократских партија тако и против занатлиских удружења предузела гоњења. Државни адвокат Тесендорф, који је на овом пољу већ у Магденбургу заслужио мамузе, 1874 био је позван у Берлин да овде у већем степену настави гоњења. Тасендорф је одговорио надама које су у њега полагане. Својим оптужбама он је постигао не само да угуши партиске организације, него су и различита занатлишка удружења принесена на жртву. Затим је дошла година атентата 1878 са Законом против Социјалиста, и сада је једним ударцем срушено оно што је било урађено у раду за десет година и више под бескрајним жртвама у времену, новцу, снази и здрављу.

Моје прво осуђење.

Рђава економија и фаворитизам што су узели мах за владе краљице Изабеле од Шпаније ујединили су опозиционе партије у снажни устанак, који је као последицу имао Изабелино бегство крајем септембра 1878. Неодлучност са којом је привремена влада, састављена од вођа опозиционих партија, расправљала питање о новој државној форми дала је повода демократији различитих земаља да у резолуцијама и адресама препоруче шпанском народу оснивање републике. Наравно ми смо мислили да морамо учинити оно за шта још није било време и да Шпанцима треба да препоручимо оснивање социалдемократске републике, за шта је недостајало не мање него свих услова. Од преко шездесет хиљада чланова који се по новинарским вестима требали придружити Интернационали није једанпут на артији стајало више од педесет хиљада, али они су били производ фантазије. Тада је била периода претеривања која су нарочито добро дошла Интернационали. Кад би се слушале грађанске новине онда би Интернационала имала у Европи милионе чланова, и према томе њена новчана средства била би огромна. Добри грађанин долазио је у страх и ужас кад је читао у својим новинама да благајник Интернационале треба само да отвори велику касу па да за сваки штрајк има милионе на расположењу. Једног вечера ја сам чуо и видео како је Пренс Смит, који је на друштвеном збору у Савезу Берлинске Штампје седео према мени, поверљиво причао своме суседу: данас је добио писмо из Брисела у коме

дознаје да је Општи Савез Интернационале за штрајк угљарских радника у Бориму (Белгија) ставио на расположење два милиона франака. Једва сам се уздржао од смеја. Општи Савез био би срећан кад би имао у каси два милиона сантима, што износи двадесет хиљада франака. Општи Савез имао је врло велики морални утицај, али новац је био увек његова најслабија страна.

Овим претеривањима о моћи Интернационале неколико година доцније, после оснивања Комуне, пао је и Бизмарк на жртву. Он је хтео да приреди интернационалну конференцију за сузбијање Интернационале, на што му је радо ишао на руку и аустријски канцелар господин фон Бајст, и ако се по његовом сопственом признању Интернационала за Аустрију није узимала у обзир. Извођење лепог плана осујетила је енглеска влада. Па не само Бизмарк, него се о Интернационали преварио и један тако вешт дипломата и посредник као што је пуковник фон Бернхарди. У својим мемоарима „Из живота Теодора фон Бернхарди“ саопштава извештај једног од својих повереника у коме стоји:

„Нарочито се ревносно настављају социјалистичка ровења из Лондона и Женеви да се цела Европа револуционише, и то да се дигне не само политичка него и социјална револуција. Њима управљају обадва *Comités internationaux* у Лондону и Женеви. Комитету у Лондону председава Луис Бланк, а у Женеви Филип Бекер. Револуција треба прво да избије у Паризу, па ако тамо победи онда најпре треба да се рашири по Италији а затим по јужној Немачкој, где има много запаљиве материје; али после тога треба да захвати северну Немачку, где такође има многобројних удружења и затим уопште да преобрази Европу. Најпре се свуда ради на томе да се варошки пролетаријат војно организује помоћу коалиционог права.“

По Бернхардиу сви главни градови Немачке били су већ побуњени. Вође покрета су, наиме,

Швајцер и Бебел. Ова будалаштина потекла је, дакле, од људи који се имали сматрати као врло озбиљни.

Споменута адреса „Шпанском Народу“, коју је Либкнехт на збору образложио а ја, као председник збора, прочитао и ставио на гласање, одвела нас пред кадију. Ми смо, најзад били осуђени на три недеље затвора зато што смо ширили учење које је опасно по државу, што смо крајем 1869 — док је трајала судска истрага — издржали у лајпцишком затвору окружног суда.

Тада није нико ни слутио да би шпанска револуција у свом даљем току дала посредан повод рату између Француске и Немачке.

Пре догађаја у Бармен-Елберфелду.

Борбе са ласаловцима обадве линије са годином 1868 постајале су све жешће. Томе није могло ништа помоћи што смо ми за избор Хасенклевера у изборном округу Дунсбургу — с јесени 1868 — приредили скупљање новаца и у изборном округу Целеу потпомогли ужи избор Јорка против националнолибералног професора Планка, који је дошњије био главни сарадник на грађанском законнику, уз који је написао коментар за њега. Оба корака требала су да покажу да смо ми правили разлику између чланова Општег Немачког Радничког Савеза и његовог президента. За почетак марта 1869 расписали смо општу саксонску Радничку Скупштину у Хоенштајну са дневним редом: Реформа саксонског права за савезе и изборе. Позив су потписале и саксонске вође оба ласаловска правца. Један дан пре Радничке Скупштине наша партија требала је да одржи окружни збор са дневним редом: Занатлиска удружења. Међутим другојаче је одлучио савет Менде-Хацфелт.

Када сам једне недеље раније са збора из Митвајде дошао у Хоенштајн, видео сам да на железничку станицу журе многи радници који су били неиспавани и пуни блата. Дознао сам сада да су ови радници присталице савеза Менде-Хацфелт прошлог вечера њих 80 до 100 људи из Шемница нагнани у локал те да растуре окружни збор. Дошло је до велике узбуне и најзад до боја, због чега је биргермајстор позвао ватрогасце да поврате мир, пошто

се полиција показала као немоћна. Фалтајх је био затворен зато што је потргао мач из свога штапа. После неколико дана пустили су га. Страшно узбуђење које су ови догађаји изазвали код целокупног становништва одвели су до тога да људи нису хтели да дођу на окружни збор, што сам ја држао за погрешку. Са различитих страна честитали су ми што се нисам нашао у оној узбуни; бунтовници су нарочито тражили мене и претили да ме убију.

Шест месеца доцније — Ајзенашки Конгрес је прошао — ја сам у Шемницу са просечним успехом одржао један циновски збор. После збора пришао је к мени изван број радника што су учествовали у побуни у Хоенштајну и молили ме за опроштај; они сами нису више разумевали како су тада могли послушати подбадања.

Либкнехт и ја дуго смо желели да са Ј. Б. фон Швајцером имамо лично нерасположење и неслагање. Жеља се брже испунила но што смо се ми надали. 14 фебруара од ласаловаца сазвани збор у Лајпцигу, на коме нисмо били ни Либкнехт ни ја, одлучио је да позове Швајцера и Либкнехта да се на јавном збору суоче и узајамно изнесу своје оптужбе. Либкнехт у „Demokratisches Wochenblatt“ одмах је изјавио да с радошћу прима ову одлуку и да је готов да се на народном збору суочи са Швајцером и да докаже да Швајцер — било за новац или из наклоности — још од краја 1864 систематично тражи да потискује организације радничке партије и да игра игру Бизмарковог цезаризма. Ако Швајцер, као што је већ једном урадио, хоће да му се извуче, он је готов — сам или са мном — у присуству Швајцерових пуномоћника и председника Радничког Удружења да му изиђе на сусрет, или — сам или са мном — да се појави на Генералном Скупу Општег Немачког Радничког Савеза и да образложи своје оптужбе. Даље учинио је предлог да се Генерални Савет Интернационале позове као сведок између Швајцера и њега.

Пошто је „Sozialdemokrat“ утврдио да је Швајцер на последњем Генералном Скупу готово једногласно изабран за председника, дакле има потпуно поверење, он је одговорио: Према организацији председник је о свом раду одговоран само Генералном Скупу Општег Немачког Радничког Савеза: У Швајцерове одлуке не може се он, „Sozialdemokrat“, мешати, али он мисли да може потврдити да ће се он свакоме, па и господи Либкнехту и Бебелу, оправдати на Генералном Скупу у Бармен-Елберфелду. Либкнехт је, дакле, био ухваћен за реч. Општи Немачки Раднички Савез не може се упуштати у изабрани суд у стварима свога председника.

Ми смо били врло задовољни овим одговором који је очевидно сам Швајцер саставио. Због тога који је догађај узео и због тога што је у оба тора обратио пажњу на себе, Швајцер није могао измаћи. Што се он на наше полуштање одлучио за Генерални Скуп, било нам је право, и ако ми тамо, строго узевши, нисмо припадали, пошто нисмо били чланови Општег Немачког Радничког Савеза. Очеvidно је Швајцер претпостављао да би међу делегатима за Генерални Скуп најпре нашао помирење, а расправљање иза закључаних врата најмање га компромитује.

На чудноват начин „Sozialdemokrat“ после три дана изјавио је да нам се Швајцер неће извињавати зато што ми не би имали права да се појавимо на Генералном Скупу. Али у идућем броју „Sozialdemokrat“ ова вест била је демантована. Ми смо требали да дођемо, шта више Швајцер ће уложити свој утицај на Генерални Скуп да будемо пуштени. У Бармен-Елберфелду доцније окренуо се други лист.

Пошто смо добили званичан позив за Генерални Скуп, отпутовали смо железницом. У Каселу у наше одељење попео се један господин за кога смо ми држали да је делегат за Генерални Скуп. Наша слутња показала се као образложена. У разговору дознали смо да је наш сапутник био Вил-

хелм Пфанкух, који је одмах наслутио који смо ми. Заједно смо путовали за Вупертал.

Догађаје на Генералном Скупу у Бармен-Елберфелду и оно што даље има да се описује, задржавам за идући део својих Успомена; нарочито ће се тамо изнети и разлози који су Ј. Б. Фон Швајцера и нас учинили непријатељима.

На завршетку могу додати да је година 1869 за немачки раднички покрет била од предсудног значаја. У њој су, и ако тек после жестоких борби и отклањања наших неразумевања, утврђене линије водиле које се за даље развиће показале као претежне. Ајзенашки Конгрес, почетком августа, на коме је основана социјалдемократска радничка партија у Немачкој, представљао је врхунац у овом развићу. И политички била је ситуација потпуно друга него неколико година раније. Устав Северонемачког Савеза би је скројен као по струку његовог творца Бизмарка, при чему су, веле, рђаво прошли либерални захтеви, о демократским да се и не говори. Наде и очекивања, којих је за овим правцем било у круговима либерала, показали се као осујећени. Бизмарк није био човек који је могао пропустити за њега повољну ситуацију. Сада је тражио да за навек учини немогућним догађаје какве је доживљавао у доба сукоба. И највећи део либерала то му одобравао. Сами се поплашили од своје сличности са Богом, пошто су били људи од упорне опозиције. Пруски војни систем пренесен је на Северонемачки Савез цео и са одговарајућим проширењем. За морину постављене су прве клице. Министарска одговорност и скупштине за посланике постале су сада ствари без вредности. Бизмарк је био неограничени господар унутрашње ситуације.

Зато што је либерална буржоазија у свима важним политичким питањима Бизмарку сасвим одобравала, одобравала толико да је већ престала сама да мисли, она је постигла пуно задовољење својих економских захтева, који су по својој природи испуњавали и извесан део захтева радничке класе. Сло-

бодна сеоба, укидање сметња приликом пролаза, олакшање закључења брака и настањивање, после чега је 1869 дошао пројекат занатлиског уређења, добили су сада законску снагу. Са стварањем Царинског Парламента под учествовањем јужнонемачких држава у круг парламентарских дебата уведено је и законодавство о царини, трговини и посредној порези. Тиме је било отворено поље за рад које сам ја према својој снази помагао да се изоре. Како и с којим успехом, треба да буде предмет расправљања у другом делу.

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIONU I
DOKUMENTACIONU DELATNOST

Inv. br. 1358

SIGN. _____

Inv. br.
38609